КОЗАЦЬКІ СІЧІ

1998

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

Серія
«КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА»

КОЗАЦЬКІ СІЧІ

(нариси з історії українського
козацтва XVI—XIX ст.)

Київ — Запоріжжя
1998

Видання здійснене за фінансової підтримки ВАТ «Мотор-Січ»

К59 **Козацькі** січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.) / В. Смолій (відповідальний редактор). — К.; Запоріжжя, 1998. — 252 с.
ISBN 966-02-0324-1

Збірник — перше унікальне видання, де визначено і науково обгрунтовано час та місця постійного розташування над Дніпром і Дунаєм січового Коша, відтворено основні етапи історії запорозького козацтва: походження, утворення демократичної козацької республіки, господарське освоєння земель півдня України, міжнародні відносини, культуру козацької громади, а також вплив останньої на суспільно-політичне життя українського народу в період пізнього середньовіччя та нового часу. В книзі читачі знайдуть відомості про Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку, Кам'янську, Олешківську, Нову (Підпільненську) і Задунайську січі.

Розраховано на викладачів, студентів та школярів, усіх, хто цікавиться історичною минувшиною України.

ISBN 966-02-0324-1

Валерій Смолій

КОЗАЦТВО ТА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ XVI—XIX СТ.

Пропонована читачам книга присвячена минулому українського козацтва. Безумовно, що ця проблематика вже ставала предметом дослідження в історичних студіях. На сьогодні створено сотні праць популярного і наукового характеру, введено в обіг тисячі сторінок оригінального документального матеріалу, перевидається історіографічний спадок наших попередників. Проте, на жаль, кількісна сторона у лавиноподібному публікаторському бумі досить часто поступається якості надрукованих праць. На їх сторінках все ще побутують традиційні і далеко не новаторські думки та оцінки такого складного явища як запорозьке козацтво (це ж стосується українського козацтва в цілому).

Інтеграція української історичної науки в європейський історіографічний процес висуває на порядок денний комплекс питань, які вже сьогодні доводиться вирішувати вченим. Йдеться насамперед про пошук нових методологічних та теоретичних підходів, які б дозволили вирішити проблему походження та еволюції козацтва у комплексі та у типологічному зв'язку з аналогічними явищами на європейському континенті. Справді, який шлях розвитку пройшло козацтво, який його вклад у політичну культуру українського етносу та його ментальність, що нового у порівнянні з іншими станами воно внесло у державотворчі процеси в Україні? Відповідь на ці та інші питання прагнули дати автори книги.

Поява наприкінці XV ст. у південних степах вільного населення була далеко не випадковою і викликана логікою попереднього історичного розвитку українського етносу (згадаймо, наприклад, відомих бродників). Причини, які зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. З часом цей район перетворився у місце, де зосереджувалися представники різних категорій населення — часто з неоднаковими інтересами, далеко не однозначною мотивацією своїх дій і вчинків та початковим поштовхом, що змусив їх залишити обжиті місця й вирушити у повні небезпеки, але вільні степові райони. Історичні реалії, що спричинили появу козацтва, не завжди вкладаються у найпереконливіші теоретичні постулати і положення, висловлені як авторитетними вченими, так і менш відомими дослідниками.

Принагідно зазначимо, шо загальноісторичні реалії того часу породили такі типологічно спільні з українським козацтвом явиша, як донське козацтво у Московії, граничари у Хорватії, гайдуки і секеї в Угорщині. У майбутньому їх розвиток пішов різними шляхами, як різними були їхні долі та місце в історії. На жаль, ця проблема перебуває лише на початковому етапі свого вивчення.

Процес історичної еволюції українського козацтва був тривалим і складним. Безперечно, глибоко правий М. С. Грушевський, коли говорить, шо лише на рубежі XVI—XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу із своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами. Справді, між козаком-уходником, степовим воїном-добувачем XV — першої

половини XVI ст. і козаком — борцем за всенародні інтереси кінця XVI — початку XVII ст. лежала прірва. На перший погляд здається, нібито мало шо могло змінитися у психології, системі ціннісних орієнтирів та політичному мисленні козаків за порівняно невеликий проміжок часу (у контексті феодальної доби, для якої характерний консерватизм, це був справді період незначний. Адже відомо, як повільно й болісно розвивалося середньовічне селянство). Та це лише на перший погляд. Суспільні реалії були такими, шо козацтво могло пройти період свого зародження, становлення і розвитку значно швидшими темпами, ніж інші стани тогочасного суспільства. На це були свої причини.

Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки середньовічної становості (хоч і розвивалося в межах феодальної формації). Козак-воїн існував поряд з козаком — землеробом, військовий елемент природно вливався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком. Не викликає сумніву той факт, шо вже в XVI ст. козацькі господарства несли в собі значні потенційні можливості, у яких добре помітні риси буржуазного способу виробництва. Про це свідчить характер виробничих відносин, що склалися в зимівниках, — застосування в них найманої праці, товарний характер козацьких господарств тощо.

Іншим важливим фактором, шо забезпечив українському козацтву швидку й відносно безболісну еволюцію, було те, що воно розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася й динамічно змінювалася. Шко-

лу козацтва, зокрема, запорозького, пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель — бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства. Уклад життя, пов'язаний з постійним переміщенням і контактами з жителями міст і сіл не лише України, а й зарубіжних держав, ламав у колишнього кріпака традиційні стереотипи, формував у нього якісно нове світобачення, що грунтувалося не лише на суспільній практиці окремого села чи регіону, а на прикладах всеукраїнського і навіть європейського масштабу. Особа, яка деякий час перебувала у козацькому середовищі, залишала його не звичайним дрібним шляхтичем або забитим темрявою селянином, а людиною, збагаченою життєвим досвідом якісно нового рівня, який багато в чому вже не відповідав канонам та нормам середньовічного суспільства.

Обставини життя козаків з самого початку штовхали їх на шлях організації (на перших порах неміцної). Незалежно від того, займалися козаки уходництвом чи вели боротьбу з татарами, все це вимагало від них створення добре організованого та об'єднаного спільною метою первинного осередку, здатного до саморозвитку та вдосконалення. Таким осередком спершу і став загін-ватага, очолюваний найбільш впливовою особою — отаманом. З часом процес розвитку козацтва обумовив появу організації якісно нового характеру — Запорозької Січі*. На

* Щодо часу і місця створення Запорозької Січі серед дослідників продовжують точитися жваві дискусії. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують оцінки діяльності Дмитра Вишневецького та спорудження ним Хортицької фортеці (50-і рр. XVI ст.).

відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) — представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме вони перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств (друга половина XV ст.). Утворення Запорозької Січі, яка була дітищем козацтва, означало, що етнічна українська державність збагатилася історичними формами, які далеко не адекватно відображали базисну основу феодального суспільства. Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення із специфікою державотворчості часів Запорозької Січі*. Але жодний серйозний дослідник не може заперечувати того факту, що в силу історичних обставин Запорозька Січ перетворилася на досить життєздатний політичний організм, який мав державотворчий потенціал. Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не відразу. Потрібний був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення і місце у політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від вторгнень Кримського ханства. По

* На сьогодні серед істориків немає єдиної думки щодо проблеми, місця та ролі козацтва в історичній долі України. Зокрема, це стосується політичних аспектів його діяльності.

суті, ше задовго до утворення Січі козаки виступили тією військовою силою, шо змогла стримати агресивні устремління татар щодо українського народу.

Протягом кількох століть свого існування Запорозька Січ неодноразово змінювала місце свого розташування (в спеціальній літературі кількість Січей визначається по різному — від 5 до 10). Вже в перші десятиліття свого існування козацтво виробило своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, мав вигляд справжньої політичної аномалії на фоні європейських державних структур.

Звичайно, Військо Запорозьке і його органи управління пройшли певний еволюційний шлях у своєму розвитку. Зростало число козаків, урізноманітнювалися функції Коша, ширшою ставала палітра його діяльності. Без змін залишалося одне — принципи виборності старшини і демократизму у вирішенні всіх внутрішніх питань життя Війська Запорозького. Цей аспект функціонування Запорозької Січі фіксують практично всі джерела як актового, так і нарративного характеру.

Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Висока виживаність Січі забезпечувалася рівністю всіх членів громади перед давньовічовими звичаями і правами. На питання, чи могла Запорозька Січ існувати в інших суспільних формах, відповідь може бути лише негативною. Але пояснюється цей факт не тільки особливостями характеру українсько-

го етносу, а насамперед історичною ситуацією. Справді, оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше царська Росія), Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однієї умови — відносної внутрішньої стабільності та утвердження громадянського миру. Гострі конфлікти й політичні суперечності в середині січової громади неминуче вели б до її розколу та ослаблення, до перетворення на легку здобич інших політичних сил. Звичайно, історична реальність була такою, що козацтво також не уникало внутрістанових суперечностей та конфліктів. Особливо вони посилилися в останній період існування Січі.

Які ж функції виконували керівні органи Січі на першому етапі її існування (тобто, десь до середини XVII ст.)? Існуючі документи, а також дослідження вітчизняних істориків, дають підстави стверджувати, що для них був характерний якнайширший спектр політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою виконавчого органу Війська Запорозького. Він матеріально підтримував діяльність братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, а зосереджує свою увагу на вирішенні фундаментальних питань. Так, намітився союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Берестейської церковної унії 1595 р. почало зазнавати утисків і переслідувань на рівні державної системи Речі Посполитої.

З початку XVII ст. боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їх симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один із основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Козацькі депутати неодноразово втручалися у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести в місцеві та вищі органи Речі Посполитої. Разом з тим, діяльність Війська Запорозького не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. У 1620 р. Запорожжя в особі гетьмана Петра Сагайдачного взяло якнайактивнішу участь у політичній акції загальноукраїнського значення — відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть запорожці справою своєї совісті вважали боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія, якої вони постійно дотримувалися у переговорах з Варшавським двором. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Її безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження таких ознак українського етносу, як самобутність його мови, культури, звичаїв тощо.

Наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. Запорозька Січ виступала вже суб'єктом міжнародного права. Кіш приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства та інших країн. Він укладав міжнародні угоди, вів перего-

вори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою (до речі, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких загонів в окремих воєнних кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й існування держави.

Запорозька Січ проводила політику, яка об'єктивно вела до встановлення на території України політичних структур, альтернативних Речі Посполитій. Найбільш яскраво це виявлялося в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні та етнічні суперечності, генерувала в середовищі козацтва нові ідеї. Вже перші великі повстання кінця XVI ст. засвідчували, що серед козаків з'явилися настрої, основний зміст яких фокусувався на думці про запровадження на визволених з-під польської влади територіях «козацьких порядків». Покозачення селян і конституювання нових органів влади, в основі яких лежали козацькі принципи, уже на початку XVII ст. в українських воєводствах набрали настільки масового характеру і вилилися в такі широкомасштабні процеси, що це стало предметом гострих політичних дискусій на засіданнях провінційних та Варшавського сеймів.

Безперечно, рубіжною віхою на шляху еволюції Запорозької Січі та її органів влади (як, до речі, й інших українських земель) стали події Визвольної війни XVII ст. Здивована Європа побачила, як на її очах твориться

нова держава з демократичною республіканською формою правління, органами законодавчої та виконавчої влади, які мали яскраво виражені етнічні риси. Конституювання всіх органів управління відбулося протягом кількох років, в ході безперервних військових дій та наростання загрози з боку ворожих Україні сил. І все-таки козацька республіка вижила. Життєздатність та великі потенційні можливості нової держави пояснюються насамперед тим фактом, що вона творилася в надрах народу і самим народом. Її основний архітектор гетьман Б. Хмельницький засвоїв і творчо використав традиції творення Запорозькою Січчю власних політичних інститутів.

Разом з тим Визвольна війна внесла докорінні зміни у політичний статус Запорожжя. Адже центр державного життя перемістився у Гетьманщину. У Чигирині, Батурині, Глухові творилася велика політика, розбудовувалася держава, велися переговори з представниками іноземних країн. Спроби Коша Війська Запорозького продовжувати грати провідну роль у політичних справах України, природно, наштовхувалися на протидію українських гетьманів. Так було за Б. Хмельницького, так залишалося й за його наступників.

Однозначно оцінити політику Коша Війська Запорозького у подіях другої половини XVII ст. в Україні неможливо. З одного боку, Запорожжя залишалося форпостом боротьби України проти Кримського ханства, центром притягання і пристанищем всіх невдоволених існуючими суспільно-політичними порядками. З іншого, мали місце випадки, коли Кіш проводив політику, що суперечила державницьким устремлінням українських геть-

манів, і йшов з ними на конфронтацію, наслідки якої були згубними для молодої Української держави.

Проте, незважаючи на деяке зменшення політичного впливу, Запорозька Січ залишалася дійовим фактором громадського життя українських земель другої половини XVII — початку XVIII ст. Так тривало до 1709 р. Військово-політична акція лівобережного гетьмана І. Мазепи і його союз з Карлом XII, перехід запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком на бік шведів вирішили долю існування старої Запорозької Січі. У березні 1709 р. царські війська під командуванням полковника П. Яковлева зруйнували її укріплення, захопили зброю, знамена, архів і т.п. Зазнали жорстоких репресій запорожці, що залишалися в територіальних межах вольностей. По суті, була перевернута ціла сторінка в історії Запорозької Січі та її органів управління.

Протягом 1709—1734 рр. Січ перебувала на території Кримського ханства. Цей період історії запорозьких козаків слабо висвітлений в історіографії. Обмеженість джерельної бази (гадаємо, більша частина документів зберігається в архівах Туреччини) дала дослідникам можливість висловити лише загальні зауваження щодо кола завдань, які вирішували військова рада та Кіш, як виконавчий орган влади запорожців. Нам тільки відомо, що в процесі внутрісічової боротьби перемогла та частина козаків, яка дотримувалася проросійської орієнтації. Вони повертаються на батьківщину і в березні 1734 р. на р. Підпільній неподалік попередніх укріплень засновують так звану Нову Січ. В економічному та громадсько-

політичному житті Війська Запорозького наступив новий і останній період його існування.

Які ж зміни сталися у системі вищих органів управління Запорозької Січі? Документи не фіксують тут будь-яких помітних зрушень. Як і раніше, законодавчі функції належали загальновійськовій раді, у якій могли брати участь всі козаки. Кіш Війська Запорозького залишався органом виконавчої влади і займався вирішенням поточних питань. Зазнала окремих змін лише система нижчих органів адміністративно-політичного управління. В цілому ж, незважаючи на зовнішню простоту і навіть архаїчність, всі органи управління Січі довели свою життєздатність не лише у прийнятті рішень, але і їх виконанні. На жаль, дальший розвиток Запорозької Січі був насильно перерваний російським царизмом у 1775 р. У наступний час політичні традиції Запорожжя були продовжені вже у якісно новій ситуації XIX ст. в межах так званої Задунайської Січі.

Звичайно, авторський колектив добре розуміє, що не всі проблеми, підняті у книзі, вдалося висвітлити рівноцінно. На якості окремих текстів позначився стан джерельної бази, загальний рівень дослідження теми в історіографії тощо. До того ж, дискусійність ряду аспектів зумовила певну розбіжність в оцінці подій та трактуванні окремих принципових положень. Проте сподіваємося, що представлена монографія допоможе глибше зрозуміти логіку історичного процесу в Україні, його основні закономірності та специфічні прояви.

Арнольд Сокульський,
Віталій Щербак

ПРЕДТЕЧА КОЗАЦЬКОЇ ТВЕРДИНІ НА ЗАПОРОЖЖІ

Історія Запорозької Січі завжди привертала увагу не тільки вчених-суспільствознавців, а й тих, хто цікавився минувшиною України як аматор. Вже написана значна кількість праць — від загалом неупереджених до скептичних і суб'єктивних. Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили етнограф і письменник О. Афанасьєв-Чужбинський, історики А. Скальковський, Д. Яворницький, Л. Падалка та інші. Проте лише Д. Яворницький ретельно обстежив майже всі місця розташування запорозьких січей. Він докладно описав більшість з них, склав їх плани, а також зібрав численні пам'ятки матеріальної й духовної культури запорожців.

У становленні козацької твердині за дніпровськими порогами значну роль відіграв о. Велика Хортиця. Під назвою «Святий Георгій» острів Хортиця згадується в працях Костянтина Багрянородного (905—959). Описуючи водний шлях «з Русі в греки», візантійський імператор констатував «...і приходять до так званої Крарійської (Кічкаської —*Авт.*) переправи, де херсоніти переправляються на шляху з Русі, а печеніги — з Херсона. Ця переправа завширшки приблизно дорівнює іподромові, а заввишки від його низу до того місця, де сидять союзники, так що долітає стріла стріляючого з одного боку в другий. Через це печеніги приходять на місце і нападають на русів. Пройшовши це місце, вони (руси) досягають острова званого Св. Георгієм, і на цьому

острові виконують свої жертвоприношення, бо там росте величезний дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, навколо встромляють стріли, інші (приносять) шматки хліба, м'ясо і що має кожний, як вимагає їх звичай. Щодо півнів вони кидають жеребок — чи зарізати їх (у жертву), чи з'їсти, чи пустити живими. Від цього острова руси вже не бояться печенігів, поки не досягнуть річки Селіни». В наведеному уривку йдеться про поганський обряд, який відправлявся русами на о. Велика Хортиця. В ньому виразно простежується тип вічевої громадської організації княжої дружини, яка символізувала традиційне коло. У стратегічному відношенні Хортиця відігравала важливу роль у міжнародних зносинах Русі.

В XI—XII ст. у цій місцевості джерела зафіксували існування дніпровського броду, а також кілька великих слов'янських поселень — одне у південній частині острова й два попарно розміщених біля Крарійської (Кічкаської — Авт.) переправи, дещо вище сучасної греблі Дніпрогесу. Зокрема, про Хортицю, дніпровський брід йдеться в «Повісті врем'яних літ» за Іпатським списком під 1103 роком: «І цілував брата Володимир і пішов (у свій) Переяслав, а за ним Святополк, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав, онук Ігорів, В'ячеслав Ярополчич, і Ярополк Владимирович, і пішли на конях і в лодіях, і спустилися нижче порогів, і стали в протолчех й в Хортичим острове*, і посідали на коней, і піхотинці із лодій зійшовши, ішли полем чотири дні, і прийшли на Сутинь».

Стабілізація політичної ситуації на південних кордонах Русі в XII—XIII ст. сприяла налагодженню стосунків

*Здається, це перша слов'янська назва Хортиці.

з половцями. Документальні матеріали фіксують в ті часи чимало спільних виступів половців як союзників князів у міжусобній боротьбі. В окремих випадках їх спільниками ставали дніпровські бродники — войовниче населення Нижнього Подніпров'я, Подністров'я і Дону. Так було і в битві на річці Калці 1223 р., коли, ймовірно, хортицькі бродники виступили спочатку в союзі з руськими полками, а пізніше перейшли на бік татар. Тоді збір руських дружин та їх об'єднання з бродниками сталося в літописному Протолчому на о. Хортиця. Саме під цим роком востаннє в руських літописах згадується брід Протолче, а острів Хортиця названо Варязьким: «Придоша к реце Днепру к острову Варяжскому и приєхашу к ним вся земля половецкая, и черниговцем приєхавшим с кияном и смолняном и иным странам, а галичане и волынцы кийджо со своими князями, придоша коньями, а выгонци галичскыя придоша по Днепру и возведоша пороги, и сташа у реки Хортичь (Нижня Хортиця —*Авт.*) на броду у Протолчи». 31 травня 1223 р. на лівому березі р. Калки руські полки зіткнулися з татарами в степу. Закінчилася битва загальновідомою трагедією. Аналіз літописів дозволяє зробити припущення, що в районі Хортицького броду «Протолче» був збірний пункт збройних сил Русі перед виходом на ворога. Саме так було в 1103, 1190, 1223 рр., коли ті «...сташа в Протолче в Хортичем острове...»

Хортицьке бродницьке поселення пережило татарську навалу. Згідно матеріалів спеціальних розвідок кічкаських поселень, їх мешканці проживали в них протягом всього XIII ст. Цілком можливо, що окремі поселення існу-

вали і в наступний період. Згодом острів Велика Хортиця став важливим осередком формування козацьких громад на Запорожжі.

Спроби литовського уряду прийняти козаків на державну службу на початку XVI ст. зумовили виникнення ідеї створення на південному прикордонні твердині для відсічі татарської агресії. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князю Дмитру Вишневецькому. Діяльність Вишневецького в пониззі Дніпра розпочинається восени 1552 р. Повернувшись з Туреччини у 1553 р., він, будучи вже Черкаським і Канівським старостою мав аудієнцію у польського короля під Любліном. За 1555 р. про нього відомості відсутні. Ймовірно, він закінчував зміцнювати замок — «городок» на Хортиці, готуючись до тривалої боротьби з ординцями. В 1556 р., Вишневецький бере участь у військовому поході разом з загоном московитів. Польський посол Михайло Галабурда в Криму сповішав: «И Вишневецкий штокаль век чинил за мисты Великого князя Московского хотячися ему прислужити... чего певне ведомость из листов князя Великого пропись маем, же его до себя призывал, и доколе Вишневецкий его листов не мея, не важился на Днепр идти "шкоды чинити"». Отже, без відома Д. Вишневецького боярин Ржевський і козацькі отамани Млинський і Михайло Єськович здійснити похід не могли. Турецькі джерела зафіксували розорення Очакова 29 червня 1556 р. Д. Вишневецьким, який з загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках здійснив цю операцію. Того ж літа посли у Варшаві сповішають про його аудієнцію у Івана Лютого. Проте, здається, то Вишневецький посилає до Москви

своїх послів: «В сентябре 1556 года бил челом Михаил Ескович, чтобы его государь пожаловал, и веле себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Хортицком острову город поставил против Конских вод у Крымских кочовиш». Того ж року: «се є осени о Покрове Вишневецкий князь Дмитрий взял Ислам-Кермень и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город».

До значних військових операцій, відразу після повернення з-під Іслам-Кермена, належить організація оборони Хортицького замку — «городка» під час облоги кримського хана Девлет-Гірея на початку 1557 р. у листі, переданому через козака Дениску Малово, Вишневецький повідомляє царю Московії: «царь крымской со всеми людьми крымскими подступил под его город на Хардейский остров и приступал 24 дня. И обшим милосердием и царя и государя великого именем и счастьем от царя отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом». Не випадково Девлет-Гірей просив допомоги в султана військом. Відоме свідчення посла Московії у Варшаві: «стоят люди государя нашего на Днепре, берегут християнство от татар». Під осінь об'єднанні сили Порти і Кримського ханства підступили до замку Вишневецького. Не діставши підтримки, Д. Вишневецький покидає фортецю: «Он с Днепра с Хортицкого острова пошел потому, что корма у него не стало, и козаки от него разошлися, а царь крымский пошел на его город да Турского люди многие в судах да волохи...»

Не одне покоління істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною, як до речі, і місце локалізації замку. Цікаве свідчення про його призначення подає грамота Жигмонта-Августа Д. Вишневецькому (1557). В ній король висловлює подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність при обороні від перекопських татар, обіцяє в майбутньому не забувати подвиги князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо грунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе із інших країн про намір великого московського князя збудувати замки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краю нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем». Прагнення монарха утримувати постійну залогу на Хортиці для запобігання сутичок козаків з татарами було б

незрозумілим, якби фортеця призначалася виключно для запорожців. Отже, її зведення магло мати подвійну мету, створення форпосту боротьби проти татарської агресії, об'єднання низового козацтва в єдину військово-політичну організацію й здійснення контролю над його діями.

Безперечно фортеця Вишневецького ззовні дуже відрізнялася від відомих пізніше архітектурних комплексів козацьких твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону, очевидно, входили, крім козаків, представники військово-служилої верстви — бояри, слуги, драби. Проживання єдиною обшиною в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної суспільно-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Зважаючи на вказані обставини, найбільш прийнятним є твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки». Отже, Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, предтечею твердині на Запорожжі, яка утвердившись в 70-х роках XVI ст. на о. Томаківка дістала назву Січі.

Андрій Гурбик

ТОМАКІВСЬКА СІЧ
(70-і роки XVI ст. — 1593 р.)

Виникнення Запорозької Січі було важливим етапом становлення українського козацтва та значною віхою в історії України. Близько чотирьох століть віддаляє нас від найранішої з відомих січей Великого Лугу — Томаківської. Через таку товщу віків важко розгледіти її історію в деталях, хоча фрагментарні відомості про Січ на Томаківці все ж збереглися. Вона існувала на однойменному острові, який у давнину ще називали Бучки, Буцький, Дніпровський і Городище. Це був великий і неприступний острів серед широких плавнів, оплутаний зусібіч річками й озерами. «З півдня й південного заходу, — писав Д. І. Яворницький, — до нього підходить Річище, утворене правою гілкою Дніпра, Бугаєм ..., яке тече зі сходу на захід десять верст, кінцем своєї течії торкається острова Томаківки й потім впадає нижче острова у Чернишівський лиман. Зі сходу через острів звивається річка Ревун, котра відділяється від Річища біля Південно-східного кута острова, йде над східним берегом, зліва приймає в себе річку Ревунчу, ... потім, дійшовши до середини острова, сам Ревун розділяється на дві гілки (Ревун і Бистрик [Ревунець]. — *А.Г.*) ... Відійшовши трохи на схід від острова, цей Бистрик, або Ревунець, приймає в себе степову річку Томаківку, котра, почавшись значно північніше від острова, ... з'єднується з Бистриком навпроти північної окраїни острова... З півночі над островом Томаківкою йдуть той самий Бистрик з Томаківкою, який знову з'єднується з гілкою Ревуном і той самий

Ревун, що виходить з Річища. З заходу до Томаківки прилягає великий лиман Чернишівка, у який, з одного боку, через Гнилу впадає гілка Ревун, а з другого — гілка Річище. Крім цього, між згаданими річками й островом до Томаківки прилягають ще три великі озера: Соломчине на півдні, Калиновате на південному сході й Спичине на півночі».

За свідченням польського шляхтича Самуїла Зборовського, Томаківка періоду другої половини XVI ст. — «острів такий широкий, що там можна розмістити 20 тисяч чоловік і чимало коней». Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який у 30-х роках XVII ст. побував там, залишив такий опис острова: «Томаківка це острів до третини льє в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритої лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Ніпро від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатися, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії». З цими відомостями збігаються й оповіді старожилів, які твердили, що в давнину Томаківка була вкрита густим лісом, по краях острова росли груші, а на середині «гойдався високий-превисокий дуб».

Вигідне географічне положення Томаківки та розгалужена мережа водних перепон робили острів досить зручним місцем для проживання на ньому козаків та створення Січі. І справді, за Мартином Бєльським, на острові, званому Томаківка, «здавна низові козаки мешкають, яко ж їм стоїть за найміцніший замок».

Проте відсутність у джерелах прямих вказівок не дає підстав точно визначити час заснування Томаківської Січі. Отож, при вивченні даного питання слід більше уваги приділити аналізові, так би мовити, опосередкованих відомостей. А вони свідчать, що в першій половині XVI ст. Січі ні на Томаківці, ні в будь-якому іншому місці на Запорожжі не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича (1514–1535 рр.), висловлена ним на Піотрковському сеймі 1533 р., про доцільність будівництва на одному з дніпровських островів фортеці з двотисячною козацькою залогою, хоча й дістала схвалення, але не була реалізована. Як писав М. Бєльський, «з неї нічого не вийшло».

Не зафіксувало появу Запорозької Січі жодне з відомих джерел і в першій половині 50-х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які описували й землі Запорожжя, ні словом не обмовилися про якийсь конкретний більш-менш укріплений козацький табір. І це при тому, що в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томаховку». Не помітити січових укріплень вони просто не могли. Певно, в той час у вказаному регіоні, справді, був лише «уход».

Подальші події — будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х років XVI ст. та його розгром улітку 1557 р. — також не дають свідчень про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, про який Боплан писав, що з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані». А коли це так, то й острів Томаківка з Січчю не зміг би залишитися з Хортиці непоміченим.

Немає відомостей про заснування чи наявність великої Січі на Запорожжі і в наступне десятиліття — ні в джерелах, пов'язаних з останніми роками життя Д. Вишневецького (початок 60-х років), ні в листі Жигмонта II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець — 60-х років). В останньому, зокрема, король писав «козакам, тим, которые... зьехавши, на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают свовольно живучи», аби вони «с поля, с Низу и зо всих уходов, до замков и мест наших вышли» (1568 р.). Тобто, неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою цих поселень називається все той же «уход»).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х років XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 року польський король) почав проводити жорстку політику, спрямовану на підпорядкування Запорожжя королівській адміністрації. Передбачалося, зокрема, витіснити козаків з даного регіону, частину їх узяти на королівську службу, а найнепокірливіших — знищити. Своїм універсалом від 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю Острозькому «виганяти низовців з Дніпра». Паралельно запроваджувалися санкції на торгівлю з козаками боєприпасами, харчами та заборонялося пускати запорожців «на волость». До цієї кампанії передбачалося залучити й кримчаків. Причому в листах до останніх Баторій скаржився, що труднощі боротьби із запорожцями зумовлені ще й відсутністю в даному регіоні польських фортець (про

великий укріплений козацький табір також не згадується, хоча якби такий справді існував, то в контексті зазначених подій про нього б обов'язково згадала чи турецька, чи польська сторона).

Вжиті проти запорожців заходи князя Острозького та похід проти них любельського воєводи Яна Тарла (1578 р.) не дали бажаних результатів. «Ускромить низовців» так і не вдалося. Цей факт змушений був визнати і сам польський король. У 1579 р. на слова татарського посла, який «на низовців скаржився, просячи, аби їм король заборонив шкоди чинити», він відповідав, що «то люди свавільні і карати їх важко, а також якщо король зможе то заборонить їм (запорожцям. — *А.Г.*)». Щоправда, під тиском королівських військ, як писав Бєльський, «і на той час коли король Стефан хотів їх (козаків. — *А.Г.*) зовсім вигубити, пішли до Москви до тих інших козаків».

Думається, шо військові дії проти запорожців не дали бажаних наслідків передусім через розпорошеність козаків на великому просторі Великого Лугу. З іншого ж боку, Баторій міг піти й на компроміс з козаками, шоб використати їх в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чоловік).

Очевидно, таким чином, є підстави твердити, що, практично і в другій половині 70-х років XVI ст. на Запорожжі ще не існувало великої Січі. Козаки в цей період переважно розселялися по уходах, городцях, невеличких січах і не були згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей вдало зафіксований у Хроніці Бєльського, який радив королю взяти запорожців на

службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там на Дніпрі мешкали... *по островах, яких там є кілька* (курсив мій. —*А.Г.*), а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять». Наведені в Хроніці відомості подано між подіями 1574 і 1575 років, проте, думається, що цей уривок із згаданого джерела, який називається «Про козаків», стосується пізнішого часу, оскільки тут же йдеться про каральні акції С. Баторія проти запорожців другої половини 70-х років XVI ст., а описується кілька укріплених островів. Далі Бєльський називає їх: «Острів один, який звуть Коханє, між порогами, 40 миль від Києва, на кілька миль вздовж, на якому, чуючи козаків, татари не так легко до нас переправляються, бо з нього кременецький і кучманський броди можуть їм закрити». «Інший острів неподалік, — зазначається в Хроніці, — званий Хорчина (Хортиця. — *А.Г.*), на якому Вишневецький перед тим мешкав». І, нарешті, третім Бєльський називає Томаківку, на якому «низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок». Це ж підкреслюється і в іншому місці Хроніки: «Є там (на Запорожжі. —*А.Г.*) деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими Томаківка».

Таким чином, можна констатувати, що в середині 70-х років XVI ст. сучасники фіксують наявність декількох островів, на яких мешкали козаки, в тому числі й Томаківку. Відсутній також і термін «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бєльському останній (під яким розумівся укріплений табір) був добре відомий, і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці, вперше

— під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися «до Подоля і до Русі». Тоді, сповіщає хроніст, вони «під Тарнополем кіш (kosz) мали» (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари «мали під Константиновим» під час вторгнення на Волинь у 1593 р. Тому прочитання В. Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в Хроніці: «na korzeniu» як «на коші», не зовсім точно відбиває описувані реалії. Тут, вважаємо, хроніст вживає інший термін, який слід читати як «на кореню»*. Можливо, малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного «уходу». Подібний термін був широко відомий в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то документи часто говорили про оселю «на сыром корени». Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, поняття «кіш» Бельському було відоме, але воно у середині 70-х років ще не застосовувалося щодо укріплених поселень козаків.

Не згадує хроніст і про кошового отамана Запорозької Січі, хоча посаду отамана в середовищі запорожців фіксує. Зокрема, коли пише про доцільність узяти козаків на оплачувану службу, щоб останні «гетьмана від короля мали, а сотники і отамани (batamani) аби присягали». Вжита щодо отаманів множина свідчила або про деяку кількість кошів з відповідними кошовими, або ж про курінних отаманів, що більш вірогідно.

* Польське «korzen» перекладається — «корінь» (Польсько-російсько-український словник. — Київ, Львів, 1991. — С. 115).

В конкретно історичній частині Хроніки також відсутній термін «кошовий отаман», хоча Бельський і описує діяльність деяких з козацьких ватажків. Так, під 1575 р. він змальовує жорстокий похід козаків на татар «з *вождем* своїм Богданком». У 1577 р. в боротьбі за молдавський господарський стіл на боці І. Підкови воювали козаки, «над якими *гетьманом* був Шах», та ін.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою можна віднести лише до початку 80-х років XVI ст. Він належить Бартошеві Папроцькому, який розповів про поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній після зустрічі з послами «від низових козаків, які запорозькими молодцями звуться», прибув на початку 80-х років XVI ст. «до Канева з почтом немалим слуг своїх і гайдуків й став на ріці Дніпрі». Далі «знову молодці запорожці, бачачи його, послали до нього послів». Потім Зборовський «їхав до Черкас, з Черкас до Пскли ріки і хотів йти під Путивль замок». Проте, вступивши знову в переговори, «козаки радили йому, аби їхав до війська», в Січ. Отже, як бачимо, Запорозька Січ першої половини 80-х років XVI контролювала значну територію — від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків Канева й Черкас, а січовики вільно пересувалися в цій місцевості, вступаючи в переговори з королівськими посланцями. Цікаво відзначити, що в період, про який ідеться, урядовці Речі Посполитої досить поважно ставилися до представників Січі. Той же Зборовський неодноразово посилав січовикам «упоминки і гроші». А козаки, в свою чергу, досить вільно почувалися у відно-

синах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі «нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і короля їм обіцяв».

Далі шлях Зборовського під час його подорожі пролягав «до порогів, *де рицарі люди* мешкають, там є місце на Дніпрі, — як повідомляв польський шляхтич, — важке для просування, бо ті пороги з великих скал, через які вода яко куди з високих гребель спадає, і там не може ніхто проїхати, крім козаків». У районі порогів польський загін натрапив на передову козацьку заставу, що контролювала підступи до Січі. «Там же з Яволжаного (Таволжанського. —*А.Г.*) урочиша, хотіли йому (Зборовському. —*А.Г.*) дати козаки битву, коли... узріли при ньому гайдуків; розсудили то собі..., ніби їх з направи королівської хотів вигубити». Проте, з'ясувавши, що поляки їдуть у Січ «на завдання послів..., направили 80 козаків, які його (Зборовського. —*А.Г.*) перепровадили через пороги, яких є там 12». Щоправда, «деякі шляхтичі, *злякавшись тих страшних перевозів**, вернулися назад». Спускаючись далі по Дніпру, Зборовський оповідав, що «там недалеко *є замок Хортиця*, який був Вишневецький поставив». Варто звернути увагу на ту дивну обставину, що шляхтич сповішав про замок як про існуюче укріплення. Можливо, на початку 80-х років XVI ст. замок був ще не зруйнований або зруйнований не пов-

* В. Голобуцький чомусь писав, що поляки повернули назад, побачивши козаків (Запорозьке козацтво. — С. 150).

ністю. Зборовський у даному випадку не міг помилятися. Адже він не просто оминав Хортицю, а ночував на острові: «Виїхавши з Хортиці замку, на якому мали ночівлю, там доїхав до козаків і послів». Це місце перепочинку між Хортицею і Томаківкою було останнім перед вступом у Січ. Далі «Зборовський їхав з ними на місце те, де мешкання своє мали; те урочище зветься "*Томаківський Острів*", який є такий широкий, що може на ньому сховатись 20 000 людей і коней немало; при тому острові є озеро рибне, там скоро висадились». Наведені відомості, таким чином, дають можливість дещо уточнити локалізацію Томаківської Січі. Остання, як бачимо, розташовувалася не на острові у традиційному значенні цього слова, який був посеред Дніпра чи іншої річки. Термін «острів» у даному разі означав підвищену частину землі поміж боліт, плавнів, малих річечок (Е. Лясота згадував тут «три Томаківки») правого берега Дніпра, через що ця місцевість називалася також «урочищем», коло якого було ще й озеро.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80-х років не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У той період в Січі вже збиралися великі січові збори, або кіш, які Зборовський за польською аналогією називав «рицарським колом». Цікаво, що кіш тоді міг збиратися й поза межами Січі, наприклад, під час військових походів. Так, Зборовський крім січових зборів на Томаківці, зафіксував подібні і «на острові, названому Картамлик (можливо, Чортомлик. —*А.Г.*) та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою».

На цих зборах — радах проблеми січового життя демократично обговорювалися всіма їх учасниками, а для того, щоб рішення вважалося прийнятим і обов'язковим для виконання, необхідна була підтримка його переважною більшістю січовиків. Коли Зборовський на зборах запропонував козакам іти з ним на переговори в Орду, січовики «розділилися: одні хотіли їхати з ним, інші на те не дали слова, повідаючи, що то (татари. — *А.Г.*) пси зрадливі слова не здержать і нас із собою погубиш». Намагання Зборовського силою тиску схилити козаків до прийняття кошем його пропозицій призвело до того, що «вночі великий розрух стався, же не відав, що з ними чинить мав гетьман і не був від них безпечний здоров'я свого». Однак Зборовський усе ж не вгамовувався і пригрозив січовикам, що «їм битву перший, ніж неприятелю іншому, дасть». Козаки «за тими словами скарати (Зборовського. — *А.Г.*) хотіли подлуг звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипать і в воду вкинути». Врешті-решт, шляхтич змушений був відступитись від нав'язування кошеві своєї волі.

На початок 80-х років відносяться й згадки в джерелах про січову старшину. Під час подорожі та на перших порах свого перебування на Томаківці (очевидно ще не зовсім засвоївши січові порядки) Зборовський називає козацького провідника «один старший». Останній неодноразово звертався до Зборовського та від імені січового товариства вів з поляками переговори. Згодом, трохи освоївшись на Січі, шляхтич точніше називає посаду цього «старшого» — це був «отаман» (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському.

Згадував Зборовський і про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «бронь перших гетьманів місця того», що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. Отже, пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х років XVI ст. була ще не втрачена. А це означає, що Січ була заснована «на місці тому» (на Томаківці) незадовго до описуваних шляхтичем подій (вважаємо, десь на рубежі 70–80-х років XVI ст.). Це підтверджується й тим, що сам термін *«січові* козаки» укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років XVI ст. До першої половини 80-х років відносяться й найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення — засіки, що їх будували козаки. Так, секретар папського нунція в Польщі Карло Гамберіні 1584 р. сповіщав: «Дерева там багато і вони (козаки. — *А.Г.*) так уміють себе оборонити *засіками*, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубають навколо лід».

Томаківська Січ у 80-х роках XVI ст. була центром, куди стікались і втікачі з ординського полону. Зборовський, зокрема, згадував, що під час його відвідин Томаківки «сторожа козацька привела в'язнів кільканадцять, які з орди втекли, бо їх того часу в жнива багато тікає».

Змальовуючи побут козаків на Томаківці, Зборовський захоплювався майстерністю січовиків не лише у військовій справі, а й у виконанні пісень та грі на музичних інструментах: «Козаки невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи».

Засвідчили джерела й наявність у першій половині 80-х років XVI ст. своєрідного менталітету січовиків, які

вважали Січ своєю рідною домівкою, вітчизною і пов'язували з нею всі свої сподівання. Це особливо кинулося у вічі Зборовському, який зазначав, що «з козаками великі труднощі, які не дбають на короля — пана свого, а ні на вітчизну, в якій народились, тільки всю надію на *це місце* (Січ. —*А.Г.*) мають поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку: "Поки жити, поти боротись"».

Це ж саме відзначав на початку 90-х років XVI ст. і папський нунцій Маласпіна, який підкреслював, що «козаки створили *гніздо*, яке не підкоряється цій (польській. —*А.Г.*) короні», бо «знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає польське королівство».

Що ж спонукало козаків до створення своєї єдиної військово-політичної організації саме на рубежі 70–80-х років XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та невеликих січей в одну потужну Січ на Томаківці насамперед сприяло кількісне зростання козаків на той час. І хоча за свідченням Михайла Литвина, який відвідав Україну ще в 1550 р., «в цій країні дуже легко набирають добрих вояків», все ж значне збільшення чисельності саме запорожців припадає на 70-ті роки XVI ст. Так, Бєльський писав у цей період, що в козацьких зимівниках залишається цілорічно «кілька сот чоловік». Під 1577 р. він занотовує, що вже згадуваний козацький гетьман Шах, «зоставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік» (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І. Підкові на Пробитий шлях. В іншому місці своєї Хроніки М. Бєльський про рубіж 70–80-х років зауважив таке: «Не було їх

(запорожців. — *А.Г.*) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кількох тисяч, а навіть їх тих часів намножилося і частокрот туркам і татарам шкоду немалу чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають». А в 1584 р. італієць Гамберіні писав, що, за словами одного із старшин, «з козаків можна зібрати 14 000 — 15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку». І хоч в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, а й козаки на волості та в шляхетських маєтках, все ж значне загальне зростання їх лав на кінець 70-х років безперечне. Якщо доти йшлося, як правило, про кілька сотень запорожців, то з початку 80-х років — уже про тисячі козаків.

Одним з важливих джерел поповнення козацтва в той час було селянство, основні маси якого приходять у рух якраз у 60-х роках XVI ст., коли значно погіршилося економічне та правове становище останніх (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті роки припадає початок систематичних згадок про масові втечі посполитих (пів села, ціле село, кілька сіл).

Зростанню козацтва в зазначений період сприяла й поява на Запорожжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити свої права на землю та шляхетство. Перевірка цих прав почалася в Україні ще в 1557 р. з проведенням волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану набрав ще жорст-

кіших форм, а тому наприкінці 60-х та протягом 70-х років бояри-нешляхта переміщуються на південні окраїни України.

З кінця 60-х років, тобто після Люблінської унії, на Київщину та Брацлавщину помітно поширилося магнатське землеволодіння, яке, в свою чергу, протягом наступного десятріччя також сприяло витісненню селян і не привілейованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала й давнім козацьким поселенням.

Переплетіння усіх цих чинників привело як до кількісного зростання козацтва, так і до якісних змін у його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організовуючий елемент, але й забезпечило його перспективною програмою боротьби за визнання своїх станових прав у межах Речі Посполитої, що вже невдовзі принесло деякі плоди (згідно з універсалом Жигмонта II Августа від 5 червня 1572 р. на оплачувану службу було взято «певний почет низових козаків» із 300 чоловік).

Решта козацтва змушена була закріпитися на Запорожжі і вирішувати проблеми своєї організації самостійно. Агресивна ж політика, що її проводив у другій половині 70-х років XVI ст. С. Баторій, намагаючись підпорядкувати собі запорожців, на тлі постійної боротьби козаків з турецько-татарськими військами, очевидно, прискорила початок об'єднання розрізнених городців та малих січей в одну велику Запорозьку Січ на Томаківці. Територія, яку контролювала Томаківська Січ, була значною. Так, на початку 80-х років XVI ст. її сторожі й

застави знаходилися на просторі від перших порогів і Таволжанського урочища на півночі — до Чортомлика та урочища Карайтебен, на порубіжжі з татарськими кочів'ями, на півдні. Варто наголосити, що творцями Запорозької Січі на Томаківці були переважно козаки-воїни, або, як їх називали сучасники, «рицарі люди». Це, зокрема, підтверджують і свідчення Зборовського, про які вже йшлося вище. Особливо контрастно відтіняють саме військовий характер Томаківської Січі відомості про Надпорозьку січ козаків, які у той самий період (на початку 80-х років) мешкали у водорозділі річок Дніпра і Самари. Зборовський повідомляв, що зустрів там «200 козаків річкових, які тільки звірів та рибу ловлять іншим на живність..., а тими ріками можуть до Орди і до Москви ходить для користі». Також сповіщалося, що вказані «річкові», або «водяні», козаки «мали старшого» і «те місце, куди козаки ховаються» і де проводять свої загальні збори.

Через відсутність прямих даних кількість козаків у Томаківській Січі з точністю встановити нелегко, хоча приблизну їх чисельність усе ж назвати можна. За свідченням Е. Лясоти, в Січі, на Базавлуці (1594 р.), «їх усіх було трохи більше трьох тисяч, шоправда, якщо захочуть може стати й (ще. — *А.Г.*) кілька тисяч, коли скличуть козаків, які час від часу живуть у містах і селах, але вважають себе запорожцями». Таким чином, як мінімум виходить близько п'яти тисяч. Число ж, шо його назвав С. Хлопицький — шляхтич із Перемишля, який, без будь-яких реальних повноважень з боку запорожців, вступив 1594 року в переговори з німецьким імператором

Рудольфом II і обіцяв останньому, «що сили козаків становлять вісім або десять тисяч», Лясота поставив під сумнів. Хоча, якщо С. Хлопицький рахував постійних низовиків, «сезонних» запорожців та козаків, які постійно мешкали на волості, то названа ним цифра недалека від дійсності.

Підбиваючи підсумки нашим обрахункам, зазначимо, що при з'ясуванні цієї проблеми слід мати на увазі кількість власне січовиків та загальну чисельність козаків. Судячи з наведених відомостей, у часи першої Запорозької Січі на Томаківці на початку 90-х років було декілька тисяч козаків (2–3 тис.). Це підтверджується й тим, що в останні дні її існування (восени 1593 р.) у поході Дніпром на Київ, як сповіщав 4 жовтня 1593 р. Й. Верещинський, брало участь близько чотирьох тисяч козаків «війська Запорозького». Та й у 1594 р., лише через рік після її зруйнування, на Базавлуці вже налічувалося більше трьох тисяч січовиків. І це в умовах їхньої активної участі у повстанні під проводом К. Косинського та спустошливих татарських нападів на Січ узимку 1593 р. В ході останніх (а їх було не менше семи) кримчаки захопили понад 2 000 козацьких коней, що побіжно також доводить існування в Томаківській Січі кількатисячного козацького табору.

Загалом же українські козаки в часи першої Січі, певно, могли виставити не менше 10 000 вояків. Про це дізнаємося не лише зі слів згаданого С. Хлопицького, а й з відомостей К. Гамберіні. Останній, як уже зазначалося, під 1584 р. вказував на можливість сформування 14–15-тисячного козацького війська, а під 1587 р. на-

водив такі слова одного з козацьких ватажків: «Козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому (венеціанському. — *А.Г.*) дожу..., і я сам поведу на поле битви 10 000 хоробрих вояків». Подібні кількісні дані, щоправда, з уточненням регіону, де проводилися обрахунки, знаходимо у записах венеціанського посла в Польщі П'єтро Дуодо, який у 1592 р. сповішав: «Між цими двома річками (Дністром і Дніпром. — *А.Г.*) живуть козаки, люди хоробрі в найвищій мірі, чисельністю від 12 000 до 15 000 чоловік».

Не позбавлене інтересу й питання щодо національної приналежності козаків, як у цілому, так і , зокрема, січовиків. В літературі вже висловлювалися певні міркування з цього приводу. Зокрема, існує розвідка німецьких дослідників (С. Любер та П. Ростанковського), присвячена національному складу реєстровців у 80-х роках XVI ст. Вченим на основі аналізу власних імен козаків, записаних у реєстр, вдалося встановити національну приналежність 356 чоловік. Серед них вихідці з України становили більше 45 %, з Білорусі — близько 40 %, з Московської держави — трохи менше 10 %, з центральної Польщі — 5 %. Траплялися в реєстрі й прізвища окремих вихідців із Молдови, Криму, Литви і Сербії. Цілком ймовірно, шо вказані пропорції (можливо, з незначними відхиленнями) були характерні й для національного складу козаків Томаківської Січі. Правомірно, однак, допустити, шо з початком масових козацьких і селянських рухів кінця 80-х — початку 90-х рр. XVI ст. відсоток вихідців з України — основного ареалу повстань — у козацькому середовищі значно зріс.

З погляду історичної перспективи Томаківська Січ відігравала велику роль як центр концентрації сил козаків у боротьбі за повернення втрачених земель і маєтностей (це збігалося з інтересами покозачених селян та бояр) і визнання станових прав козацтва (що особливо хвилювало боярський елемент в середовищі запорожців). Саме у 80-ті роки козаки вже відкрито нападають на шляхетські маєтки, а з 1587 р. ці виступи стають майже безперервними і в 1591 р. переростають у велике козацьке повстання під керівництвом К. Косинського, яке відзначалось не лише соціальною, а й політичною спрямованістю (встановленням козацької юрисдикції над певними територіями та намаганням запорожців спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання). Розв'язати конфлікт з козаками вже не могли ні постанова сейму 1590 р. «Порядок щодо низовців і України», ні збільшення козацького реєстру до 1 000 чоловік (універсал від 25 липня 1590 р.).

В ході повстання, за відомостями Олександра Вишневецького, Косинський «князю великому Московському зі всім військом своїм присягав і оному подав був все порубіжжя більше як на сто миль границь... яко ж і в листі своєму до них князь великий писався вже царем Запорозьким, Черкаським і Низовським і послав їм Запороги сукна і грошей». Весною 1593 р. Косинський вирушив у новий похід, проте в боях під Черкасами загинув, а «інші повтікали Запороги до іншого війська..., яких Запорогами десь кілька тисяч ще є», — писав той же О. Вишневецький. Цікаво, що тут йдеться про запорожців як про «інше військо», відмінне від війська Ко-

синського, яке штурмувало Черкаси. Останнє може свідчити про те, що не всі січовики брали участь у походах Косинського, або ж про те, що за порогами одночасно були інші великі козацькі загони. Незважаючи на загибель Косинського, повстання тривало й далі, а О. Вишневецький у серпні 1593 р. змушений був підписати договір з козаками, за яким з поміж інших зберігалося й право вільних зносин із Січчю.

Проте рік смерті ватажка першого великого козацького повстання К. Косинського став і останнім роком існування першої Запорозької Січі. Вона була зруйнована наприкінці 1593 р., коли 80-тисячна татарська армія, як твердили сучасники, напала на Січ за відсутності там основних козацьких сил. Учасник цих подій, один «козак із Запорожжя», згодом сповіщав, що оборонці Січі — «залишок козаків, яких було на кореню залишилося близько шестисот», «ледве в човнах на Дніпро втекли». Січ же було вщент зруйновано. Це змусило запорожців переселитися на інший острів — Базавлук, який знаходився від Томаківки за 30 км униз по Дніпру. Однак слава про Томаківську Січ ще довго зберігалася в пам'яті її сучасників. Так, Еріх Лясота, який подорожував Дніпром у 1594 р., писав, що він плив з низу «до трьох річечок, які називаються Томаківками» і згадував «*знаменитий названий острів*» (Томаківку. — *А.Г.*).

На цьому, щоправда, «козацька» історія острова не закінчується. Він ще не раз слугував пристановищем для запорожців і мав стосунок до багатьох важливих віх в історії козаччини. Так, за Бопланом, саме Томаківку «Хмельницький обрав... для схованки, коли йому загро-

жувало оточення» наприкінці 1647 р. після втечі із в'язниці в Бужині. В той час Хмельницький перебував на острові разом із своїм сином Тимошем. Згодом, як зазначав французький інженер-картограф, «саме в цьому місці вони (козаки. —*А.Г.*) почали збиратися, коли піднялися для виступу у травні 1648 р. і виграли ... битву під Корсунем» (16 травня) в урочищі Горіхова Діброва.

У другій половині 70-х років XVII ст. Томаківка мало не стала знову місцем облаштування Запорозької Січі. Це пов'язано з подіями 1676 р., коли кошовий отаман Іван Сірко мав намір, у разі великого нашестя татар, перенести Січ з Чортомлика, де вона тоді знаходилася, на острів Томаківку і навіть звелів розчистити для цього місце на Городиші. Проте, очікуваного нападу татар не сталося, і Січ на Чортомлику збереглася.

У 1697 р. на Томаківці збиралися російські війська князя Долгорукого та українські козаки гетьмана Мазепи, готуючись до походу на Тамань та Кизикермен, щоб допомогти оточеним турками гарнізонам. А в 1772 р. «в урочиші Городиші» (паралельна назва Томаківського урочиша), «над рікою Дніпром», існувала козацька сторожа «при полковнику Герасиму Спичаку, двох старшинах та 200 чоловік рядових козаків попарокінних».

Реконструювати зовнішній вигляд Томаківської Січі сьогодні досить непросто, хоча певні відомості, необхідні для такої роботи, й існують. Найдетальніший опис решток січових укріплень на Томаківці залишив Д. Яворницький, який обстежував їх у XIX ст. Вчений, зокрема, зазначав, що сліди перебування запорозьких козаків на цьому острові збереглися у вигляді невеликого укріплення, ро-

зташованого на його південній околиці. Укріплення мало форму правильного редуту. «Редут цей, — писав Д. Яворницький, — складається власне із трьох траншей: східної 49 сажнів у довжину; західної 29 сажнів; північної 95 сажнів... Замість південної траншеї служить берег самого острова... найбільша висота кожної із траншей — три з половиною сажні». Щоправда, І. Карелін, який також спостерігав згаданий «окоп», зазначав, що північний вал мав довжину 120 сажнів. Цей же дослідник, а за ним і Л. Падалка описали й південний берег острова Томаківки. Останній був досить крутим і мав висоту близько 70 сажнів. Загальна ж площа острова досягала «300 десятин землі».

Про побутування козаків на Томаківці свідчили численні речові докази. Зокрема, поблизу редуту Д. Яворницький знаходив свого часу чимало козацьких старожитностей — рибальські гачки, залізні цвяхи, металевий та глиняний посуд, срібні монети, кулі тощо. За його словами, в 1872 р. «один з любителів старовини, протоієрей містечка Нікополя Іоан Карелін бачив на острові Томаківка кладовище з надгробними пісковиковими хрестами, на яких були зроблені написи, що вказували на схованих під ними запорожців».

Більш детальних відомостей про укріплення та розташування Томаківської Січі на сьогодні немає. Щоправда, в 1953 р. перед її затопленням на о. Томаківці працювала археологічна експедиція під керівництвом Ф. Копилова, яка, обстеживши табір, зафіксувала тільки наявність навколо нього рову і валу заввишки 1,6 м. Сучасні спроби визначити місце Січі вже не дають результатів,

оскільки, як свідчать місцеві жителі, воно знаходиться на дні Каховського водосховища на відстані кількох сот метрів від берега (на схід від сучасного села Комуна). Хоча пам'ять про першу з відомих козацьких Січей не втрачено. На незатопленій частині Томаківки встановлено пам'ятний камінь з написом: «На цьому острові з 40-х років XVI ст. (до) 1593 р. знаходилась Запорозька Буцько-Томаківська Січ, яка подавала допомогу повсталим селянам і козакам в кінці XVI ст.» Звичайно, місце розташування і дата заснування Січі на пам'ятному написі визначені досить умовно.

Сховані під товщею води й віків нерозгадані загадки Томаківської Січі — цієї колиски запорозького козацтва, своєрідної «української Атлантиди» — ще чекають на свого відкривача, нагородою якому буде не міфічний скарб, нібито захований, за народними переказами, на Томаківці, а радість відкриття нових сторінок історії захисників рідної землі.

Віталій Щербак

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ (1593 — 1638 рр.)

Час заснування Січі на острові Базавлук на відміну від часу виникнення попередньої, Томаківської, не викликає сумніву. Кримські татари вдало скористалися з походу запорожців до Києва з позовом на утиски старостинської влади восени 1593 р. Нечисленна козацька залога на Томаківці не витримала натиску кочівників, внаслідок чого запорозька твердиня була зруйнована. Відновлення Січі не зайняло багато часу, оскільки у зведенні укріплених городків, або ж засік, за дніпровими порогами козацтво вже мало значний досвід. Задовго до Хортицького замку такі городці — засіки служили форпостами осідання військово-промислової людності на межі з татарськими кочів'ями. Описуючи експедицію гетьмана Юрія Язловецького на Подніпров'я (1571), польський шляхетський письменник Бартош Папроцький згадує такі «головні остроги» на Дніпрі, як Хортиця, Білозерський, Базавлук. Отже, Великий Луг був добре освоєний козаками, і вони не випадково обрали новим місцем для облаштування Січі Базавлуцький острів.

Локалізацію останнього гранично чітко визначив посланець німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який у 1594 р. прибув на Запорожжя. Він зазначив, що острів лежав «в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або, як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі».

Дослідники, як правило, обходили увагою ці лаконічні рядки твору спостережливого іноземця, не вникаючи у

їх суть. Причини такого «легковажного» ставлення до унікального джерела пояснюються досить просто. По-перше, відсутність докладних історичних свідчень про Базавлуцьку Січ не стимулювало дослідників до обрання її за об'єкт спеціальної студії. По-друге, наявні джерела проливали не багато світла для того, аби можна було остаточно вирішити цю проблему. Так, зокрема, в листах запорозьких ватажків Самійла Кішки (1600) і Левка Івановича (1629) зазначалося місце їх написання — «Чортомлик». Звідси — коріння ототожнення істориками назви дніпровської протоки — річиша з однойменною річкою. Тим більше, що відстань між островом Базавлук і місцем розташування на материковій частині Чортомлицької Січі (1652–1709) незначна. За традицією, що склалася у XVIII ст. останню називали «Старою». І це не випадково, бо вже наприкінці 30 — початку 40-х років XVII ст. французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, пропливаючи повз острів Базавлук, застав там лише руїни Січі. За його спостереженнями, острів був досить великим порівняно з тисячами «інших островів та острівців», розкиданих уздовж і впоперек цілком хаотично, заплутано і нерівномірно, одні з них сухі, інші — болотисті, до того ж усі вкриті великим як списи очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою Скарбницею», тобто скарбом армії. Усі ці острови навесні затоплюються водою, лише місце, де знаходяться руїни залишається сухим.

Першою спробою ідентифікації «старої» Січі з Чортомлицькою в історичній літературі була стаття нікоп-

ольського протоієрея І. Кареліна про запорозькі городища. Автор подає не лише їх опис, але й схеми. Прагнучи пояснити острівне розташування «старої» Січі, І. Карелін наводить легенду, за якою під час наступу російських полчищ навесні 1709 р. запорожці викопали навколо Січі рів, по якому пішла вода з Чортомлику. Нереальність подібної операції цілком очевидна. І не лише тому, що в джерелах вона не простежується. Гирло р. Чортомлик лежало значно далі на північ від Базавлуцького острова. Слідом за Кареліним тезу про штучний характер острова повторив Д. Яворницький, викладаючи детальний його опис і називаючи Чортомлицьким: «Место это представляет из себя небольшой островок, утопающий среди раскошной зелени и деревьев, точно плавающих среди восьми речек, окружающих его со всех сторон... Весь этот островок, кроме нескольких камней у восточного берега, состоит из песка и разделен на две неравные половины: возвышенную на севере и низменную на юге. Первая заключает в себе 1050 квадратных сажен, вторая две десятины и 1200 квадратных сажен. Но собственно только северную половину и можно назвать островом, так как она не затопляется водой. Остров по своим окраинам имеет неодинаковую высоту: на севере он возвышен, до четырех сажен высоты, на юге низок, не выше трех-четырех футов от уровня воды; северная половина острова крута и окаймлена высокими речними деревьями, южная половина отлога и покрыта болотистой и луговой травой... Тщательный осмотр теперешнего Чортомлицкого острова приводит к заключению, что на нем помещались только главные постройки Сичи: цер-

ковь, войсковая и куренные скарбницы, здание для духовенства и сами курени. Таким чином, Базавлуцький острів, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла р. Підпільної, пов'язувався вищезгаданими дослідниками з історією Чортомлицької Січі. Початки ж останньої досить чітко фіксуються в джерелах — через 58 років після відвідання Еріхом Лясотою Базавлуцького осередку січового товариства.

Цікавим є також топографічне свідчення імператорського посланця. Очевидно, в його повідомленні йдеться про відстань у 2 милі від місця розподілу головного річища Дніпра на рукави, що знаходилося на південь від Микитиного Рогу, до о. Базавлук по Чортомлицькому річищу — шляху, по якому Лясота добирався до Запорозької Січі.

Вибір місця для нової Січі зумовлювався насамперед його важкою доступністю для татар і турок. Кіннота кримців не в змозі була швидко пересуватися по болотистій місцевості. До того ж, як писав Боплан, «в цих місцях не змогли б нічого вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували козаків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони (галери) не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдавали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, аніж на 4–5 льє від гирла (Дніпра. — *В.Щ.*). Розповідають, що у Військовій Скарбниці в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден не може дізнатися, де саме. Бо окрім того поляки ніколи

не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видають її».

Будівництво укріплення на о. Базавлук розпочалося, очевидно, восени 1593 р. і йшло дуже швидко. Перед дерев'яною палісадою — «засікою» були насипані земляні вали, на бійницях вартових веж встановлені гармати. Через відсутність історичних свідчень важко визначити площу власне Січі на острові, який у вигляді трикутника був видовжений униз по течії річища. Ймовірно, що її територія охоплювала північну, підвищену, частину, де розташувалися укріплення і відкривався широкий краєвид над навколишніми просторами. Дальші підступи до твердині охоронялися вартовими вежами, виставленими в степу. При появі ворога козаки запалювали на них суху траву або ж хмиз, від чого здіймалося полум'я і стовп диму. Цей сигнал передавався від вежі до вежі, сповішаючи січовиків про небезпеку.

Прибувши на Запорожжя, щоб переконати козаків виступити на боці Австрії проти Османської імперії, Лясота залишив нащадкам цінні матеріали не лише про локалізацію Січі, а й її військово-політичну організацію — кіш. Щоденник німецького посла фактично є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Перебування у повних небезпеки умовах степу змушувало козаків, незважаючи на відмінності в походженні і характерах, об'єднуватися у згуртоване товариство. Запорожці проникалися духом взаємовиручки та взаємодопомоги й підкорялися кошовим звичаям і традиціям, без яких немислимим було б їх існування. Січ давала козакам свободу, відкривала широкий простір для под-

вигів і слави, матеріального забезпечення, але в той же час від них вимагалося суворого дотримання основ кошової організації.

Вишим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Для переобрання січової старшини щороку 1 січня збиралися загальні козацькі ради. Крім того незалежно від часу, в міру потреби, скликалися неординарні ради для розгляду термінових і невідкладних питань, але обов'язково з присутністю кошового отамана. В час прибуття імператорського посланця запорозький ватажок Богдан Микошинський перебував у морському поході, тому довелося зачекати більше тижня. Лише 20 червня Лясоту і його помічників Станіслава Хлопицького і Якуба Генкеля запросили до кола на раду викласти суть місії. Посол звернув увагу на порядок голосування запорожців. Після оголошення пропозиції козаки «розділилися на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною acclamation (згода без голосування. — *В.Щ.*) податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася». По залагодженні домовленості гриміли литаври і гарматні постріли.

Виконавча влада на Січі належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві та характер виборів кошового яскраво свідчать спостереження Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і

старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посаду, відмовляється невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!" і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонятися йому». Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини — суддя, осавул та писар — не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Влада останнього поширювалася не лише на січове військо, але й на всій території Запорожжя.

В житті запорозької громади особливе місце відводилося курінному отаману — безпосередньому начальникові куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Кількість куренів не була стабільною. Михайло Слабченко нараховував їх на Базавлуці сім: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський.

У майбутньому спостерігалася тенденція до зростання їх кількості. Це відбувалося з поповненням Січі вихідцями з різних регіонів Наддніпрянщини та Лівобережжя.

У кожному курені проживало від кількох десятків до сотні й більше козаків. Від чисельності мешканців залежали й розміри запорозького житла — куреня, зробленого з верболозу, обмазаного глиною і вкритого очеретом. За свідченням Лясоти, покрівлею служили «кінські шкури для захисту від дощу». Очевидно, на той час козаки ще не встигли завершити зведення житлових приміщень, тимчасово залишивши їх літній варіант. Курені розташовувалися навколо січового майдану, де відбувалися козацькі ради. Ближче до майдану містився будиночок кошового отамана, канцелярія, пушкарня, церква.

Оглядаючи територію Базавлуцької Січі на початку XX ст., історик і письменник Андріан Кащенко зробив припущення, що з ознак, які свідчать про наявність на острові січових споруд, лишилася тільки яма з шматками битої цегли від підмурків січової церкви. Можна погодитися з думкою дослідника, адже в умовах жорсткого конфесійного протистояння в Україні після Берестейської унії (1596) ймовірність існування православного храму Покрови Пресвятої Богородиці в козацькій твердині цілком закономірна. Інше питання — її архітектурне вирішення. Однак це потребує спеціальної студії.

Про зрілість кошової організації на Базавлуці свідчить такий елемент її функціонування як ведення міжнародних зносин. Формальне підпорядкування запорозького козацтва урядові Речі Посполитої передбачало координацію дій у цій важливій справі з Варшавою, на службі

якої перебували реєстровці. Однак останні становили незначний відсоток запорожців, тому несанкціоновані походи козаків до Криму і в Молдову були непоодинокими. Зрештою, наприкінці XVI ст. міжнародні контакти Запорожжя набрали якісно нового змісту. В цей час європейський світ постав перед реальною загрозою османської агресії. Під егідою Ватикану була створена «Ліга християнської міліції». Її головною військовою силою мало стати запорозьке козацтво.

Восени 1593 р. папа Климент VIII вислав свого нунція — хорватського священика Алессандро Комуловича — до українських козаків з дорученням залучити їх до цієї ліги. Відповідно до інструкції папський легат з метою конспірації своїх дій мав вести переговори на «кресах» Речі Посполитої: у Кам'янці, Каневі, Корсуні або Черкасах. У листі Климента VIII до козаків від 8 листопада того ж року відзначається поінформованість Риму про «хоробрість і військову відвагу козаків». Вагомим додатком до послання понтіфіка із закликом до боротьби з неприятелем святого Хреста мали стати 12 тисяч дукатів, як задаток для початку кампаній. Решту — обіцялося виплатити в ході війни. Проте маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому радили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт Януша Острозького з козацьким гетьманом Криштофом Косинським папський посланець не знайшов шляху до Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким. Колишній старший козацького реєстру продовжував підтримувати тісні контакти із запорожцями.

Тому, очевидно, не без ініціативи Язловецького, в грудні 1593 р. відбувся похід козаків на турецькі придунайські міста. З Січі виступили реєстрові на чолі з гетьманом Григорієм Лободою. Експедиція завершилася взяттям Білгорода та Джурджі, і, як вказує Лясота, запорожці повернулися з великою здобиччю.

В контексті тогочасної політики Ватикану відбувався й згадуваний уже візит в Україну посланця німецького імператора. Е. Лясота скрупульозно зафіксував церемоніал прийняття іноземних посольств на Січі. За його свідченням, при наближенні до Базавлука посли були зустрінуті делегацією у складі кількох заслужених і авторитетних запорожців, які привітали прибулих від імені всього січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Повернувшись із походу, Богдан Микошинський у супроводі старшин прийняв Лясоту і вислухав його пропозиції. Наступним етапом переговорів мав бути виступ імператорського посла на козацькій раді. Проте сценарій був дещо порушений запорожцями. Річ у тім, що одночасно з Лясотою на Січ прибув посланець московського царя Василь Никифорович. Старшина знала, що він буде згадувати у «своїй промові цісарську величність». Тому Микошинський завбачливо попередив Лясоту, щоб надання першості у виступі на козацькій раді посланцю з Москви не послужило приводом до непорозуміння, оскільки «добре відомо, що його імператорська величність стоїть вище всіх інших європейських володарів і тому його послів необхідно було б вислухати першими». З цього незначного

епізоду можна судити про чітку орієнтацію запорожців у тонкощах європейської політики.

Запрошений на раду Лясота передав письмове імператорське послання, після чого його попросили покинути козацьке зібрання, учасники якого детально обговорювали умови майбутньої служби. По завершенні палких дискусій козацька депутація у складі 20 чоловік знову запросила Лясоту на раду. «Тоді ці депутати, — писав імператорський посол, — усівшись на землі серед великого кола, утвердили маленьке коло і запросили нас до себе: ми прийшли і сіли серед них». Запорожці в принципі давали згоду на похід у Молдову і навіть за Дунай для боротьби з турецькими силами. Водночас вони висунули ряд умов, головними серед яких були надання надійних гарантій від Рудольфа II щодо фінансування експедиції та узгодженість її з урядом Речі Посполитої. Зрештою, Лясота вручив козакам хоругви, тулумбаси і 8000 дукатів, як задаток за службу, а для подальшої деталізації умов її проходження до імператора вирушили обрані на раді запорозькі посли Нечипор і Сасько Федорович. Вірчі грамоти козаків було скріплено військовою печаткою та підписом писаря Левка Вороновича. Проводжали імператорське посольство також під звуки литавр і гарматних пострілів.

В останній день перебування на Базавлуцькій Січі, 1 липня 1594 р., Лясота записав у своєму «Щоденнику» про прибуття туди двох посланців від Северина Наливайка. Вони повідомили про успішний похід проти татар, у ході якого наливайківці захопили близько 4 тис. коней. Дізнавшись, що запорожці мають у них потребу, запро-

понували у подарунок січовикам від 1500 до 1600 голів на знак примирення і подальших спільних дій проти татар. Конфлікт, шо його намагався залагодити у такий спосіб Наливайко, був зумовлений попередньою його службою у київського воєводи князя Костянтина Острозького під час придушення останнім козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. «Але оскільки у чесного лицарства є підозра, шо він їхній недруг, — занотував Лясота промову посланців Наливайка, — він хотів би особисто з'явитися у колі, покласти свою шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися. Якщо ж лицарське коло й надалі вважатиме все це кривдою, він сам може віддати свою голову, щоб вони відтяли її його власною шаблею. Але сподівається, що вони вдовольняться його законним виправданням і вважатимуть його надалі своїм добрим приятелем і братом». Сподівання Наливайка справдилися: вже восени 1594 р. запорожці вирушили з ним у спільний похід проти турків. Січове козацтво очолив гетьман Григорій Лобода.

Перехід Молдови під фактичний протекторат Речі Посполитої та укладення мирної угоди останньої з Туреччиною істотно змінив політичну ситуацію в регіоні. Пошуки «козацького хліба» були перенесені на волості, де вже господарювали наливайківці. Запорожці неодноразово з'являлися там під проводом Лободи, Шаули, Саська, Шостака, Кремпського. На початку 1596 р. вони приєдналися до Наливайка і спільно з ним боролися проти шляхетського війська аж до Солоницького табору на Полтавщині.

За участь у козацьких виступах 1591–1596 рр. уряд скасував права і привілеї реєстрових. Поновлювалася також постанова 1590 р. про заборону відходу на Січ з волостей. В універсалі короля Жигмонта III від 1 вересня 1596 р. до урядовців Київського, Волинського і Брацлавського воєводств зазначалося: «Запорожцов абы с Запорожья на Украину, где бы выгребать хотели, не пущали и противно них, яко неприятеля коронного конно и збройно повстали». Становище запорожців ускладнювалося й тим, що урядові репресії проти них збіглися з внутрішніми чварами двох козацьких угруповань, очолюваних Федором Полоусом і Тихоном Байбузою. Консолідація в середовищі січового товариства настала з обранням кошовим отаманом славнозвісного Самійла Кішки. Останній у своєму листі до Жигмонта III від 1 липня 1600 р. переконував у великих можливостях і користі для держави Війська Запорозького, а також висловлював надію, що король скасує баніцію з козаків і поверне їм «старожитні вольності». Реакція з Варшави була позитивною, щоправда лише в усній формі. Стурбований спробами валаського воєводи Михайла скинути з молдовського престолу Ієремію Могилу, польський уряд послав до Молдови коронне військо на чолі із Станіславом Жолкевським, але цих сил виявилося замало. Тому канцлер Речі Посполитої Ян Замойський доручив Самійлу Кішці набрати на Січі «охочих» козаків і йти на допомогу коронному гетьманові. Особливу заінтересованість у Війську Запорозькому польський уряд виявив у період Лівонського походу (1602 р.). У записці про виплату «жолду» запорожцям міститься схема війська, що

перебуває на державній службі. Цей документ є надзвичайно важливим для з'ясування специфіки життя козацької громади на Базавлуцькій Січі, де певний час фактично співіснували два військові устрої — кошовий та реєстровий. Зокрема, в записці перелічені такі посади: гетьман, обозний, писар, 4 полковники, 8 осавулів, 20 сотників, 152 десятники, 16 прапорників, 12 пушкарів, 20 фурманів і 1799 рядових. Отже, реєстрове військо складалося з 4 полків по 500 козаків у кожному. Увагу дослідника не може не привернути слово «гетьман» у значенні посади провідника військового підрозділу. Водночас офіційно керівник реєстру йменується «старший», в окремих випадках — «поручник». Традиційно ж запорожці обирали гетьманом когось із числа кошової старшини. Відповідним був і устрій козацького війська. Більші підрозділи очолювали курінні, дрібніші, як правило десятки, — отамани.

Січ на Базавлуці стала справжньою військовою базою, звідси організовувалися морські та сухопутні походи, а козацтво — могутньою організацією з власним флотом та артилерією. Запорозька флотилія складалася з кількох десятків човнів, або ж чайок, основні параметри яких зафіксовані Бопланом: «близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12-завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами... Середину виробляють, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у

турецьких веслових галер. Є також і шогла, на якій вони напинають вітрило, використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати». Гармати козаки здобували в боях, а зберігали їх до потреби як дорогоцінний скарб у дніпровських плавнях.

З Базавлуцької Січі козаки майже щороку здійснювали військові експедиції до Очакова, Акермана, Кілії, Ізмаїлу, Гезлева, Кафи, інших турецьких замків на Північному Причорномор'ї. Козацькі чайки досягали й берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда, навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород». Особливої інтенсивності морські походи набрали на початку XVII ст., коли на чолі запорожців стояв гетьман Петро Сагайдачний.

Часто козаки практикували й піші експедиції в степ та сусідні країни. При цьому запорожці застосовували своєрідну тактику бою, яка давала перевагу на рівнинній місцевості. Польський військовий комісар Якуб Собезький відзначив, що козаки везли на возах гармати, а «кожний, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури і все інше потрібне для того, щоб сипати вали або позв'язувати вози, коли доводиться йти цілим військом оружною рукою. Вони називають таке розташування возів табором, спереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповнюють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни». Оборона табо-

ром давала запорожцям можливість стримувати переважаючі сили противника протягом тривалого часу.

Еріх Лясота застав на Базавлуці близько 3 тисяч запорожців. В результаті масового покозачення селян та міщан у першій половині XVII ст. значна їх частина вливалася в ряди січового товариства. Це зовсім не означає, що в пошуках кращої долі вони прибували власне на Січ. Своєрідною ойкуменою людності, яка не бажала миритися з кріпосницькими порядками на волості, став Великий Луг. Цим можна пояснити наявність залишків матеріальної культури козацтва на численних островах за дніпровими порогами. Саме тому, очевидно, не виникало проблем з організацією 40-тисячного війська влітку 1621 р. для походу проти полчиш турецького султана Османа II. Питання, пов'язані з підготовкою експедиції вирішувалися на козацькій раді в урочищі Суха Діброва, куди з Базавлуцької Січі прибув загін запорожців на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою. У складі козацького війська, яке з благословенням православного митрополита Іова Борецького вирушило на боротьбу з «бусурманами», було й три тисячі реєстровців. В ході Хотинської битви українське козацтво відіграло вирішальну роль у розгромі турецько-татарської армії. Проте уряд Речі Посполитої не оцінив його заслуги належним чином. Тому в наступні роки козацтво стає могутньою опозиційною силою колоніальному режимові в Україні.

З 1625 р. Запорозька Січ виступає центром організації повстанських загонів для боротьби проти соціального й національного гноблення. Похід Марка Жмайла з Базавлука на волості став визначальним для дій запорож-

ців у наступні роки. Найбільш організовану і боєздатну силу репрезентує нереєстрове козацтво, яке на відміну від козаків, що перебували на державній службі, рішуче виступало проти урядових сил. У його середовищі зростають талановиті полководці й організатори визвольного руху. На Базавлуцькій Січі з'являються перші письмові звернення у формі листів, грамот та універсалів козацтва до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств.

Так, в універсалі гетьмана Якова Острянина від 10 березня 1638 р. розкривалася мета виступу повстанського війська із Запорожжя — «скинути при божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти». На Січі конкретизувалися методи і завдання національно-визвольного руху. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «опорою всіх змовників проти існуючого порядку». В процесі еволюції запорозької общини формуються елементи нової української державності.

Найпізніші свідчення про Базавлуцьку Січ відносяться до весни 1638 року. Постанова варшавського сейму «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», передбачала не тільки скасування привілеїв для реєстрових козаків, а й встановлення блокади між Запорожжам і волостями, де розгорталося велике народне повстання. Два реєстрових полки мали постійно перебувати на Запорожжі, аби не

допустити збору там збіглих селян і міщан, про що постійно доповідали у Варшаву місцеві власті. Реалізація урядової постанови здійснювалася дуже оперативно. На Січ виступило каральне військо, очолюване старшим комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого, крім шляхти, входили й чотири полки реєстрових козаків під проводом Ілляша Караїмовича. Коронний гетьман Station Конєцпольський вручив ротмістрові Мелецькому спеціальну інструкцію, що зобов'язувала його негайно повернути до своїх панів кожного, хто не був записаний до реєстру, а також спалити всі запорозькі чайки. В разі опору Січ підлягала знищенню.

Вагомих причин до проведення аналогічних акцій у попередній період не виникало, хоча покінчити із запорозьким козацтвом прагнули не лише польські магнати та шляхта. Неодноразово такі вимоги ставили перед королем Речі Посполитої турецький султан та кримський хан, які вбачали в запорожцях поважну військову силу, що стала на перешкоді їхнім агресивним устремлінням. Разом з тим тривала боротьба з Московською державою та Туреччиною змушувала шляхетський уряд не вдаватися до радикальних заходів проти запорожців. Підписання Поляновського миру (1634 р.) з царським урядом і відповідної угоди з Оттоманською Портою внесли корективи в політику Варшави щодо козацтва. Так, перший пункт польсько-турецького договору зобов'язував сторони «не допускати козаків на Чорне море, а татар на український степ». Далися взнаки й виступ запорожців під проводом гетьмана Івана Сулими (1635 р.) та розмах народного руху в Україні восени 1637 р.

Завдання перед Мелецьким було не з простих, тому він відрядив на Січ делегацію з пропозицією скласти «новий» реєстр на базі існуючих шести полків. Провести такий захід після Смоленської війни, у якій брало участь більше десяти тисяч козаків, означало поповнити лави виписаних з реєстру («випищиків»), кількість яких дедалі збільшувалася, і внести розкол у середовище запорожців. Отож, шляхетське посольство повернулося з відповіддю про недоцільність подібних переговорів. Спроба штурмом оволодіти Січчю на Базавлуці не дала бажаних результатів. При цьому значна кількість реєстрових перейшла на бік запорожців. Казимир Мелецький пояснював свою невдачу небажанням козаків вести міжусобну різню. У листі до С. Потоцького він скаржився: «З допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати». Реляція реєстрових — учасників походу до брацлавського воєводи також містить цікаві свідчення про причини невдачі експедиції. Зокрема, в документі йдеться про спробу взяти Січ приступом силами кінноти, що мала добиратися туди по воді. Це, звичайно, було пов'язано з великими труднощами, «тому важко було без човнів їм (запорожцям. — *В.Щ.*) щось заподіяти». Отже, острівне розташування Базавлуцької Січі серед Великого Лугу ускладнювало її здобуття ворогом, як татарами, так і польським кварцяним військом.

Битва запорожців із загоном Мелецького стала останньою героїчною сторінкою в історії Базавлуцької Січі. Капітуляція повстанців на Старці в серпні 1638 р. дала можливість польському гетьманові Миколі Потоцькому розправитися з окремими загонами народних месників

на Наддніпрянщині та Лівобережжі. Частина кварцяного війська з аналогічною місією відправилась на Запорожжя. У другій половині серпня карателі підійшли до Базавлука і штурмом здобули Січ.

На сьогодні в джерелах не збереглося свідчень про зруйнування Базавлуцької Січі коронним військом. Однак наявність її залишків, зафіксованих сучасником тих подій Гійомом де Бопланом, дають підставу для такого твердження. Відомі інші факти шляхетського терору в той період, в результаті чого за словами літописця «багато козаків добрих і славних різними тортурами загубили, одних четвертуючи, інших на палі саджали або ж на залізних ганках за ребра вішали». Частина запорожців, у тому числі й один із керівників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Дмитро Гуня, залишили Січ і прибули на Дон. В наступні роки вони неодноразово здійснювали спільні походи з донськими козаками проти турок і татар. Натомість Запорожжя опинилося під жорстким контролем властей, хоча потреби оборони південного прикордоння усе ж зумовили збереження козацької залоги. Місцем її розташування став легкодоступний з боку степу так званий Микитин Ріг, де здавна існував перевіз через Дніпро.

Таким чином, Базавлуцька Січ, поставши на одному з дніпрових островів Запорожжя, протягом більш як чотирьох десятиліть служила центром вільної козацької громади. Запорозька твердиня була надійним форпостом боротьби проти турецько-татарської агресії. Разом з тим на Січі формувалися і згуртовувалися опозиційні щодо колоніального режиму в Україні козацькі сили.

Тарас Чухліб

МИКИТИНСЬКА СІЧ (1639–1652 рр.)

Микитинська Січ є однією з найзагадковіших серед усіх запорозьких столиць козацької доби. Передусім це зумовлено невеликою кількістю історичних джерел, у яких би правдиво розповідалося про діяння січовиків, що в ній мешкали, і передавався дух епохи. Ця обставина, насамперед, і не дає змоги сучасним дослідникам історії козацтва якнайповніше відобразити одну з героїчних сторінок української минувшини*. Адже саме звідси — із Запорозької Січі, яка знаходилася на Микитиному Розі, розпочався у 1648 році чи не найбільший у тогочасній Європі національно-визвольний рух, що увійшов до історичних анналів під назвою Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

У 1594 р., повертаючись Дніпром із Січі, яка на той час містилася на о. Базавлук, посол німецького імператора Еріх Лясота зробив 2 липня такий запис у своєму щоденнику: «...Далі до Кам'яного Затону (затока Дніпра на татарському боці, яка має кам'яний берег і від того отримала свою назву)... Звідси до Микитиного Рогу, що на лівій руській стороні. Недалеко звідси заночували на острові». Микитиним Рогом, про який згадує доскіпливий посол, називалося місце, де розташовувалася старовинна переправа через Дніпро. Знаходилася вона у найвужчому місці Великого Лугу, на мисі, який далеко виступав за

* Автор завдячує нікопольському краєзнавцю М. Жуковському за надання оригінальних матеріалів.

берегову лінію. Тому й нарекли його наші далекі предки Рогом. А чому саме Микитиним?

Згідно з народними переказами заснував цю переправу ще на початку XVI ст. якийсь Микита. Одна з легенд стверджує, що це був простий козак, за іншою — він багатий український купець. Але ким би не був цей Микита, перевіз він влаштував у дуже зручному з точки зору географічного положення місці.

Перевіз на Микитиному Розі відігравав важливу роль у торговельно-економічних зв'язках між Україною та володіннями кримських ханів. У цьому, можна сказати, полягала його головна функція, хоча використовувався він і для переправи військових загонів з обох боків. Поступово поблизу Микитиного Рогу, що перетворився на одну з найважливіших переправ через Дніпро, виникло селище, яке з початку XVII ст. відоме в джерелах під назвою Микитине (невдовзі — Микитин Перевіз).

Не виключено, що в часи Томаківської, а потім і Базавлуцької Січі на Микитиному Розі перебувала невелика козацька залога, яка, ймовірно, не лише виконувала роль своєрідної прикордонної сторожі, а й здійснювала митний контроль, прибуток від якого надходив до кошової скарбниці.

Пропускну спроможність переправи можна оцінити хоча б за таким фактом. Під час тимчасового українсько-татарського зближення, яке настало у другій половині 20-х років XVII ст., через Микитинський Перевіз за дві доби (з 8 по 9 листопада 1628 року) до Криму переправилося шість тисяч козацької та вісім тисяч татарської кінноти.

Через десять років, у травні 1637 року, загін січовиків, очолюваних отаманом П. Павлюком (Бутом), захопив

дислоковану в Черкасах артилерію Війська Запорозького, яка належала реєстровим козакам на чолі з В. Томиленком. Виправдовуючись перед гетьманом реєстровиків, Павлюк писав до нього, що вважає за ганьбу тримати козацьку гармату в іншому, ніж на Запорожжі, місці, а тому перевіз її на Микитин Ріг (отже, там були умови для зберігання артилерії). Насправді ж отаман виношував далекосяжні плани підняти чергове козацьке повстання проти поляків, у якому б викрадені гармати відіграли не останню роль.

Перевезення гармат на Микитин Ріг фактично ознаменувало початок найбільшого з кінця XVI ст. і до початку Визвольної війни козацького повстання в Україні. Впадає в очі й дивовижна подібність між діяльністю сподвижників Павлюка, спрямованою на організацію повстання влітку 1637 року, та заходами Б. Хмельницького взимку 1648 року, насамперед, те, що починалися ці великі народні рухи з території Микитиного Перевозу, який з 1639 року став осередком нової Січі.

Перший етап козацько-польської війни 1637–1638 рр. завершився ухваленням 8 травня 1638 року т. зв. «Ординації Війська Запорозького». Згідно з її положеннями козакам дозволялося мати лише шеститисячний реєстр. Решту їх (в т. ч. й запорожців) польський уряд мав намір перетворити на хлопів. Також скасовувалося право козаків обирати собі гетьмана (старшого). Натомість польським сеймом вводилася посада спеціального комісара, якому б підпорядковувалося Військо Запорозьке. Відтепер на Січі могли перебувати лише реєстрові козацькі полки під наглядом польських урядовців. Всім іншим,

окрім тих, хто мав посвідчення, видане комісаром, заборонялося тут з'являтися під загрозою смертної кари.

Скориставшись деякою стабільністю внутрішнього становища, а також сприятливою міжнародною ситуацією, урядові кола Польщі за допомогою таких репресивних заходів намагалися підкорити українське козацтво (як на волості, так і на Запорожжі) і загнати його в державну структуру Речі Посполитої. Сучасник тих подій писав, що «шляхтичі всіляку свободу у козаків відняли і людям благочестивим тяжкі нечувані податки наклали».

На додачу до всіх цих «драконівських» заборон королівський уряд вирішив на місці зруйнованої у 1635 р. козаками І. Сулими Кодацької фортеці збудувати нову. Головне завдання її гарнізону, як і попередньої, полягало в тому, шоб закрити доступ на Січ всім охочим поповнити лави запорозького братства.

Початок будівництву другого Кодаку поклав улітку 1639 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський, який, отримавши з королівської скарбниці досить велику суму грошей, прибув до Кодацького порога на чолі чотиритисячного війська. На цей час сюди з околиць Черкас, Чигирина, Канева і самого Києва зігнали «робітних людей». Загалом на будівництві під охороною коронного війська працювало близько трьох тисяч українців. На думку дослідників, нова фортеця була втричі більшою за зруйновану і знаходилася трохи на схід від старого місця. Фортечні укріплення проектували інженери з Франції та Швеції Г.-Л. Боплан і Ф. Гектант.

Другий Кодак мав форму квадрата, кожна із зовнішніх сторін якого дорівнювала тридцяти метрам. У кутах було

зведено високі бастіони, що видавалися вперед. Навколо фортеці насипали величезні земляні вали. Біля підніжжя ширина валу становила 48 метрів, а висота — 14. З трьох сторін її оточували глибокі рови, на дно яких було загачено дубові кілки та вмуровано шипи з граніту. Глибина рову сягала 22 метрів, ширина внизу — 20, вгорі — 32. З четвертої сторони до Кодацької фортеці підступав крутий берег Дніпра, усіяний гострим камінням. Саме тут вал був висунутий понад берегом на десяток метрів уперед і утворював своєрідний навіс над Дніпром. Звичайно, це робилося задля того, щоб мати кращу можливість простріловати все русло річки як з гармат, так і з мушкетів. Отже, навіть за тогочасними західноєвропейськими мірками нова фортеця була доволі потужним укріпленням, що забезпечувало контроль за пересуванням у напрямку до Запорожжя не лише водним шляхом, а й суходолом.

Одна з легенд розповідає, що на початку серпня 1639 р. гетьман С. Конєцпольський оглядав новозбудовану фортецю. Інженери, які зводили її, переконували високого польського державця у неприступності фортечних мурів, на що присутній при цьому реєстровий чигиринський сотник Б. Хмельницький зауважив, вживши крилатий латинський вираз: «Manus facti, manus destruit!» (Рукою будується, рукою й руйнується). У такий спосіб майбутній гетьман України дипломатично нагадував про знищення Кодака козаками у 1635 році, натякаючи водночас на можливість повторення подібного у майбутньому. Що, до речі, й трапилося у вересні 1648 р., коли

козацькі полки на чолі з полковником М. Нестеренком оволоділи фортецею.

Після відвідання Кодацької твердині С. Конєцпольський залишив її коменданту докладну інструкцію, якою, зокрема, суворо приписувалося пильно стежити за тим, аби на Запорожжя не проникла жодна «жива людина». «Через те, шо не тільки водою, а й сушею сваволя за пороги проникла, треба посилити часті роз'їзди на тамтешній шлях: тих, хто їде вдруге, — ловити і суворо карати. Якщо їх не зловите, а тільки побачите, слід дати знати полковникові, який від імені уряду перебуває на Запорожжі, щоб він їх знайшов і повернув», — наголошувалося у документі.

Всі ці каральні заходи польських властей стали причиною занепаду Січі на о. Базавлук і перенесення її на Микитин Ріг. Будівництво фортифікаційних споруд для захисту нової Січі здійснювалося майже одночасно з побудовою другого Кодака і було завершене восени 1639 р. Саме з цього часу і починає свій відлік історія Микитинської Січі.

Польський літописець Дзєвович свідчить, що Січ на Микитиному Розі заснували козаки на чолі з Федором Линчаєм, який став її першим кошовим отаманом. Крім того, літописець наводить цікаву деталь: тогочасних запорожців на честь їхнього отамана називали линчаївцями. Облаштовуючи Микитинську Січ, козаки, очевидно, побудували тут і невеличку церкву. Тогочасні джерела не зберегли свідчень про те, якою вона була — постійною чи тимчасовою (похідною). Однак факт її існування на Микитиному Розі не викликає жодних сумнівів, адже за

спогадами багатьох очевидців, у цій церкві 1648 р. молився сам Б. Хмельницький.

На жаль, про перші роки існування Микитинської Січі маємо небагато відомостей. Одну з них наводить відомий історик М. Маркевич. В його «Історії Малоросії» йдеться, зокрема, про боротьбу козаків Микитинського Коша, очолюваних Іваном Полежаєнком, з чисельно переважаючими відділами поляків і реєстровців. У бою під Кам'яним Затоном — на другому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитиного Рогу, — Полежаєнко загинув, а поляки оволоділи стратегічно важливою фортецею.

Дуже важливою була роль запорозького козацтва у здобутті та утриманні донськими козаками протягом 1637–1642 рр. турецької фортеці Азов (т. зв. «Азовське сидіння»). Наприкінці 1637 р. до Азова на допомогу донцям прибуло сімсот українських козаків. Однак у наступні роки, як свідчив донський отаман Алфімов, кількість запорожців в Азовській фортеці значно збільшилася. Коли у 1640 р. над фортецею нависла нова загроза штурму турецьких військ, туди на підмогу прибули ще п'ятсот козаків з Микитинської Січі, а згодом — ще декілька тисяч.

Але як могли пробратися січовики в оточену з усіх боків турками фортецю? На це складне питання історики знайшли відповідь у мемуарах турецького літописця Евлія-Ефенді, який був очевидцем тих подій і засвідчив надзвичайну винахідливість українських козаків. Отже, він писав: «Незважаючи на велику пильність, багато невірних козаків зуміли проникнути до міста, стрибаючи, роздягнувшись, у Дон і пливучи під водою на спині з очере-

тиною в роті. Зброю й амуніцію вони складали у шкіряні мішки, які тягли за собою, пливучи, і так підтримували фортецю». Ось такими вигадливими були запорожці!

Навесні 1640 р. поблизу Керченської протоки козацька флотилія з 23 човнів, на чолі якої стояв Гунка (Грицько) Черкашенін, вступила в бій з 40 турецькими галерами. Дві з них були потоплені, а до Азова запорожці привели п'ять «язиків». На початку наступного року московському цареві повідомляли, що триста донців «зійшлися в кримському степу із запорозькими козаками і ходили до Перекопу, а біля Перекопу стояла застава від Криму, дванадцять мурз з усякими військовими немалими людьми». Того ж року донці із запорожцями вислали з Азова розвідку. Цей загін на чолі з Т. Яковлєвим і М. Тараном ходив аж до турецького міста Різи, де визволив багато православних полонених і взяв «язиків». Однак до Азова він повернутися не зміг, бо гирло Дону було перегороджено турецькими кораблями. Козаки вирішили пробиратися на Запорожжя. Неподалік Очакова вони перемогли невеликий турецький флот і почали підніматися вгору по Дніпру. Але польський полковник Душинський, який у цей час стояв з хоругвою у пониззі Дніпра, прийнявши від козаків дарунки, водночас підступно покликав турків, а сам ударив з другого боку. Внаслідок цього козацький загін був розгромлений, а ватажок запорожців М. Таран потрапив до турецького полону. Незважаючи на героїчну оборону Азова, у червні 1642 р. донці і запорожці змушені були, за наказом московського царя, залишити фортецю. Однак січовики продовжували боротьбу з турками.

У 1643 р. вони напали на турецьке посольство, яке поверталося з Москви. Схоплений невдовзі один з низових козаків розповів на допиті, шо намовив їх до цієї справи якийсь святогорський чернець. За твердженнями московських послів у Константинополі, запорожці з Микитинської Січі здійснили цей «злочин», щоб пересварити великих государів — турецького султана й московського царя.

Наступного року близько 400 низовиків брали участь у поході коронного гетьмана С. Конєцпольського до Криму і 30 січня 1644 р. неподалік Охматова завдали поразки татарському війську під керівництвом Тугай-бея, Муртази-аги та Імар-аги.

Восени того самого року чигиринський сотник Б. Хмельницький у Варшаві двічі зустрічався з французьким послом графом де Брежі, який вів з ним переговори про те, шоб найняти козаків до французької армії для боротьби з іспанцями. Переговори продовжились у квітні 1645 р., коли Б. Хмельницький та один з отаманів Микитинського Коша виїздили до Фонтенбло (Франція), де після їхньої зустрічі з представниками французького командування була досягнута домовленість про найми 1 600 козаків. У жовтні близько двох з половиною тисяч реєстровців та запорожців були перевезені морем з Гданська до Кале (Франція). Невдовзі вони взяли участь в облозі та здобутті фортеці Дюнкерк.

За даними документів, шо зберігаються в російських архівосховишах, у травні 1646 р. в одне з прикордонних московських міст прибився втікач з татарської неволі Ю. Михайлов. Він свідчив, шо зустрічав на Запорожжі групу козаків на чолі з отаманом Півторакожухом, які

начебто розповіли йому про свої наміри «йти війною скоро в Польщу на ляхів». Крім того, вони говорили, що в Україні перебувають загони німецьких найманців (їх запросив Владислав IV для війни з турками), які, на думку козаків, могли не пустити їх на війну з поляками.

Восени 1647 р. комендант Кодацької фортеці Гродзицький почав помічати якісь таємні приготування та неспокій серед мешканців Низу і сповістив про це М. Потоцького. У жовтні коронний гетьман особисто прибув з Крилова до Кодака для спостереження за Микитинською Січчю. Тут він дістав достовірні відомості від польської розвідки про те, що Б. Хмельницький бунтує козаків. Чигиринський сотник з кількома десятками однодумців і сином Тимофієм прибув на Запорожжя, очевидно, наприкінці того року.

Спочатку вони зупинилися на о. Томаківка (Буцький), після чого Хмельницький встановив зв'язок із запорожцями та реєстровцями Микитинської Січі. Січовики відразу ж підтримали повстанців. Козаки реєстрового Черкаського полку, що перебували на Січі як залога польських властей, також не вагаючись перейшли на їхній бік. Вони навіть передали Б. Хмельницькому весь запас провіанту, а також наявні січові човни. «...Всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам із Січі з борошном попустили», — описував невдовзі цю ситуацію сам Хмельницький. Через велику звитягу запорожців спроби реєстрових полковників С. Вадовського і С. Кричевського відбити Микитинську Січ закінчилися невдачею.

Здобуття прибічниками Б. Хмельницького наприкінці січня 1648 р. Микитинської Січі і звільнення майже всієї території Запорожжя від польських залог ознаменувало початок Національно-визвольної війни українського народу за незалежність. Описуючи ці події, козацький літописець С. Величко відзначав, що у січні-лютому Хмельницький проводив на Січі таємні ради з кошовим та курінними отаманами з приводу майбутньої війни проти Польщі. Однак, за спільною домовленістю, серед війська вони розголошували, що збираються лише направити до короля й усього сенату послів з проханням підтвердити стародавні «вольності і права» українського народу та козацтва. Це робилося для того, аби польські шпигуни не довідалися завчасно про справжні наміри повстанців.

У другій половині січня з Микитинської Січі до кримського хана Іслам-Гірея вирушило козацьке посольство, у складі якого, вірогідно, був і старший син Б. Хмельницького — Тимофій. Козацькі посланці мали домовитися про військовий союз з Кримом для спільного виступу проти Польщі.

На початку березня на Микитинській Січі була скликана козацька рада, на якій розглядалися передані через польських послів Хмелецького і Кричевського пропозиції щодо часткового задоволення поданих раніше Військом Запорозьким вимог. Як свідчили згодом польські посли, козаки були дуже невдоволені і висловили їм посеред майдану «суворих голосів відповіді й різних вигуків». Запорожці вимагали цілковитого скасування положень «Ординації» 1638 р., а також визнання окремого статусу не лише для Запорожжя, а й усієї козацької України. Дізнав-

шись про це, коронний гетьман М. Потоцький з допомогою своїх військ блокував Запорожжя, щоб перекрити доступ сюди козакам, селянам та міщанам з городової України. Але ці заходи не змогли перешкодити збільшенню Запорозького Війська. На середину квітня у козацькому таборі на Микитинській Січі та в інших запорозьких залогах налічувалося близько п'яти тисяч чоловік.

Тим часом у результаті другого посольства до Криму між Військом Запорозьким і ханством було укладено угоду про взаємодопомогу в боротьбі із спільним ворогом. Вже наприкінці березня на Січ почали прибувати перші татарські загони під керівництвом Тугай-бея.

Саме на Микитинській Січі Б. Хмельницького було обрано гетьманом України. Процедуру обрання яскраво описав С. Величко: «...Коли вдарено в котли на раду, то побачили, що для такої сили війська січовий майдан затісний. Отож, зважаючи на це, кошовий отаман із Хмельницьким мусили вийти із січової фортеці на просторіший майдан. Тут було оголошено всьому війську й виразно сказано, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна... Запорозьке військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня (сучасні дослідження переконують, що вибори гетьмана відбулися у кінці січня — на початку лютого. — *Т. Ч.*) постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти». Потім, за словами літописця, кошовий отаман і писар вручили новообраному гетьманові козацькі клейноди — булаву, корогву, печатку, мідні котли. До цього запорожці додали

три легкі польові гармати з усім спорядженням. Після процедури обрання у січовій церкві з цього приводу відбулась урочиста літургія, в якій узяли участь гетьман із старшиною. По цьому кошовий отаман дав наказ палити з усіх гармат, що й було зроблено тричі, після чого почався святковий обід.

У середині квітня Хмельницький залишив Січ і на чолі восьмитисячного війська вирушив Микитинським шляхом назустріч польській армії М. Потоцького. Підрозділ повстанців, який складався із запорожців, очолив отаман Півторакожух.

Історики стверджують, що вже після виходу Б. Хмельницького з Микитинської Січі тут наприкінці квітня відбулася ще одна козацька рада. Вона ухвалила смертний вирок ватажкам реєстрових козаків Барабашеві і Караїмовичу та іншим старшинам, які не підтримали повстанців. Своїм старшим реєстровці, що прийшли на Січ, обрали Ф. Джелалія, після чого вирушили наздоганяти Хмельницького.

Запорожці з Микитинської Січі стали елітним підрозділом українського війська. Один з найбільших знавців запорозької старовини Д. Яворницький відзначав, що успіхові в Жовтоводській битві (5 травня 1648 р.) Б. Хмельницький завдячує не стільки татарам, скільки запорожцям та їхньому високому воєнному мистецтву, зокрема, вмінню швидко будувати земляні укріплення та професійним навичкам ведення артилерійської стрільби.

Ось як описував літописець хід другої, також переможної для козаків, битви — під Корсунем (16 травня): «Пристосував (Б. Хмельницький. — *Т. Ч.*) водні армати для

пересування їх степом новим способом задля легшого і швидшого їх при взаємній потребі пересування: він поставив кожну армату на два колеса при одному коні. Так встановив він 26 армат і арматон і *до них приставив кращих стрільців запорозьких 500 чоловік, спішивши* (курсив мій. — *Т.Ч.*), і 300 залишивши на конях про всяк випадок. І ці новопризначені пушкарі так само майстерно стріляли з армат, як з мушкетів». Завдяки цьому нововведенню козацька армія здобула ще не одну перемогу протягом наступних років.

Після перших вдалих битв Б. Хмельницький у листі до кошового отамана сповіщав на Микитинську Січ про свої успіхи при Жовтих Водах і Корсуні, дякував Війську Низовому за допомогу і приязнь, виявлену до нього в Січі. На знак подяки за це він надіслав січовикам дві булави, чотири хоругви, два бунчуки, три пари мідних котлів, шість гармат, триста талярів на січову церкву і тисячу талярів «для лицарства на пиво». Також він запрошував запорожців до свого війська. Кошовий отаман відгукнувся на цей заклик, і коли Б. Хмельницький після Корсуня став табором під Білою Церквою, то при ньому було вже близько двох тисяч новоприбулих козаків з Микитинської Січі.

На початковому етапі Визвольної війни (лютий — травень 1648 р.) Запорозька Січ відігравала провідну роль у процесі державотворення, оскільки саме тут виник перший невеликий, але повністю визволений район, почалося формування національної армії та вироблення програми автономії для козацької України. Та коли в перші роки війни Січ активно підтримала наміри Б. Хмель-

ницького і його соратників, то згодом частина запорожців (головним чином т. зв. «голота») змінює свою позицію. У лютому 1650 р. проти Б. Хмельницького, який, на думку запорожців, уклав невигідну Зборівську угоду з польським королем, на Микитинській Січі спалахнуло повстання. Його очолив козак Я. Худолій (можливо, раніше він входив до реєстру Домонтівської сотні Черкаського полку). Січова рада навіть обрала його гетьманом Війська Запорозького — на противагу Хмельницькому. Останній, не гаючи часу, послав на Запорожжя каральну експедицію, яка наприкінці лютого придушила цей виступ. Вже 6 березня гетьман отримав звістку про арешт Худолія. Згодом його привезли до Чигирина і стратили. Київський воєвода А. Кисіль писав, що внаслідок таких дій гетьманської влади «зменшився авторитет Хмельницького у черні». Однак такі репресивні заходи щодо свавільних елементів були необхідні з огляду на здійснення головної мети Б. Хмельницького — утвердження незалежної Української держави. Щоб запобігти подібним виступам у майбутньому, Хмельницький узяв Січ під повний контроль, розмістивши там реєстрову залогу і звівши її функції до ролі прикордонного форпосту. Таким чином, спроби січовиків вийти з-під юрисдикції гетьманської влади виявилися невдалими. До останніх днів Б. Хмельницького Запорозька Січ підлягала гетьманському управлінню, зберігаючи при цьому автономію і виборність Коша — керівного органу Січі.

У 1651 р. Хмельницький, перебуваючи у Паволочі і дізнавшись, що кримський хан Іслам-Гірей відмовився

від союзу з ним, висловив у тій складній ситуації намір іти з частиною свого війська до Запорожжя.

Наступного, 1652 року запорожці покинули свою Січ на Микитиному Розі і звели нові укріплення у гирлі річки Чортомлик. Будівництвом нового січового гнізда керував «старий приятель Хмельницького» Федір Лютай. Причиною перенесення Січі з Микитиного Рогу стало насамперед те, що до неї можна було відкрито підійти з боку степу. Внаслідок цього «під час війн Хмельницького з поляками, вона два рази розорена була татарами». Місце, де з Чортомликом зливалися дві менші річечки — Скарбна і Павлюк, було безпечнішим у військовому відношенні. До того ж з утвердженням Чигирина як гетьманської столиці України Січ втрачає своє провідне становище і фактично перетворюється в одну з прикордонних фортець Гетьманщини.

Разом з тим, перенесення Коша не слід пов'язувати із зруйнуванням укріплень на Микитиному Розі. Очевидно, що з огляду на їх важливість вони були відразу відновлені і продовжували існувати ще досить тривалий час після 1652 р. Тут, як і в першій половині XVII ст., перебувала козацька залога, що виконувала прикордонні й митні функції. Опосередкованим свідченням цього є лист від 4 червня 1659 р. самопроголошеного гетьмана І. Безпалого, який писав до запорожців так: «Панам, товариству і братві нашій милій кошовому гетьману, обозному, суддям, осавулам, полковникам, сотникам, отаманам курінним і всій черні Війська Його Царської Величності на Запорогах, *в січах* (курсив мій. — *Т.Ч.*) по лугах і на полях проживаючим». 1688 року Мики-

тинська Січ називалася «пустою», старою Запорозькою Січчю.

Однак козацьке поселення на місці колишньої Микитинської Січі проіснувало досить довго — майже до часу знищення Запорозької Січі та Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Про це свідчать такі факти. Коли у 1709 р. російські війська знищили Чортомлицьку Січ, а запорожці перейшли під протекцію кримського хана, новообраний гетьман України П. Орлик уклав з татарами мирний договір. Відповідно до його положень Військо Запорозьке мало право тримати перевози і брати мито на Дніпрі біля Кодака, Кам'янки, Кизикермена, а також і Микитиного.

Поселення Микитин Перевіз залишилося козацьким і після повернення запорожців під протекторат російських царів у 1734 р. Документи свідчать, що тут знаходилася запорозька залога з 150 козаків. Це була митниця з посадовими особами від кошової старшини Війська Запорозького Низового. Службові обов'язки в ній виконували шафар, писар, а також підшафарій і підписарій. Вони збирали прибутки від митного контролю, залишаючи у себе відрахування, необхідні для утримання залоги і будівель, наглядали за порядком на переправі. У другій половині XVIII ст. на Микитиному Перевозі знаходились церква Покрови Святої Богородиці, кілька десятків хат сімейних запорожців, десять шинків. До селища було приписано 300 зимівників, розташованих навколо поселення. У цей час російський уряд утримував тут свій військовий пост на чолі з комісаром і перекладачем від Колегії закордонних справ. Тогочасні офіційні

документи називали селище Микитинською заставою. У 1774 р. на Микитиному Перевозі була організована поштова станція, де служило спочатку троє, а потім семеро козаків.

Цікаво, що у 1755 р. Колегія закордонних справ Російської імперії надіслала запит до Коша Запорозької Січі з проханням подати опис Кодацького та Микитиного перевозів. На це кошовий отаман повідомив до Петербурга: «...Означені перевози знаходяться в російській, а не турецькій границі, в вольностях військових запорозьких, і засновані вони — Микитинський з давніх літ, а коли саме невідомо, да і в Коші про те не знають за відсутністю записів».

Протягом 1758–1764 рр. канцелярія Запорозької Січі неодноразово зверталася до Генеральної військової канцелярії Гетьманщини та вищих органів влади Російської імперії з проханням перенести Січ з р. Підпільної на місце старої Микитинської Січі. Так, 27 квітня 1758 р. кошовий отаман Г. Федоров писав у листі до Єлизавети Петрівни, що Запорозькій Січі бути на тому місці, на якому вона в той час стояла, незручно, й аргументував це тим, що у Підпільній дуже поменшало води, а криничної також не вистачає. Крім того, на Січі стало тісно, позаяк весь час прибувають люди. А тому старшина вибрала «пристойне місце в російській границі, трошки вище над Дніпром, *при Микитиному, де і застава від нинішньої Січі невелика* (курсив мій. — *Т.Ч.*)». Відповіді з Петербурга не надійшло, і наступного року старшина знову звертається до імператриці, додавши до свого листа план Микитиного Перевозу, де мала б роз-

мішатися Січ. У 1760 р. Кіш отримав дозвіл на передислокацію від Генеральної військової канцелярії, однак Петербург мовчав. Відповідь на це прохання надійшла лише у 1764 р. від нової імператриці — Катерини II. Зважаючи на російсько-турецьке протистояння, запорожцям наказувалося перебувати на старому місці. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кошова старшина знову порушувала питання про перенесення Січі до Микитинського Перевозу, але в червні 1775 р. отримала на це дуже своєрідну відповідь — указом Катерини II Запорозька Січ взагалі була ліквідована.

У вересні того ж року імператриця розпорядилася побудувати на місці Микитиного Перевозу фортецю Славенськ. Але цей план відразу не був реалізований. Лише ускладнення відносин з Кримським ханством змусило царських урядовців у 1780 р. прийняти рішення про будівництво тут фортеці Нікополь. А вже у 1782 р. Нікополь було оголошено повітовим містом.

Д. Яворницький, який у середині XIX ст. обстежував місця розташування всіх запорозьких столиць, навів такі дані про Микитинську Січ. Він засвідчив, що те місце, де вона була, («на 350 саженів нижче теперішньої пароплавної пристані Нікополя»), розмите Дніпром під час великої повені навесні 1845 р. Річкові води знесли невеличку капличку, яка стояла на місці запорозької церкви. Розмили вони й стародавній козацький цвинтар. «Сам берег Дніпра щороку обвалюється у воду, оголюючи цілі купи козацьких кісток, котрі бездоглядно валяються по піску; тут частенько стирчать напівзогнилі дубові труни, що ховають лише мізерні кістяки колись доблесних і

безстрашних лицарів, низових козаків», — переказував бачене на власні очі відомий історик. Уже в радянські часи Каховське водосховище назавжди затопило прилеглі береги місцевості, де знаходилась Микитинська Січ.

Вважаємо також за доцільне перелічити цікаві старовинні речі, які на середину XIX ст. збереглися від запорожців Микитинської Січі (потім — Перевозу) і були описані Д. Яворницьким в «Історії запорозьких козаків». Отже це, насамперед, козацька мідна гармата, залізний хрест із запорозької церкви, чотири хоругви з різними зображеннями, кипарисовий хрест у срібній оправі, євангеліє московського друку у срібній оправі, плащаниця з викуваним із срібла тілом Спасителя, дві ризи з парчі, на яких зображено Покрову Богоматері, десяток ікон (серед них найбільш цінні — ікони Христа, Миколая, Варвари, Спасителя й Богоматері, Покрови Святої Богоматері), залізний молоток. Крім того, зберігся єдиний у своєму роді аналой. Він був зроблений з арабського чорного («абонос») дерева, оздоблений черепаховою і слоновою кісткою, перламутром, угорі стягнутий буйволиною шкурою й завершений двома зміїними голівками. Можливо, що він був отриманий запорожцями від царгородського патріарха у той час, коли вони перебували на Кам'янській Січі. Також збереглися два срібні позолочені кухлі, один місткістю до чотирьох склянок. За переказом, саме цей кухоль належав славетному кошовому отаману І. Сірку. Уціліли два портрети, писаних із живих запорозьких козаків — братів Якова та Івана Шиянів. Звертала на себе увагу і золота медаль, одержана запорозьким полковником Коленком у 1788 р. за участь

у битві під Очаковом. Деякі з цих речей зберігаються нині у Нікопольському державному краєзнавчому музеї, окремі — втрачені.

У 50-х роках нашого століття на території Нікополя було встановлено пам'ятний знак, що свідчить про існування на цьому місці Микитинської Січі. На меморіальній дошці з білого мармуру, вмонтованій у пілон, який складено з великих квадратів граніту, написано: «На цій місцевості знаходилась Запорозька (Микитинська) Січ. У 1648 році в цій Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом України». Поруч спорудили пам'ятник Б. Хмельницькому роботи скульптора І. Кавалерідзе.

Вже у 1990 році, під час святкування «Днів козацької слави», присвячених 500-річчю українського козацтва, у Нікополі встановили ще декілька меморіальних дошок, зроблених за проектами місцевих краєзнавців.

У краєзнавчому музеї проведена реекспозиція виставки «Запорозьке козацтво і Запорозькі Січі на території краю». Здійснюються заходи щодо збереження старої частини міста та повернення старовинних назв вулиць — Микитинська, Запорозька, а також найменування їх на честь видатних діячів козацтва — Івана Сірка, Петра Сагайдачного, Івана Богуна.

Так оживає героїчна історія наших далеких предків — запорожців, які боронили рідну українську землю у далекі середньовічні часи. І хоч період існування Запорозької Січі на Микитиному Розі — лише епізод у багатій на події тисячолітній історії нашої Батьківщини, значення його для розгортання боротьби за утвердження української державності — величезне.

Юрій Мицик,
В'ячеслав Станіславський,
Віталій Щербак

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ
(1652–1709 рр.)

В роки Визвольної війни роль і значення Запорозької Січі в житті українського суспільства певною мірою змінюється. Центр боротьби проти польського панування переміщується на волості, де створюється козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Однак, доклавши чимало зусиль до її постання, багато запорожців внаслідок Зборівської угоди 1649 р. знову опинилися поза козацьким реєстром. Ця обставина зумовила посилення напруженості у їхніх стосунках з гетьманською владою і, очевидно, позначилася на становищі в середовищі січової громади. Тому, не випадково, з відкритого перед степом Микитиного Рогу Запорозька Січ переміщується у 1652 р. ближче до дніпровських плавнів поблизу гирла річки Чортомлик.

Започаткував Чортомлицьку Січ колишній осавул реєстровців, кошовий отаман Лютай. Січові укріплення на новому місці зводилися із знанням справи, і за невеликий строк запорозька столиця перетворилася на потужну фортецю. Зберігся досить детальний її опис зі слів посланця до Москви (1672 р.) Овсія Шашоли: «Город, де Січа, земляний вал, — зазначалося у його розповіді, — стоїть у гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною, заввишки той вал у 6 саженів, з поля від Сумської сторони і від Базавлука на валу поставлені

палі і бійниці, а з другої сторони — від гирла Чортомлика і від ріки Скарбної — на валу зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в тому городі вежа, з поля мірою навколо 20 саженів, та в тій вежі пороблені бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом його мірою 100 саженів, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток (пролазів) і над тими хвіртками бійниці; а завширшки там ті хвіртки лише одній людині пройти з водою. А мірою той город Січа, з поля від річки Прогною до річки Чортомлика, сто ж саженів; довкола того города обрізаний рів у висоту 5 саженів; та з правого боку річка Прогній, а з лівого річка Чортомлик; і впадали ті річки в ріку Скарбну, яка тече позаду города біля самого рову. А мірою ж весь Січа город буде кругом майже 900 саженів... А ворожого приходу до города Січі можна очікувати в літню пору лише з поля, від ріки Базавлук з кримської сторони, а з трьох сторін промислу над нею ніякого чинити не можна. В зимовий час запорожці на трьох річках безперервно рубають лід».

За життя Богдана Хмельницького Січ надійно охороняла тодішні південні кордони України. Запорожці брали участь у походах гетьмана, відзначившись у битвах під Жванцем (1653 р.), Городком (1655 р.), під час другої облоги Львова (1655 р.) на ін., були активною силою в переможних битвах у Білорусі (Гомель, Бихів тощо), Литві (взяття Вільно), Латвії (спільна з царськими військами облога Риги), Польщі (взяття Любліна), здійснювали успішні походи проти Порти, Криму та ногайських орд.

У 1654 р. був укладений союз між Україною та Росією. Хоч договір про це був незавершений і недосконалий, він усе ж на деякий час забезпечив рівноправне військово-політичне партнерство між двома незалежними державами. На жаль, у такому вигляді союз проіснував недовго, і вже у 1659 р. російський уряд грубо його порушив, уклавши з Польщею Віленське перемир'я.

Зрештою, у 1658–1659 рр. цей союз був розірваний обома сторонами. Були втрачені добрі перспективи на визволення від польського панування всіх українських земель. Підписання Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою (1656 р.) суперечило Переяславському договору 1654 р. Своїми діями російський уряд продемонстрував, що він розглядає Україну не як рівноправну державу, а як свою власність. У відповідь на це, Україна уклала пакт зі Швецією і Трансільванією. Пізніше до цього воєнного союзу долучився й Бранденбург. Війна проти Речі Посполитої була продовжена. Козаки разом із шведськими, німецькими й трансільванськими військами брали в 1656–1657 рр. Варшаву, Краків та інші польські міста.

Однак саме в цей момент помер Богдан Хмельницький, що було величезною втратою для українського народу. Кончину гетьмана образно описав невідомий літописець: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була

невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: "Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас від них? Згасло сонце наше, і ми зосталися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!"»

По смерті Богдана Хмельницького загострилися суперечності між різними станами українського суспільства, посилилася боротьба між політичними течіями та угрупованнями, чим одразу скористалися сусідні держави, які ще й умисно роздмухували усобиці в Україні. Новим гетьманом став тоді Іван Виговський. Досвідчений політик, прекрасний дипломат, хоробрий воїн, він, однак, поступався Хмельницькому як державний діяч, а до того ж і правити Україною йому випало в надзвичайно тяжкий час. Виговський почав проводити жорсткішу соціальну політику, що посилило невдоволення селян, запорозьких низів. Цим негайно скористався кошовий отаман Яків Барабаш — демагог і політичний авантюрист. Звернувшись по допомогу до царського уряду, він дав зайвий привід для втручання іноземної держави у внутрішні справи України. Барабаш втягнув у конфлікт і полтавського полковника Мартина Пушкаря. Удвох вони розв'язали братовбивчу громадянську війну, яка переплелася з війною російсько-українською (1658–1659 рр.). І хоч Виговському вдалося розгромити під Полтавою Барабаша з Пушкарем, а пізніше (1659 р.) знищити під Конотопом цвіт московського війська, громадянська війна загострювалася. Не випадково друга половина XVII ст. увійшла в історію нашої Батьківщини під сповненим трагічного змісту терміном «Руїна»...

Січ не стояла осторонь усіх цих подій, але тепер не завжди була на висоті вимог часу, що, власне, й засвідчили дії січовиків та І. Сірка у 1658–1659 рр., як і підтримка запорожцями одіозної фігури Івана Брюховецького. Саме завдяки цій підтримці останній став кошовим отаманом, а потім і гетьманом Лівобережної України. Він висунув демагогічні гасла й привернув на свій бік симпатії простолюду. Однак, узявши до рук булаву і розправившись після «Чорної ради» 1663 р. із своїми суперниками (страта наказного гетьмана Якима Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка та ін.), Брюховецький ще більше посилив соціальний визиск в Україні, почав торгувати її волею, перетворився, за словами Т. Шевченка, на «грязь Москви». Він навіть удостоївся боярського титулу, чого ніколи не бувало на Січі, одружившись на родичці князів Долгоруких. Наслідком його візиту до Москви стали «Московські статті» 1665 р., котрі значно обмежили автономію України і зумовили загальне погіршення становища українського народу.

Тяжкого удару Україні завдало Андрусівське перемир'я 1667 р.: дві імперії, Російська та Річ Посполита, розділили між собою українські землі, розколовши єдину державу й народ на дві частини і загостривши міжусобну боротьбу. Щоправда, це перемир'я створювало ширші можливості для антиосманської боротьби, в якій важливе місце відводилося Запорожжю.

У цей час безумовним авторитетом на Січі користувався видатний діяч запорозького козацтва Іван Сірко (поч. XVII ст. — 1680 р.). Прикметно, що кошовим отаманом його обирали як мінімум 15 разів, а це — своє-

рідний рекорд. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. І. Сірко вів обширне листування з гетьманами України, монархами Росії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини. Про його діяння немало писали тогочасні європейські газети, насамперед польські, німецькі, швейцарські та інші, літописці й хроністи ряду країн, їх оспівували українські й зарубіжні поети. Сірко — герой багатьох українських народних легенд і переказів, достатньо згадати хоча б переказ про його участь у написанні знаменитого листа турецькому султанові. Гідними І. Сірка були і його сини Петро та Роман, які загинули у битвах проти ординців. Цікаво, що молодшого сина кошового отамана по смерті останнього взяв під свою опіку король Речі Посполитої Ян III Собеський. Звичайно, у діяльності лідера запорожців були й помилки, однак не вони визначають його роль в історії України. Сірко виступає як провідна постать в антиосманській боротьбі. Не міг він змиритися і з погіршенням становища народних мас України. Не випадково І. Сірко повставав проти посилення російського колоніального режиму на Слобожанщині, підтримував донського ватажка Степана Разіна. Як наслідок цього, у 1672 р. Іван Сірко з волі царського уряду опинився в сибірському засланні.

Звідти кошовий отаман повернувся завдяки заступництву Яна Собеського, яке було зумовлене необхідністю гуртувати козаків для протистояння новій хвилі турецької навали. Таким чином, Іван Сірко став першим українським засланцем до Сибіру, якому вдалося звідти по-

вернутися. Знову опинившись на Батьківщині, він з головою поринув у вир воєнних дій козацтва і навіть здобував молдавський престол. Змушений невдовзі залишити його, він завдав дошкульних ударів мусульманським агресорам, здобув турецькі і татарські фортеці, демонструючи при цьому зразки воєнного мистецтва, одним з яких є переправа через Гниле море.

Не варто, однак, думати про Сірка як про фанатичного ворога Кримського ханства. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового, про його прагнення, зокрема, в останні п'ять років життя налагодити нормальні мирні стосунки з ханством. Таким чином, він продовжував традиції Михайла Дорошенка й Богдана Хмельницького. 11 (1) серпня 1680 р. Іван Сірко помер на власній пасіці у Грушівці, не встигши реалізувати своїх нових політичних задумів. По смерті Сірка на Січі вже ніколи не було вождя, рівного йому своєю славою.

Як і в попередній період, вищим органом самоврядування на Чортомлицькій Січі залишалася військова рада, що звичайно збиралася не менш як тричі на рік — на початку січня, після Великодня та 1 жовтня. Крім того, вона скликалася при потребі розв'язання важливих для січової громади питань. На раді обиралася кошова старшина, вирішувалися господарські та військові справи. Незважаючи на формальне право участі в ній усіх козаків, як правило, на раді були присутні лише ті з них, хто перебував на Січі. Водночас кошові отамани намагалися звузити загальновійськові ради до зібрань старшини. Так, один з московських посланців, повернувшись із Запорожжя (1674 р.), інформував своє начальство

про характерну рису із життя січовиків, коли «Іван Сірко зібрав до себе в курінь суддю, писаря, курінних отаманів і знатних козацьких радників». Відповідно й влада кошового отамана контролювалася не так загальновійськовою радою, як радою старшин.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ продовжувала приваблювати до себе тих, хто не хотів миритися із соціальним гнобленням у Гетьманщині, а сільська й міська біднота Правобережжя сподівалася знайти там порятунок від кріпацтва та національних утисків. Принадливою для втікачів була й перспектива заробити собі на прожиток промислами у пониззі Дніпра. Існували, очевидно, й інші вагомі причини для переходу з волості на Запорожжя. Вже в ході Визвольної війни гетьман Б. Хмельницький намагався перешкодити цьому, вдаючись навіть до репресій. У листі до російського воєводи Шереметєва (1655 р.) він писав: «Ми також для того від Чигирина відійшли, що багато козаків на Запорожжя і на Дон йти хотіли, яких ми затримали, по містах мати веліли і страчувати, якщо вдаватимуться до втечі». У 60-х роках втечі на Запорожжя з Правобережної України настільки почастішали, що гетьманська адміністрація змушена була встановити постійну численну варту в Каневі, Воронові і Черкасах. Московські правителі рекомендували гетьману Івану Самойловичу також видати спеціальний закон, яким заборонялися б переходи на Січ мешканцям Лівобережжя. Через постійну плинність людності важко встановити, яким був постійний контингент січовиків на Чортомлику. Ясно одне — непостійний елемент

становив значний відсоток у середовищі запорозького козацтва.

Постійна нестабільність в Україні не сприяла її господарському розвиткові. Водночас ліквідація магнатського землеволодіння і кріпацтва позитивно позначилися на самому характері виробничих відносин. Не стало винятком і Запорожжя, де поступово зростала кількість зимівників, або ж козацьких хуторів, власники яких значну частину року перебували у тривалих військових походах. Саме в зимівниках важливого значення набуває скотарство і промисли — рибальство та бджільництво. А в самій Січі спостерігався значний розвиток ремісничого виробництва. Документальні джерела свідчать про наявність там різноманітних майстерень. За словами сучасників, у 1672 р. на Січі лише ковалів мешкало близько 100 чоловік. У ході археологічних розкопок на Чортомлику виявлено мідноливарні та будівельні майстерні, де споруджувалися морські чайки і човни. Січ повністю забезпечувала свій флот морськими та річковими суднами. Дерево для цього заготовлялося заздалегідь, насамперед у басейнах річок Ворскли й Самари, потім сушилося й оброблялося. Серед інших майстрів на Чортомлицькій Січі вирізнялися шевці, теслі, кожум'яки, бондарі, кравці та ін.

Значний розвиток ремесел і промислів давав січовикам можливість вести жваву торгівлю на Правобережжі та Гетьманщині. Торговельні зв'язки підтримувалися й з Польщею та Кримом. Запорожці вивозили шкіри, мед, віск, рибу, хутро, рогату худобу, коней, а купували хліб, сіль, зброю, боєприпаси, сукно та ін. У листі до гетьмана

Івана Самойловича (1677 р.) кошовий отаман Іван Сірко підкреслював, що Запорожжя через відсутність там розвинутого землеробства дуже залежить від торгівлі.

Навесні 1652 р. на військовій раді було вирішено збудувати у Чортомлицькій Січі церкву Покрови Пресвятої Богородиці. Керувати роботами запорожці довірили двом ченцям Самарського монастиря. Зведення храму зайняло півроку, і напередодні свята Покрови він був відкритий для богослужіння. Через дванадцять років пожежа знищила церкву, і кошовий отаман Іван Щербина розпочав її відновлення. Пожертвування для цієї справи надходили не лише від січовиків, а й від городових козаків. На прохання запорожців книги святого письма надійшли навіть з Москви. Зберігся цікавий запис про відвідини храму в 1681 р. царськими послами Микитою Зотовим і Василем Тяпкіним, які їхали в Крим для підписання Бахчисарайського мирного договору: «21 березня ми прибули на Запорожжя, на річку Базавлук, не дійшовши до Січі близько 10 верст... Наступного дня перед містом, а потім обмінявшись послами з кошовим, зайшли в саме містечко Січ і насамперед направилися в храм божий воздати молитву Господу. У церкві Пресвятої Богородиці ми відслужили молитву за царське здоров'я». І все ж саме з царського наказу цей божий храм навесні 1709 р. був зруйнований.

Наприкінці XVII ст. у політико-правовому статусі України сталися важливі зміни. Згідно із статтями «Вічного миру» (1686 р.) було закріплено її поділ на дві частини: Лівобережжя та Київ з невеликою округою підпорядковувалися Росії, Правобережжя — Польщі, а Запорожжя

з-під подвійної протекції обох держав переходило під виключне верховенство Москви.

Підпорядкована Росії, Гетьманщина, центр якої містився тоді в Батурині, взяла активну участь у бойових діях проти Османської імперії. Для неї наступ Москви на Крим ніс у собі потенційну можливість позбутися, нарешті, загрози татаро-турецьких нападів, що протягом століть несли смерть і розорення на українські землі. Водночас цілковите знищення ханства привело б до значного посилення Російської держави, що неминуче позначилося б і на долі України.

Дещо відмінною від батуринської була позиція Запорозької Січі, яка проводила власну зовнішньополітичну лінію. Інтереси низового війська подекуди збігалися, а часом входили в суперечність з тим, чого вимагали від нього царі та гетьман. Це стосується, зокрема, й вимог вести постійну війну з Кримом. Адже запорожці й татари були сусідами і, природно, що стосунки між ними характеризувалися не тільки боротьбою, а й взаємовигідним економічним співробітництвом у мирні періоди. Однак у питанні проведення спільного з російськими й українськими полками наступу на Кримське ханство запорожці, здебільшого, повністю підтримували Москву та Батурин. Це пояснюється насамперед тим, що великі походи забезпечували їх учасникам багату здобич, а отже давали козакам можливість безбідного існування.

Перший Кримський похід (1687 р.) закінчився провалом через нездатність великих російсько-українських військових з'єднань вести бойові дії у незвичних для них степових умовах. Проте армії зуміли набути досвіду, що

став їм у пригоді під час наступних спроб завдати удару по ханству.

У другому Кримському поході (1689 р.) також активну участь взяли запорозькі козаки. Зокрема, їх загін на чолі з полковником Лугівським діяв під Перекопом. З-під Кизикермена запорожці відігнали значну кількість татарських коней. У цілому ж бойові операції за участю січовиків справили позитивне враження на російських воєначальників, які відгукувалися про них як про мужніх воїнів.

Що ж до самих запорожців, то вони були вкрай невдоволені результатами походу. В одному з листів до гетьмана І. Мазепи вони зазначали, що «весь світ із заздрістю дивився» на дії союзників проти Кримського ханства. Козаки були впевнені у можливості взяти Перекоп силами одних лише українських військ і жалкували, що такий великий похід закінчився безрезультатно.

Тісне військове співробітництво Січі з Москвою і Батурином у Кримських походах пояснюється зацікавленістю запорожців у проведенні спільних російсько-українських воєнних операцій проти татар і турків. Але позиція низового війська щодо відносин з Бахчисараєм зазнавала значних змін, коли такі великі операції проти Криму припинялися. На це були свої причини. Так, по-перше, у цей час різко загострювалися стосунки Січі з Росією та Гетьманщиною, бо на передній план виходили питання, пов'язані з наступом на права і вольності запорозького козацтва. Причому найбільше обурення запорожців викликало зведення Новобогородицької та Новосергієвської фортець. Офіційні заяви Москви і Батурина про виключно антикримське призначення цих

споруд лише частково відповідали дійсності, бо на них покладалося ще одне, не менш важливе завдання — контроль над Запорожжям. Остання функція фортець не була таємницею для козаків. По-друге, у низового війська існували серйозні проблеми із забезпеченням себе необхідними засобами для прожиття. Ще з часів І. Брюховецького на Запорожжя щорічно надходила царська та гетьманська платня: гроші, борошно, сукно, човни, гармати, боєприпаси, різноманітне спорядження. Вона видавалася як винагорода за постійну боротьбу козаків з Кримом. Але ці кошти та матеріальні засоби були незначними порівняно з потребами запорожців, а до того ж надсилалися нерегулярно. Недостатньо ефективними були й самостійні набіги козацьких загонів на Крим з метою грабежу та захоплення полонених. Все це змушувало запорожців шукати інших шляхів добування необхідних для існування засобів.

Найважливішого значення у цьому плані набували мирні стосунки між Запорозькою Січчю та Кримським ханством. З припиненням широкомасштабних бойових дій проти останнього, запорожці, керуючись економічними інтересами, часто укладали з татарами і турками тимчасові перемир'я. Це давало козакам можливість, без перешкод з боку кримчан, займатися рибальством, мисливством, соляними промислами у пониззі Дніпра та на польових річках — території, що була підпорядкована Криму. У свою чергу, запорожці зобов'язувалися не чинити ворожих акцій щодо татар і турків. За даними документів, такі перемир'я у періоди припинення бойових дій (з 1686 по 1695 рр.) встановлювалися щороку.

Мирні взаємини козаків з кримчанами мали велике значення як для Запорозької Січі, зокрема, так і для Лівобережної України, в цілому. Продукти своїх промислів запорожці використовували для власних потреб та на продаж. Рибу, впольованих звірів, сіль вони везли у Гетьманщину або продавали приїжджим купцям. Дізнавшись про мир з Кримом, на промисел вирушало також багато незаможних українців, для яких ці заняття ставали одними з найбільш життєво необхідних. Крім того, під час перемир'я часто вирішувалися питання про обмін та викуп полонених. Іноді саме це й було основною причиною початку мирних переговорів.

Більшість запорожців вважали для себе найприйнятнішими такі тимчасові мирні відносини з Кримом, які мали виключно економічну спрямованість. Що ж до кримчан, то вони були схильні до політичного союзу з Січчю. Перейшовши під тиском російських і українських військ від агресивних дій до оборони, вони почали активно шукати підтримки зовнішніх сил для протистояння Москві. Природно, що своїми потенційними союзниками татари також вважали запорожців, за посередництвом яких сподівалися дійти згоди і з Гетьманщиною.

Провал російсько-українського наступу на Південь привів до значних змін і в ставленні козаків до своїх сусідів. Отож, коли цього разу союзні війська покинули територію Запорожжя і туди одразу ж прибули кримські посланці від хана Селім-Гірея І, з пропозицією укласти перемир'я, січовики з готовністю відгукнулися на неї і відправили в Крим своїх представників на переговори. Невдовзі перемир'я було укладене, і козаки змогли зай-

нятись промислами та торгівлею, зобов'язавшись не чинити нападів на Крим. Більше того, наприкінці 1689 — на початку 1690 рр. на Січі відчутною стала тенденція до розширення політичних відносин з Бахчисараєм. Значна частина запорожців висловлювала бажання спільно з татарами і поляками «йти війною на Москву». Поштовхом до реалізації цього плану стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка (Петрика) — старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Гетьманщини.

На початку 1691 р. П. Іваненко покинув свою канцелярію і дістався на Січ, де почав проводити агітацію за укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством, спрямованого проти Російської держави. Але помітними успіхами зусилля канцеляриста не увінчались, і він вирішив поїхати до Криму. Наслідком переговорів П. Іваненка з кримсько-татарською верхівкою став договір, який проголошував мир між двома державами: Україною та Кримом. Відповідно до статей цього договору, територія України мала обіймати Гетьмашину, Правобережжя і частину Слобожанщини.

Підписавши договір, П. Іваненко вже у новій ролі знову звернувся до запорожців, намагаючись переконати їх, що над Україною нависла загроза московського поневолення, відвернути яку можна лише за допомогою Криму. Та й цього разу більшість козаків не сприйняла закликів ханського гетьмана, хоча, в цілому, через складну зовнішньополітичну ситуацію, реакція Січі була стриманою.

Не добившись бажаних результатів, П. Іваненко й татари вирішили змусити запорожців піти їм на поступки за допомогою силового тиску. У липні 1692 р. татарське

військо прибуло до Січі і розпочало переговори з козаками. І справді, піддавшись на заклики кримчан, близько 500 запорожців перейшло на їхній бік. Це було зроблено з відома старшини, яка, проте, так і не дала П. Іваненку й татарам своєї згоди на виступ, хоч і не забороняла усім бажаючим приєднуватися до орди. Більше того, під впливом войовниче настроєних кримчан січова старшина пішла на укладення з ними мирного договору, за яким запорожці спільно з ордою мали завдати удару по Гетьманщині і йти у похід на Москву. Проте подальший перебіг подій показав, що ці поступки Січі були свого роду тактичним маневром, спрямованим на уникнення збройного конфлікту з татарами.

Важливе місце у зовнішньополітичному житті Запорозької Січі займали також відносини з Річчю Посполитою та Правобережжям. Незважаючи на те, що статті «Вічного миру» забороняли такі зв'язки, ні Москва, ні Батурин не могли з достатньою ефективністю перешкодити їм. Прагнення Січі не поривати взаємин з Варшавою пояснювалося насамперед зацікавленістю Коша у службі запорожців на користь поляків, за яку вони отримували певну платню. Помітне значення мало й те, що у періоди загострення стосунків Запорожжя з Російською державою і Гетьманщиною козаки могли сподіватися на підтримку з боку Польщі.

Значним пожвавленням політичних зв'язків Січі з Варшавою та Немировом — тодішнім центром Правобережної України був позначений 1688 р. Тоді, на початку січня, за розпорядженням польського уряду правобережний гетьман А. Могила відправив до запорожців свого

листа. Його, однак, було перехоплено загороджувальними загонами І. Мазепи і переслано до Москви. Проте це не завадило А. Могилі незабаром знову послати до козаків своїх гінців з листом та подарунками на січову церкву. Цього разу посланці правобережного гетьмана успішно виконали завдання.

З свого боку, ініціативу в розвитку відносин з Річчю Посполитою виявляли й запорожці. Того ж року вони неодноразово відправляли до Варшави свої посольства, сподіваючись знайти тут підтримку у протистоянні наступові Москви на козацькі вольності, а на початку листопада 1689 р. низове військо вирішило вдатися до ще рішучішого кроку — звернулося до Речі Посполитої з проханням про підданство. Для обговорення цього питання до польського короля було відправлено запорозьке посольство на чолі з курінними отаманами П. Лазукою та Забіякою. Ян III прийняв посланців 22 листопада у м. Жовкві, проте його реакція на прохання козаків була стриманою. Король обмежився обіцянками зайнятися в майбутньому питанням про повернення під владу Речі Посполитої всієї Лівобережної України, а також розпорядився виділити з польського скарбу певні кошти для Запорожжя.

У наступних роках відбулося кілька спільних військових акцій січовиків з правобережними козаками. Зокрема, наприкінці липня — на початку серпня 1690 р. запорожці нападом на турецькі судна на Дніпрі підтримали дії лівобережного та правобережного козацтва, яке проводило похід на Кизикермен. Навесні 1691 р. вони здійснили успішну бойову операцію проти кримчан в урочищі

Пересип за Очаковом. А наприкінці лютого 1693 р. запорожці, які служили у правобережного полковника Семена Палія, лівобережні та правобережні військові підрозділи провели ще один похід на Кизикермен.

Постійна військова співпраця запорожців з правобережним козацтвом, безумовно, мала велике значення для збереження ними відчуття своєї єдності, що було дуже важливо в умовах поділу України на частини, які перебували під верховенством різних держав. Про те, що низове військо усвідомлювало свою приналежність до єдиної української спільноти, яскраво свідчить його ставлення до С. Палія. Цей правобережний полковник був надзвичайно популярним на Запорожжі. Козаки неодноразово запрошували його на Січ, пропонуючи посаду кошового отамана. Більше того, в особі С. Палія запорожці вбачали потенційного керівника всієї України.

Невдовзі козаки взяли активну участь у Азовсько-Дніпровській кампанії (1695–1698 рр.), що проводилася військовими силами Лівобережжя та Росії. На цей раз основною метою Москви та Батурина було завоювання у Османської імперії виходів до Азовського і Чорного морів. Безпосередньо ж запорозькі сили виконували завдання по підтримці одного з головних ударів, який спрямовувався на нижньодніпровські турецькі фортеці. І багато в чому завдячуючи саме їм операції по захопленню та обороні взятих укріплень були успішно виконані.

Не залишилися запорожці й осторонь подій Північної війни, бо за наказом Петра І, українці мали бути використані у спільних з росіянами бойових діях проти шведів. Вже на початку війни на північ було відряджено 12 тис.

городових козаків та великий загін запорожців. Останні, разом з іншими військами, служили там до 1701 р., після чого повернулися на Січ. На заміну їм було відправлено ще один, цього разу двотисячний підрозділ, який вирушив в Інфлянти разом з полком гадяцького полковника М. Боруховича. Цей запорозький загін відпустили додому вже через кілька місяців, але на Запорожжя він повернувся нескоро, бо вступив на службу до литовського гетьмана К. Сапіги.

Однак з часом запорожці продовжили зміцнювати контакти з потенційними противниками Москви кримськими татарами, що дуже непокоїло російський уряд. Тому навесні 1703 р. царські посланці прибули на Січ, щоб добитися принесення запорожцями присяги на вірність Петру І. Проте виконати це завдання московській місії не вдалося: козаки заявили, що присягати цареві не будуть, оскільки їм чиняться значні утиски, свідченням чого є зведення на Запорожжі російських фортець.

У 1705 році напружені відносини між Запорожжям, з одного боку, та Росією й Гетьманщиною, з другого, ускладнилися необхідністю повної реалізації мирних домовленостей, укладених між Москвою і Стамбулом. Запорожці, зокрема, намагалися з'ясувати умови майбутнього розмежування, володінь цих імперій, наполягаючи на тому, що Дніпро ні в якому разі ділити не можна, оскільки вони здавна займалися на ньому промислами, аж до самого моря. У відповідь на свої звернення січовики отримали царську грамоту та лист від гетьмана, в яких містилося запевнення, шо всі запорозькі вольності будуть збережені. І справді, в одній із статей договору

від 22 жовтня йшлося про дозвіл запорожцям вільно займатися промислами на Дніпрі та Чорному морі.

Тимчасове затишшя, що встановилося на Запорожжі, невдовзі, взимку 1707–1708 рр., було перерване. До цього спричинилася поява тут донського отамана К. Булавіна, який восени підняв на Дону повстання проти царя, однак, зазнавши поразки в одній із битв, почав шукати підтримки у низового товариства. З цього приводу відбулося кілька козацьких рад. У результаті тривалих суперечок було вирішено, що через ряд обставин запорожці допомагати донцям не будуть. Однак, діставши таку відповідь, донський отаман не відмовився від своїх планів. Він перебрався з Січі у Кодацьку фортецю, щоб уже звідти продовжити свою агітацію. І його заклики не залишилися без наслідків: понад тисячу козаків приєдналися до повстанців.

У ситуації, що склалася з приходом у Гетьманщину шведської армії та приєднанням до неї частини військ І. Мазепи, позиція Запорожжя набувала особливого значення, бо це могло вплинути на результат усієї кампанії. Тому добитися підтримки Січі жадали обидві сторони: як Карл XII з І. Мазепою, так і Петро І. Першим звернувся до січовиків, напевно, І. Мазепа. І зробив він це після того, як 24 жовтня виступив з Батурина, а 25 відкрито оголосив своїй армії про рішення при підтримці шведського короля визволити Україну від московського ярма. Гінці з повідомленням про це були розіслані в усі полки Лівобережжя. На Січ також поїхали посланці з листами і подарунками від гетьмана.

Із свого боку аналогічно діяв і Петро І. У своїй грамоті до козаків, датованій 30 жовтня 1708 р., він різко засуджував рішення І. Мазепи та повідомляв про заходи Москви щодо ліквідації наслідків антиросійських кроків гетьмана. Крім того, цар запрошував запорожців взяти участь у виборах нового керівника Лівобережжя, що мали відбутися вже через кілька днів — 6 листопада. Разом з грамотою посланці Петра І привезли на Січ грошову платню та подарунки.

Складна політична ситуація породжувала нестійкі настрої в середовищі січової громади. Лише 1 березня 1709 р. кошовий отаман Кость Гордієнко вивів із Чортомлицької Січі близько тисячі запорожців, які мали на озброєнні 9 гармат, і прибув з ними до Переволочної. Сюди ж нагодилися й посли від І. Мазепи та надійшов лист від кримського хана із запевненнями про підтримку. Все сприяло тому, що 12 березня запорозька рада вирішила приєднатися до шведського війська. До запорожців, приведених К. Гордієнком, приєднався і загін козацького полковника Нестулія (500 чол.), що перебував у Переволочній.

Розгромивши окремі російські військові підрозділи, запорожці вирушили у Диканьку, де К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Після цього частина запорожців прибула у Великі Будища. Тут 27 березня козаків з почестями прийняв Карл XII. Спочатку від нього, а потім і від гетьмана вони отримали значні грошові подарунки. Через кілька днів були вирішені й формальні питання щодо приєднання Січі до антиросійського союзу.

На Січі ж після виступу К. Гордієнка залишилася незначна частина війська, що трималася насторожі, всіляко обмежуючи свої контакти з росіянами, які перебували у Кам'яному Затоні. Згодом Москва прийняла рішення відправити на Запорожжя великий військовий загін, який мав або змусити козаків до співробітництва, або знищити їх. На чолі трьох полків росіян, направлених виконати це завдання, був поставлений полковник П. Яковлєв. Передбачаючи, що після розгрому Січі багато запорожців шукатимуть притулку на кримських землях, Москва добилася, аби великий візир Порти наказав ханові Девлет-Гірею II видавати таких утікачів Росії.

Полковник П. Яковлєв дістався зі своїми військами на Запорожжя у середині квітня, здійснивши по дорозі напади на містечка Келеберду, Переволочну, Новий та Старий Кодаки. Всі вони були спалені, а кожен, хто чинив опір, був безжалісно знищений. Особливо жорстоко росіяни обійшлися з мешканцями Переволочної, де запорожці протягом двох годин організовано відбивали приступ царських військ. Тут знайшли смерть від рук ворога не тільки козаки, а й жінки, діти та люди похилого віку.

Після захоплення цих містечок П. Яковлєв спустився на човнах униз по Дніпру, до Кам'яного Затону, де отримав підкріплення людьми й боєприпасами, і підійшов до Січі. Кілька спроб полковника домовитися із запорожцями виявилися безплідними. Заявляючи, що вони зберігають вірність царю, козаки відтягували час, чекаючи на повернення з татарським військом свого кошового П. Сорочинського. Але їх задум невдовзі був розкритий, і росіяни вирішили йти на штурм.

Перша рішуча відсіч, вчинена запорожцями противникові, показала, шо навряд чи увінчаються успіхом й інші приступи. Та в цей час до П. Яковлєва від генерал-майора Г. Волконського прибув на допомогу полковник Г. Галаган і привів із собою компанійський полк і драгунів. Побачивши наближення цього загону, козаки вирішили, що їм на виручку спішить орда, приведена П. Сорочинським, і зробили вилазку. Цим негайно скористалися росіяни і з новоприбулими силами вдерлися в Січ...

Знищення Чортомлицької Січі та кривава розправа над її захисниками, безперечно, справили надзвичайне враження на українців. Цим було продемонстровано силу Росії, що змусило багатьох, затамувавши гнів, скоритися їй, а інших, навпаки, — стимулювало до ще активнішої боротьби.

Віктор Горобець

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ
(1709–1711, 1730–1734 рр.)

12 травня (за іншими даними — 14) 1709 р. припинила своє існування славетна Чортомлицька Січ, з якою була пов'язана більш як півстолітня героїчна історія Війська Запорозького Низового, наповнена прикладами активної участі запорожців у національно-визвольних змаганнях середини XVII ст., відсічі турецько-татарської агресії, відстоюванні козацьких вольностей у протидії Москві та Варшаві, частої опозиції офіційному Чигирину та згодом Батурину. За підтримку антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи царські війська приступом узяли січові укріплення, розорили саму Січ та зруйнували розташовані поблизу неї козацькі зимівники. «Изменническое гнездо разорено и искорено», — доносив цареві «світлійший князь» О. Меншиков після завершення своєї чорної справи.

Лише незначній частині січовиків на чолі з Якимом Богушем поталанило вирватися з охопленої полум'ям матері-Січі. Переважну ж більшість козаків було ув'язнено, а «знатнейших воров», читаємо в донесенні того ж Меншикова, — страчено. Козаки Богуша, поквапом склавши вцілілі пожитки, зброю, церковні та військові реліквії на човни-дуби, лише їм одним відомими заточинами, ериками та струмками спустилися вниз по Дніпру, подалі від страшної царської помсти. У народному переказі говориться, що, залишаючи насиджені, козацькою кров'ю і потом щедро политі місця, низовики найбільше

жалкували за січовою церквою Святої Покрови: «Все мы хорошо, панове, сделали, все недурно зробили, но одно не хорошо учинили, что церков свою покинули. Но что-ж тепер делать? Пусть ее хранит Божья Матерь!»

Цар Петро І повідомлення про розорення «проклятого места, которое корень зла и надежда неприятелю (тобто гетьману Мазепі та його союзнику — шведському королю Карлу XII. — *В.Г.*) была», зустрів з «превеликою радостию». На честь цієї «вікторії» у ставці царя відгримів святковий салют, а до начальника московського гарнізону графа Апраксіна полетіла депеша: «Полковник Яковлев Запорожье штурмовал, и хотя с 300 человек потерял, однако ж оное проклятое гнездо взял и оных воров всех порубил, тако последний корень Мазепин... выкоренен, с чем вашу милость и поздравляю».

Для того, шоб запорожці не мали змоги повернутися на Чортомлик чи прилеглі до нього території, Петро І наказав розорителю Січі полковнику Яковлєву залишити в Кам'яному Затоні 500–700 піхотинців і стільки ж кіннотників, «дабы того смотрели, чтоб опять то место от таких-же не населилось, також которые в степь ушли, паки не возвратились, или где инде не почали собираться...» Більше того — розпочалося справжнє полювання на січовиків. 26 травня 1709 р. російський монарх звернувся до населення України зі спеціальним маніфестом. У ньому наказував усіх запорозьких козаків, крім тих, що добровільно склали зброю і висловили побажання переселитися на помешкання до міст і сіл Гетьманщини як прості посполиті, зрікшися своїх козацьких прав, — затримувати, ув'язнювати та страчувати. Землі,

що раніше належали низовому товариству, а саме: від річки Орелі до Самари, відтепер передавалися до Миргородського полку.

Запроваджуючи при гетьманському уряді інститут царських резидентів, котрі повинні були слідкувати за діяльністю українського правителя та козацької старшини, Петро І серед іншого наказував своєму емісарові в Україні пильно стежити за переміщенням запорозьких козаків поблизу кордонів Гетьманщини і в разі потреби «вооруженной рукой препятствовать селиться запорожцам вновь в Сечи или в другом каком-либо месте». Досить рішуча відмова послідувала також і на запит гетьмана Скоропадського щодо дозволу на подорожування жителів Гетьманщини на запорозькі землі, звідки здавен довозили на Лівобережжя сіль, звірину та рибу: «Теперь того позволить невозможно, потому что под этим предлогом бунтовщики запорожцы могут возгнездиться на прежних местах и устроить бунтовские собрания».

Вигнані з Січі та піддані царем остракізму на території всієї Гетьманщини, січовики волею долі були змушені шукати притулку в чужих краях. Більша частина запорожців на чолі з кошовим Костем Гордієнком, як відомо, на боці шведського короля брала участь у Полтавській битві 1709 р. Після поразки Карла XII під Полтавою запорожці разом із рештками могутньої колись королівської армії залишили Україну та перейшли у володіння турецького султана. Дійшовши до Очакова, запорожці розділилися. Одна їх частина, близько 3–4 тисяч, разом з Карлом XII, рушила далі в напрямку Бендер. Друга — значно малочисельніша — залишилася поблизу Дніпро-

вого пониззя, на окраїнах земель, що до того належали до відання Низового Війська. Тут, в пониззі Дніпра, на кордоні запорозьких земель і володінь кримського хана, на невеликому мисі, утвореному річкою-протокою Козацьке Річище та гирлом річки Кам'янка, козаки й заклали свою нову — Кам'янську Січ — наступницю славетної Чортомлицької. (Щоправда частина дослідників, спираючись на письмове свідчення кошового Івана Малашевича, складене ним 1734 р., вважає, що в 1709 р. запорожці отаборилися не на Кам'янці, а в Олешках. Однак факти переконують у тому, що все ж таки спершу Січ постала в гирлі Кам'янки, а вже звідти, під тиском урядових військ Петра І, запорожці перебралися до Олешківського лиману).

Закладаючи нову Січ поблизу свого попереднього місця перебування, запорожці, цілком ймовірно, продовжували сподіватися, що найближчим часом ситуація зміниться на ліпше й вони зможуть повернутися на насиджені місця. Надії на швидке повернення на Батьківщину пов'язувалися головним чином з воєнними акціями шведського короля. Саме тому, наприклад, вже у першій половині серпня 1709 р. січовики відправили до Карла XII лист (переданий козаками Лук'яном і Кіндратом), в якому цікавилися станом здоров'я короля (у зв'язку з отриманим під Полтавою пораненням) та запевняли щодо своєї готовності якнайшвидше стати до бою проти спільного ворога — російського царя.

Укладаючи договір з гетьманом Пилипом Орликом (Бендерська Конституція 1710 р.), запорожці, які разом з Гордієнком перебували в Бендерах, наполягли на тому,

щоб до нього було включене положення, яке б гарантувало низовикам повернення на рідні землі. Зокрема, угода зобов'язувала шведського короля при замиренні з російським монархом добиватися, «жебы Дніпр от городков и фортец московских, тако ж и кгрунта войсковые от поссесіи московской очищены и до первобытной области войска Запорожского привержены были, где впредь никому а ни фортец строити, а ни городков фундовати, а ни слобод осаджувати, а ни яким-же колвек способом тых войсковых угодій пустошити».

Після затвердження Карлом XII Бендерської Конституції її текст разом із королівською грамотою було відправлено на Кам'янку кошовому Богушу та всьому війську Низовому. У грамоті король дякував запорожцям за вірність та особливо високо оцінював їхню готовність продовжити боротьбу з царем: «Нам особенно понравилось то, что вы... оказываете себя охочими к скорейшему отмщенію над нашим и вашим непріятелем, москалем». Далі шведський монарх закликав січовиків не відступати від його протекції, втішаючи їх тим, що «Найвиший Бог благословил нас праведным оружием, и мы сотрем выи (шиї. — *В.Г.*) наших неприятелей».

Не полишали запорожців також надії й на можливість мирного повернення в Україну — через домовленість з її тодішнім гетьманом Іваном Скоропадським. Зокрема, вже в 1710 р. до Скоропадського почали приходити окремі ватаги запорожців із проханням дозволити повернутися до своїх помешкань. Сподівання порозумітися з гетьманською владою підкріплювала й та обставина, що Росія в той час готувалася до війни з Туреччиною.

Отож, цар Петро знову потребував війська, особливо такого, яке мало досвід ведення бойових дій з військами турецького султана чи його васала — кримського хана. А тому до гетьмана було відправлено царський наказ прохачів-запорожців приймати і розселяти у лівобережних полках, встановивши за цими людьми таємний нагляд, щоб вони не мали змоги сіяти в Україні «смуту» та не переселялися знову на землі запорозьких вольностей. Більше того, до гетьманської резиденції у Глухові надійшов наказ: відправити на Кам'янку спеціальний універсал, в якому переконувати запорожців у необхідності повернутися в підданство російського царя та гарантувати їм при цьому вибачення попередніх провин, а то навіть і щедрі подарунки.

Проте свіжі спогади про жорстоку розправу царських військ над захисниками Чортомлицької Січі все ж не сприяли масовому поверненню козаків-запорожців у царське підданство. «Хіба запорожці будуть дурними, — говорив чигиринський сотник Василь Невінчаний, — що підуть (до росіян). Вони добре роблять, що орду піднімають, а як орду піднімуть, то вся Україна вільна буде, а від Москви вся Украйна пропала».

2 червня 1710 р. новий кошовий Йосип Кириленко «з усім старшим і меншим товариством Войска Запорожского, на Низу Дніпра знайдуючагося» у відповідь на демарші Скоропадського надіслав до Глухова листа, в якому саркастично іменував українського правителя «гетьманом московським» та насміхався над його порадами, висловленими в універсалі, «поневаж ничего в оном нема

ж Отчизні и волностям войсковим нашим полезного, тилко едина неправда и прелест московска изображена».

На Кам'янці запорожці цього разу довго не затрималися. Восени 1710 р. вибухає чергова російсько-турецька війна, і січовики волею долі потрапляють в епіцентр цього протистояння. Декілька сотень запорожців разом з 50-тисячною ордою хана Девлет-Гірея на початку 1711 р. вирушають у похід на Слобожанщину, а переважна їх більшість, понад 6 тис. чол., на чолі з Костем Гордієнком і Пилипом Орликом розпочинають воєнну акцію на Правобережній Україні.

Фортуна, однак, знову відвернулася від козаків. Похід завершився безрезультатно. Більше того, російські війська під командою В. Бутурліна (у розпорядженні якого перебувало й декілька українських полків гетьмана Скоропадського) за наказом Петра І зігнали запорожців і з Кам'янської Січі. Відтак Кіш був вимушений перебратися в глиб території, підвладної кримському хану — до Олешок, де він перебував аж до 1728 р.

* * *

Умови перебування в Олешках не йшли ні в яке порівняння з тими, що були в старій, Чортомлицькій, чи навіть Кам'янській січах. Крім непридатних для господарювання кліматичних умов, різке невдоволення у волелюбних запорожців викликала сама протекція кримського хана, що з плином часу ставала дедалі нестерпнішою, намагання його адміністрації втручатися в життя січового товариства. Тому впродовж усього часу перебування козаків в Олешківській Січі серед них точилася

гостра політична боротьба і не припинялися спроби певної частини січового товариства встановити контакти з гетьманським урядом Скоропадського та повернутися в Україну.

Проте ситуація в регіоні в 10-х — на початку 20-х років XVIII ст. складалася для цього вельми несприятливо. Петро І, здобувши перемогу над Швецією, перебував у зеніті слави і не потребував допомоги запорожців, а тому всі їхні клопотання з приводу повернення в Україну зустрічали різкий спротив царської адміністрації. Фактична ж ліквідація інституту гетьманства в Україні та передача всієї повноти влади в краї до рук запровадженої в 1722 р. з наказу Петра І російської владної структури — Малоросійської колегії — взагалі позбавляли запорожців будь-яких надій на швидке повернення до рідних попелищ. Однак у січні 1725 р. імператор Петро І помирає і його наступники під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх обставин змушені були дещо пом'якшити політичний курс щодо України. 1 жовтня 1727 р. у Глухові проходять навіть вибори нового українського гетьмана. Повідомлення про цю подію (щоправда, дещо в перекрученому вигляді — до запорожців докотилися чутки, що на гетьманство в Україні обрали не миргородського полковника Данила Апостола, а знатного литовського магната П. Сапєгу) породило в січових колах нову хвилю сподівань на близьке повернення на Дніпровий Низ. Тому вже 19 жовтня 1727 р. (тобто через неповних три тижні після гетьманських виборів в Україні) кошовий отаман Павло Федорів разом із січовим товариством відправляє кілька листів на ім'я «гетьмана»

Сапєги, в яких висловлює прохання прийняти запорожців «в державу императорского величества и об отпущеніи им их вин».

Цього разу царський уряд зайняв очікувальну позицію: не погоджуючись на повернення товариства в українські землі, він, разом з тим, не висловлював і категоричної їм відмови. Така поведінка офіційного Петербурга була цілком виправдана з огляду на різке загострення стосунків з Туреччиною та неминучість війни з нею. Чутки, які доходили до січових посланців під час їхніх контактів з гетьманським урядом Апостола, та в цілому доброзичлива тональність відповіді Верховної таємної ради щодо можливості повернення в майбутньому січового товариства у підданство російським монархам породили в Січі хвилю ентузіазму та зумовили сплеск гострої політичної боротьби в середовищі січового товариства. Справа в тому, що частина запорожців була готова негайно покинути Олешки та відправитися на Чортомлик, навіть незважаючи на накази гетьмана Апостола та глави царської військової адміністрації в Україні князя М. М. Голіцина про те, щоб вони й надалі залишалися в Олешках і поки що нічим не виявляли своєї прихильності до російського престолу. Наприкінці 1728 р. промосковськи налаштована партія перемагає на Січі. Після цього переможці закували в кайдани кошового Костя Гордієнка, суддю Карпа Сидоренка та інших лідерів антимосковської партії, розбили й пограбували всі вірменські та грецькі торгові лавки, забрали із січової церкви культові реліквії, деякі споруди розібрали, а решту підпалили — і вирушили в Стару Січ, на Чортомлик.

Прибувши додому, січове товариство обрало кошовим Івана Гусака і негайно відправило до Петербурга чолобитну на ім'я імператора Петра II, в якій просило вибачити запорожцям усі їхні провини та дозволити проживати на місці старих запорозьких вольностей, із кошем на Чортомлику. Однак клопотання запорожців у Петербурзі було сприйнято негативно. Верховна таємна рада на засіданні 5 червня ухвалила рішення — запорожців у межі Російської імперії не впускати. До гетьмана Апостола та фельдмаршала Голіцина було відправлено наказ: січовиків «...в границі российскіе не впускать ни под каким видом и никакой протекціи и зашищенія нигде не давать и от границ отбивать их оружіем...» Разом з тим, царський уряд розпорядився «...обнадежить их секретно, что при способном времяни приняті они, запорожці, будут...»

Проте ні в 1728, ні в 1729 роках, незважаючи на численні клопотання січовиків, уряд Петра II так і не надав їм офіційного дозволу на повернення під протекцію російських монархів, на традиційні землі запорозьких вольностей. Не дало результатів і заступництво фельдмаршала Голіцина, який вважав за можливе задовольнити прохання січового товариства. Офіційний Петербург на це відповів, шо поки що можна лише потішати запорожців надією на позитивне вирішення їх питання в майбутньому, а в даний момент і до тих пір, поки «не обнаружится явная противность с турецкой сторони», про офіційний дозвіл на повернення їх в Україну не може бути й мови.

В той самий час, коли запорожці аж ніяк не могли схилити на свій бік офіційні петербурзькі власті, до них прибувають гінці від кримського хана та бендерського паші, які передають їм від імені своїх повелителів слова приязні та пропонують повернутися на землі, підвладні турецькому султанові та його васалам. Пропозиції Бахчисарая на тлі невизначеності та двозначності Петербурга знаходять дедалі більше прихильників серед запорожців, і в їх середовищі з часом визріває задум знову повернутися під протекцію кримського хана. За таких умов на початку 1730 р. зав'язується жваве листування запорозького коша з ханським двором, і в одному з листів, адресованому братові кримського хана Каплан-Гірея Ор-бея, січовики відмовляються від своїх намірів «йти під Москву» та висловлюють побажання знову повернутися «під крило кримської сторони».

Наміри запорожців були з ентузіазмом зустрінуто в Бахчисараї. Каплан-Гірей негайно надіслав на Січ листа із схваленням намірів товариства, які, за зізнанням хана, його дуже втішили, та повідомляв про свою готовність знову ласкаво прийняти запорожців у своїх володіннях, виявляти до них усіляку повагу й приязнь, захищати «обороною і страннолюбієм», повернути все, що вони перед тим мали, дати право вибору місця проживання. Щоправда, стосовно останньої умови, то хан, усе ж, настійливо рекомендував козакам з огляду на їх же власні «користі та прибутки», а також зручності для ханської адміністрації, повернутися туди, де вони мешкали до 1728 р., тобто в Олешки.

Однак цього разу запорожці повернулися не на Олешківський лиман, а на річку Кам'янка, де вони вже перебували протягом 1709–1711 років. Головним резоном для січовиків при цьому була, на наш погляд, надія на можливість близького повернення на землі запорозьких вольностей.

Під владою кримського хана на запорожців чекало нелегке життя. Незважаючи на запевнення Каплан-Гірея виявляти січовому товариству всіляку приязнь і повагу, умови існування під ханською протекцією незмінно погіршувалися. Якщо спочатку запорожці, за розпорядженням ханського уряду, користувалися різноманітними пільгами, зокрема, володіли земельними ділянками, були звільнені від будь-яких виплат до ханської скарбниці (навпаки, самі отримували з неї грошову платню — «айлик»), то з плином часу пільги урізалися та водночас з'являлися різного роду повинності. «Айлик» спочатку було замінено правом пільгового видобутку солі з кримських лиманів та озер, а згодом — взагалі — ліквідовано. Крім того, ханський уряд зобов'язав запорожців на перший же поклик виставляти в похід на допомогу орді до 2 тис. козацького війська на чолі з кошовим. Як плату за ханську протекцію січове товариство мало також безоплатно працювати на спорудженні перекопської захисної лінії.

Запорожцям суворо заборонялося мати на Січі будь-яку артилерію, будувати укріплення як на самій Січі, так і деінде в місцях їх поселення. Крім того, Кошеві не дозволялося зноситися з представниками російського уряду, їздити в російські чи лівобережні українські міста, а також вести торгівлю в Очакові та Криму. Натомість

ханський уряд видавав привілеї на ведення торгівлі в Січі кримцям, грекам, євреям, вірменам.

Нерідко між запорожцями й татарами виникали різного роду майнові тяжби. В таких випадках, як правило, ханська адміністрація повністю була на боці інтересів кримчан. Навіть у суперечках з польською адміністрацією козакам годі було сподіватися на захист свого протектора. Так, ханський уряд не надав допомоги січовикам, коли польська адміністрація захоплювала в полон і навіть страчувала їхніх товаришів у Брацлаві та інших прикордонних містах. Іншого разу, кримський уряд зобов'язав козаків виплатити безпідставно накладений на них штраф на користь підданих польського короля.

Зважаючи на все це, вже в 1731 р. між кошовим отаманом Іваном Малашевичем і представником уряду Анни Іоанівни графом Вейсбахом розпочинаються таємні консультації щодо можливості повернення січовиків у підданство російських царів. 31 серпня 1731 р. Вейсбах відправив кошовому конфіденційного листа, в якому сповіщав його про наміри імператриці в майбутньому дозволити запорожцям повернутися в межі Російської Імперії. Але, наголошував генерал, станеться це лише годі, коли в російсько-турецьких стосунках дійде до розриву. А поки що потрібно цю інформацію тримати у великій таємниці.

У січні наступного року до графа Вейсбаха прибули три знатні запорожці із запитом від імені Коша, що робити Низовому війську в тому разі, коли хан призве їх у похід в Калабарду, або накаже переселитися в глибину татарських територій. Вейсбах не наважився

самостійно давати січовикам відповідь на поставлені ними непрості запитання. На запит, надісланий ним до Петербурга, відповідь і цього разу була вельми невизначеною. Зокрема, уряд Анни Іоанівни вже вкотре писав про те, що нині, «когда у нас с турками еще твердо содержиться мир», надіслати запорожцям грамоту з дозволом повернутися в російське підданство не видається за можливе, «ибо такой поступок турки могут почесть нарушенієм мирного договора, в котором запорожцы означены в турецкой стороне...» Виходячи з цього, графу наказувалося чинити з козаками «по нашим прежним указам, делая им, при всяком случае, тайно словесныя обнадеживанія, что после, при удобных обстоятельствах, мы их примем, но чтоб до тех пор имели терпение». Що ж до Калабардинського походу, то запорожцям радили всіляко ухилятися від участі в ньому, а коли це вже стане неможливим, — принаймні, намагатися якимось чином допомогти російському командуванню. З приводу можливих спроб хана переселити запорожців у глиб кримських територій російський уряд вважав, що їм слід погодитися й на це, аби надаремне не спровокувати розорення Січі. Адже «пока у нас мир с турками», зазначалося в листі, козакам годі сподіватися на допомогу російської армії.

Ситуація навколо питання з поверненням запорожців у підданство російських монархів почала докорінно змінюватися з початком наступного року у зв'язку з важливими перегрупуваннями зовнішньополітичних сил у регіоні. Справа в тому, що після смерті польського короля Августа II надзвичайно гостро постала проблема

престолонаступництва в Речі Посполитій. Польща і Франція хотіли бачити на троні у Варшаві Станіслава Лещинського, тимчасом як Австрія та Росія підтримували кандидатуру сина померлого польського короля — Фрідріха Августа. У боротьбі із своїми опонентами правлячі кола Франції та Польщі намагалися заручитися підтримкою Туреччини й Криму. Певну роль у майбутньому конфлікті з Росією та Австрією відводили також запорозьким козакам. Особливу активність у справі залучення запорожців до європейської політики виявляв гетьман в екзилі П. Орлик. Ще наприкінці 1731 р. його син Григор Орлик подав французькому урядові меморандум, де запевняв, шо вільнолюбна козацька нація лише чекає слушної години, щоб скинути ненависне московське ярмо. Тому він закликав офіційний Париж розраховувати у майбутній війні з Росією на допомогу козаків, водночас гарантуючи останнім повернення у разі успіху давніх козацьких прав і вольностей. Своєрідним запалом антимосковських виступів в Україні, на думку Орлика, мала стати Запорозька Січ, яка є «азіль і промінь для всеї козацької нації». Саме виходячи з цього в листопаді 1732 р. Григор інкогніто побував на Кам'янці, зустрічався там з кошовим Іванцем, вів з ним розмови про гетьмана Пилипа Орлика. На початку наступного року в Константинополі відбулася нарада у великого візира з приводу підготовки до війни з Росією, в якій взяв участь також і П. Орлик. Після цього він відбув спочатку до Бендер, а згодом наблизився до Орелі, плекаючи надії увійти в безпосередні контакти з січовиками.

Коли царському резидентові в Константинополі І. Неплюєву стало відомо про наміри Порти і таємну місію Орлика, він негайно повідомив про це петербурзькі власті і висловив думку про необхідність негайного прийняття запорожців у російське підданство.

Зважаючи на критичність ситуації, що складалася явно не на користь Росії, уряд Анни Іоанівни прислухався до порад Неплюєва і 31 серпня 1733 р. відправив на Кам'янку кошовому Івану Малашевичу царську грамоту, якою «всемиловестивейше отпушал» запорожцям усі їхні попередні провини перед російською короною.

Проте й після цього ше майже півроку січове товариство продовжувало залишатися на Кам'янці. Лише на початку 1734 р. життя змусило запорожців зробити остаточний вибір. Кримський хан надіслав на Січ наказ Низовому війську вирушати під Хотин, щоб звідти разом з ордою йти в Польщу воювати проти росіян. Для участі в поході кошовий був зобов'язаний передати кілька тисяч козаків у розпорядження хана, а сам особисто разом з курінними отаманами — прибути в Крим як заручник. Решта ж товариства мала перебратися «из Сечи ближе к Крыму, в урочише, зовомое Алешку».

Одержавши цей наказ, запорожці на чолі з кошовим Малашевичем 28 березня 1734 р. залишили Кам'янську Січ і «рушившись судами водными и търрактом степовим» направилися вгору, по Дніпру до річки Підпільної, у Базавлуцьке урочише. Напередодні виходу з Кам'янської Січі кошовий відправив козакам, шо пішли на з'єднання з ханом, листа, в якому наказував їм залишити татар і, не гаючи часу, прямувати для злучення з Кошем на Базавлук.

До кримського хана Каплан-Гірея, перекопського бея і турецьких комісарів також були відправлені листи, в яких повідомлялося, що для запорожців є неможливим виконання ханського наказу про участь у поході на Польщу супроти росіян та своїх родичів і побратимів, які жили в Україні. Водночас кошовий повідомив російського генерал-губернатора в Києві про військові приготування та стратегічні плани кримського хана. Був надісланий лист і до Петербурга, імператриці Анні Іоанівні. У ньому містилося прохання прийняти січове товариство у своє підданство так, як це було раніше. Цього разу резолюція царського двору виявилася однозначно позитивною. Офіційний Петербург був вельми заклопотаний підготовкою до війни з Туреччиною. Він, як видно з таємного циркуляра Неплюєву до Константинополя, надзвичайно високо цінував військову силу запорожців, котрі на випадок війни «могут быть весьма полезны», а тому відпускати їх у табір противника, на думку російського керівництва, тепер «не заблагоразсуждается».

Довідавшись про вихід запорожців із Кам'янської Січі, Пилип Орлик направив їм проникливого й хвилюючого маніфеста. В ньому він картав козаків за те, що вони дали себе ошукати царськими лестощами, ціна яких усім відома, причому саме тоді, коли, на його думку, настав час «...не только жития, але й последней крови каплі не жаловати для визволення... Отчизны своей от тяжкого и тиранского подданства московского». У маніфесті гетьман писав про плани підготовки правителями країн Європи і Туреччини широкомасштабної війни проти Росії, а відтак — визволення козаків від ненависного московсь-

кого ярма. Далі Орлик навіть стверджував, що на російському Лівобережжі ніде збудувати нову Січ, інші ж українські землі належать Польській та Турецькій державам, отож імператриця поселить запорожців на Волзі, де й настане їм кінець. Гетьман палко закликав товариство не допустити цього, подбати про свої родини та весь народ український, згадати свою присягу гетьманові й Батьківщині і зректися намірів знову прийняти царське підданство.

Однак ці патріотичні заклики залишили запорожців цілком байдужими. У листі-відповіді гетьманові кошовий Малашевич також доволі красномовно змалював усі кривди, заподіяні ханською адміністрацією запорожцям, які, врешті-решт, і змусили товариство проситися в підданство до російської імператриці. Кошовий радив Орлику приєднатися до них і спільно вдарити цариці чолом, оскільки, за його та й усього січового товариства переконанням, на хана більше надії бути не може.

Для запорожців період відвертої ворожнечі з російським урядом завершувався, розпочиналася нова сторінка їхньої історії, відзначена почасти прикладами військової співпраці з ним, а здебільшого — хоч і не такої відвертої, та все ж конфронтації, боротьби за збереження козацьких давнин — славетних прав і вольностей запорозьких.

* * *

Розповідь про Кам'янську Січ буде неповною, коли оминути увагою постать славетного кошового Костя Гордієнка. На противагу більшості запорожців він до кінця свого життя залишився непримиренним ворогом Москви.

у 1728 р. Гордієнко намагався не допустити повернення січового товариства на Чортомлик, за що, як зазначалося вище, був заарештований своїми опонентами і силою доставлений у Стару Січ. За свідченням одного з його противників — кошового Івана Гусака, там Гордієнка побили киями і відпустили на волю. Як пережив цю зневагу й образу від побратимів славетний їх поводир, де і як він провів наступні декілька років — історія, на жаль, не зберегла щодо цього якихось певних відомостей. Достеменно відомо лише те, що він так і не повернувся в підданство до російських царів, навіки залишившись у Кам'янській Січі. Про це свідчить монументальний кам'яний хрест, поставлений його побратимами на високій могилі на козацькому цвинтарі, поблизу місця розташування Кам'янської Січі. На хресті вишуканим, мистецьки довершеним українським скорописом першої половини XVIII ст. зроблений напис, який засвідчує, що саме тут покоїться прах кошового отамана славного Війська Запорозького Низового, козака платнерівського куреня Костя Гордієнка, що представився на високий Божий суд 4 травня 1733 р.

* * *

Діяльність запорожців у роки їх перебування на Кам'янці в джерелах відбито надзвичайно слабо. В цьому відношенні Кам'янській Січі, мабуть, поталанило найменше з усіх її попередниць і наступниць. Разом з тим, Кам'янське городище є чи не найкраще досліджене археологічно. Обстеження місця розташування козацької вольниці розпочалося вже в першій половині XIX ст.

Біля витоків цієї справи стояло тоді Одеське товариство історії та старожитностей. Саме в «записках» цього товариства й міститься перший опис городища Кам'янської Січі. Місцевий землевласник І. Вертильяк, який володів маєтностями поблизу Кам'янки, 1844 р. повідомляв, що «не більш як років з п'ятнадцять тому кладовище колишньої на річці Кам'янці Січі Запорозької було вкрите хрестами й намогильними пам'ятками з написами; навіть фортечні вали зберігали облицювання з тесаного каменю. Тепер усе знищено. На кладовищі лишилося тільки чотири хрести. Один з них без напису, на іншому стерся від часу так, що нічого не можна розібрати; зате написи двох інших (малися на увазі хрести на могилах кошових К. Гордієнка та В. Єрофейовича. — *В.Г.*) збагачують нас досить важливими відомостями з історії Запорожжя».

1856 р. місце розташування Кам'янської Січі обстежував український етнограф і письменник О. Афанасьєв-Чужбинський. Перед його очима «колишня запорозька палестина» постала вже повністю занехаяною: «Уздовж берега розсипано кілька запорозьких могил, валяються занедбані три потрощені хрести з попсованими написами, а трохи вище, під дикою грушею похилився хрест над Могилою Костя Гордієнка...» Афанасьєв-Чужбинський із сумом констатував, що поміщик Єсаулов, який володів тоді цією історичною місциною, анітрохи не цінував старовину, що він «долю давніх могил цілком віддає на поталу часу та тваринам».

Наприкінці 80-х років минулого століття городищем Кам'янської Січі зацікавився Д. Яворницький. Саме на його замовлення, як вважає сучасний дослідник архітек-

тор В. Ленченко, землемір Спаський 1887 р. виконав тогочасну топографічну зйомку цього історичного району: «План бывшей Каменской Запорожской Сечи при экономии Консуловки или Разоровки, принадлежащей землевладельцу Михаилу Федоровичу Агаркову в Херсонском уезде, 1887 г.»

Наступний етап у дослідженні Кам'янського городища пов'язаний з іменем директора Херсонського історико-археологічного музею В. Гошкевича, який 1913 р. провів тут грунтовні археологічні розкопки.

В черговий раз Кам'янське городище зацікавило археологів на початку 50-х років. У середині 1953 р. на місці Кам'янської Січі працювала група під керівництвом Б. Копилова. А трохи згодом, у 1971–1975 роках, тут проводили археологічні розкопки науковці Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. І, нарешті, востаннє на даний момент обстеження проводив наприкінці 80-х років В. Ленченко. Здійснювалося воно в контексті програми «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле».

Зважаючи на таку пильну увагу дослідників-археологів до Кам'янського городища, є цілком реальною унікальна можливість відтворити первісний вигляд даної Січі. Описуючи городище на Кам'янці, Яворницький зазначав, що тамтешня Січ розташовувалася на невеликому мисі, який омивався річкою-протокою Козацьке Річище й гирлом Кам'янки. Розміри січового укріплення Дмитро Іванович визначав таким чином: «115 сажнів у довжину зі сходу, 66 сажнів із півночі, 123 сажнів від заходу, 36 сажнів з півдня». За своєю формою Кам'янська Січ, на думку

вченого, мала такий вигляд: посередині неї тягнувся майдан, завширшки 6 сажнів на півночі та 3 — на півдні, обабіч якого розміщувалося близько сорока куренів і скарбниць. Один ряд куренів йшов вздовж Козацького Річища, з виходом на захід, а інших три ряди тяглися від степу в бік Кам'янки з виходами на схід і на захід. Між останніми трьома рядами, так само як і між першими з півночі на південь простягалася площа, розміри якої приблизно дорівнювали першій. Курені, за підрахунками Яворницького, займали територію, площа якої становила приблизно 21 аршин (близько 15 метрів) завдовжки та 12 аршинів (понад 8,5 метра) завширшки. Крім того, вчений стверджував, що вся Січ, начебто, була оточена мурованою огорожею, від якої на кінець XIX ст. збереглися лише поодинокі каміння. За огорожею з північного боку Яворницький помітив рештки семи «вовчих ям», а з південного — земляні насипи, які дослідник прийняв за спеціальні «базиси» для козацьких гармат, або ж пункти спостереження та охорони січовиків.

Однак у ході археологічних розкопок, проведених В. Гошкевичем, з'ясувалося, що Кам'янську Січ запорожці розташовували на місці давнього скіфського чи сарматського або якогось іншого городища, і саме йому належали залишки мурів і сім горбків, які виявилися рештками давнього металургійного виробництва.

Археологічні дослідження, проведені під керівництвом Б. Копилова, дали змогу реконструювати первісний вигляд козацького куреня в Кам'янській Січі. За формою він являв собою прямокутну напівземлянку, заглиблену на півметра в грунт. Своїми розмірами курінь сягав 10 мет-

рів у довжину та майже 6 — завширшки. Його стіни та підлога були викладені дерев'яними колодами («стовпнею»). Запорожці заздалегідь готувалися покинути Кам'янку — отож і матеріальних знахідок археологи знайшли тут небагато (уламки кахлів та посуду). Оскільки Кам'янка недовго була пристановищем запорожців — 4–6 років, то, на думку В. Ленченка, вона не встигла розвинутися в повнокровний завершений містобудівний організм. Зокрема, збереглися свідчення того, що як в Олешківській Січі, так і Кам'янській, у запорожців не було постійної церкви, а духовні відправи вони здійснювали в тимчасових, похідних культових спорудах. Хоч, безперечно, крім розкопаних куренів, тут мусили бути також скарбниці, майстерні-зброярні та певні захисні споруди. Але вони вже, мабуть, відкриють свої таємниці наступним поколінням археологів. Щоправда, сучасний стан Кам'янського городища викликає значне занепокоєння фахівців. Зокрема, В. Ленченко, обстежуючи його, побачив могилу-курган Гордієнка, що мала, згідно з інформацією Д. Яворницького, 20 сажнів у діаметрі та 2,5 сажнів у висоту, у досить занедбаному стані: вона значно розсунулася, а хрест із могили славетного кошового, геть понівечений як давніми, так і новими вандалами, чомусь стояв осторонь місця поховання. Тож, як і майже 150 років тому надзвичайно актуально і болісно звучать слова приятеля Тараса Шевченка письменника та етнографа О. Афанасьєва-Чужбинського: «У колишній запорозькій палестині повсюди тривожать прах лицарів степу й освічений поміщик, і неосвічений селянин, і дикі череди...»

Олександр Гуржій

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ (1711–1728 рр.)

Переслідувані і гнані царським урядом, проголошені після «мазепинських подій» 1708–1709 рр. зрадниками, запорожці, які, до того ж, конфліктували з гетьманською владою, змушені були покинути межі власної держави. Частина з них під керівництвом отамана Якима Богуша знайшла притулок у володіннях кримського хана. З дозволу останнього, десь у 1711 р., «низове товариство» розмістилося в урочищі Олешки неподалік Кардашинського лиману (на південь від впадіння Інгулу в Дніпро, на території сучасного м. Цюрупинська Херсонської області), де й провело довгих і нелегких для себе 17 років. Позбавлені права споруджувати тут військові укріплення і мати гармати, вони виявилися фактично беззахисними перед кримськими можновладцями.

Якось трапилося одному козакові рибалити на східному боці Дніпра і там, на змитому весняною повінню березі, він побачив невелику гармату. Розповів про ту знахідку кошовому. Біля неї козаки відкопали ще 50 гармат, ймовірно, полишених у період Кримських походів 1687 і 1689 років. Однак скористатися ними запорожці не могли, а тому приховали на тому ж самому місці, сподіваючись на «кращі часи». Можливість застосувати гармати з'явилася у них значно пізніше, коли царський уряд дозволив заснувати так звану Нову Січ.

Отож місце перебування запорожців у Олешках лише умовно можна називати Січчю. Їх часто убивали, забирали в полон, примушували до виснажливих фортифі-

;аційних робіт і сплати всіляких податків у ханську карбницю. Наприклад, багато разів до 3 тис. січовиків ювинні були ходити ладнати Перекопську лінію в Криму. {оли ж за дорученням хана якийсь мурза чи інший натний татарин прибував на Січ з інспекцією або для ого, щоб припинити там суперечки, його, як правило, упроводжувало близько 200 чол. почту, яких, а також хніх коней, нерідко досить довго, власним коштом мали тримувати козаки. Крім того, останні повинні були ;осить щедро обдаровувати «гостей» при від'їзді. Через ці приниження козаки не могли не впасти у відчай.)днак чи не найтрагічнішим було те, що татари вимагали ід них ще й участі у своїх грабіжницьких нападах на країнське та російське мирне населення.

Вже напровесні 1711 р., як свідчить «Чернігівський ітопис», коли ще не зійшов сніг, кримський хан Дев-ет-Гірей із «всіма ордами», 1 тис. яничарів, 2–3 тис. апорожців вторгся в Слобідську Україну і захопив у Карківському полку «городи» Водолов (Водолаг) та Мерефу. Коли він дійшов до містечка Вольного, тамтешній отник Пляка перейшов на бік нападників, а місцеві кителі, стомлені й незадоволені обтяжливими постоями юсійських військ, видали кримчанам царських солдатів за що пізніше дуже поплатилися, зазнавши репресій і юзорення від посіпак Петра І). Загарбавши ще кілька іаселених пунктів, зокрема, «городок» Кочережки (Керережки), хан залишив у деяких з них своїх резидентів-іурз («президію»), кілька сотень татар і «підданих» козаків, сам з ордою «пошол в свою землю ником же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» — багато тисяч невільників.

Щоб забезпечити захист прикордонних з Кримським ханством земель Російської держави, київський генерал-губернатор князь Д. М. Голіцин дав розпорядження гетьманові І. Скоропадському разом з частиною царських військ під командуванням генерала І. І. Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і більше не допускати неприятеля. Що й було здійснено у травні того ж року.

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом з татарами виступили в похід загони гетьмана в еміграції Пилипа Орлика та улюбленця Девлет-Гірея, кошового отамана Костя (Костянтина) Гордієнка, який періодично обирався керманичем Олешківської Січі.

Подальші стосунки між Туреччиною, її васалом — кримським ханом, Російською державою та Україною на деякий час визначив Прутський трактат від 12(23) липня 1711 р. Певною мірою він стосувався і козаків Олешківської Січі. За ним Росія зобов'язувалася повернути Порті Азов з навколишньою територією, зруйнувати незадовго до того побудовані фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р. Самари, а також лишити в спокої козаків у землях, підвладних Кримському ханству. Та Петро І і сам, здобувши бажаний мир, почав звертати менше уваги на низовиків, з якими до початку війни з Туреччиною в 1710 р. ще пробував загравати і схиляти їх на свій бік у «кримських справах».

Незабаром після підписання трактату до олешківських січовиків приєднався із своїм загоном і К. Гордієнко. Поперваx татари, а через них і турки прихід козаків у Олешки прийняли цілком позитивно. Почали виплачу-

вати їм «жалування»: частково грошима, а подекуди провіантом. Потім для їх утримання передали право на прибутки від значних перевозів на Дніпрі та Бузі. Дозволили безоплатно брати з кримських соляних озер сіль.

Однак уже взимку 1711–1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, а невдовзі до того ж хан розпочав військові дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці. Тому вони дедалі активніше через гетьмана «шукають» ласки і прихильності царя, просять вибачити їх за скоєне. «И просять, дабы он, гетман, — читаємо в листі кошового отамана до І. Скоропадського, — не скрываючись от них в самом скором времени(!) конечное и крайнее о милости и немилости, праведно движимое от его царскаго величества за грех их измены, донес прошеніе, *понеже ныне войско их из служб военных от хана отпущены, и уже они от части пребювают все вкупе*, и ежели его царскаго величества злобу и безчинства их, в том бы их на погибель а ни ево гетманский грех не привлекаючи, обнадежил, и в которое бы время и час, ныне ли, или на весне, належало им притти от протекціи ханской и к державе православного монарха...» Далі кошовий висловлював надію, що цар видасть запорожцям спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить статус у майбутньому.

Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра І козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вбачали в цьому хитрість низовиків, які вда-

лися до неї лише для того, щоб одержати собі продовольчі запаси, а самим «оставаться на своем постоянстве».

Російський уряд, ймовірно, мав рацію, не довіряючи обіцянкам козаків служити Москві чи Санкт-Петербургу. Адже ще під час підписання Прутського трактату П. Орлик відправив до Константинополя делегацію із шести осіб, серед яких був і К. Гордієнко, з проханням до турецького уряду примусити Петра І назавжди відректися від України, вивести за її межі «свои военныя силы и выпустить на свободу задержанных в прошлую войну и сосланных в Сибирь или другія отдаленныя места наших начальников, чиновных лиц и всякаго званія людей украинскаго происхожденія, в числе их посланцев из Запорожской Сечи, задержанных в Лебедине, а также тех запорожских товарищей, которые, будучи приглашены на работы в Петербург за деньги, впоследствіи были задержаны, одни в Севске, другіе в Вильне, а потом отправлены в каторжныя работы...» Крім того, автор звернення доводив, що «козаки, живущіе в низовьях Днепра имеют право *по прежнему обычаю*, заниматься рыбными и звериными промыслами по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствій со стороны блистательной Порты».

Дійсність підтвердила, що це не були пусті заяви козацької верхівки у вигнанні. У 1712 р. К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника — «січового товариша» Поповича, якому із Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він зробив спробу встановити власне керівництво у містечках Калниболот і Городище під Корсунем, для чого направив

туди загін у складі кількох сотень козаків, розповсюджував там свої «листи» на захист «гультяїв».

У 1713 р., внаслідок підписання чергового договору про мир між Росією і Туреччиною, південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави значно звузилася. Набагато зменшився й притік на Січ біглих людей — основного джерела поповнення місцевого козацтва. Відірвана від земель Запорожжя Олешківська Січ, що розташовувалася на малопридатній для життя місцевості, являла собою досить сумну картину. Річка Конка з вузьким руслом і піщаними берегами, яка тут пробігала, нічим на нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, котра швидше нагадувала курінь з очеретяними стінами, ніж божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо ж пригнічувала свідомість того, що татари, яких православні називали поганцями — ворогами святого хреста, биті не один раз прадідами, дідами і батьками січовиків, тепер їх самих примушували воювати на боці «бусурманів».

Так, у липні 1713 р. І. Скоропадський оповішав барона П. Шафірова про новий напад, вчинений кримчанами і «гультяйством запорожским» з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка, на березі Орелі, й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це барон 9 серпня відповів: царські посли вже неодноразово звертали увагу вищої влади Оттоманської Порти на неприпустимість, «за учиненіем мирних договоров» між Росією та Туреччиною, подальших збройних нападів на «малоросійські» міста. Однак султан і візир з цього приводу

обмежувалися лише погрозами на адресу низовиків і татар, яким приписувалося не чинити подібних дій «под жестким наказаніем».

Проте боротьба в козацькому середовищі, яка супроводжувалася перемогами то проросійської, то антиросійської партій, поступово згасала сама. Окремі січовики невеликими групами потроху поверталися в рідні місця. У 1714 р. замість «непримиренного» К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися додому, але небажання Петра І ускладнювати стосунки з Портою, зумовило негативну відповідь. Тоді 3,5 сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини, під Глуховим і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, встановивши за прибулими пильний нагляд. Однак питання про повернення запорожців з Олешківської Січі все ж мало якось вирішуватися. Це розуміли і гетьман, і цар. Декому з низового товариства навіть було обіцяно від імені Петра І, «что вины их будут отпушены, и ежели прибудет их сот до пяти или больше, то со оными как поступать определить-бы его царского величества указом». Передбачалося січовиків углиб України не пускати, а селити неподалік «великоросійського» кордону і пильно стежити, щоб «от них какой противности» не виходило. Про це йшлося в листі графа Г. Головкіна до І. Скоропадського від 11 квітня 1714 р.

Однак до розв'язання проблеми переселення січовиків у рідні місця було ще далеко. Восени того ж року, дещо передчасно, новим кошовим став Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення «под високую руку царского величества». Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра й зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову слали прохання до Петербурга.

Тим часом П. Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій у Січі, бо неабияк розраховував на козаків при здійсненні власних політичних намірів. Тому він закликав їх ні в якому разі не схилятися до Росії.

У 1715 р. К. Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея, якого переконував у необхідності поліпшення його стосунків з козаками Олешківської Січі. За свою «вірність» колишній отаман одержав у «подарунок» Кизерманський перевіз на Дніпрі з правом відбирати собі всі прибутки з нього.

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави чергового листа січовиків, ще й додав від себе особисто прохання дозволити «торговим» і «промисловим» людям Гетьманщини їздити торгувати в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти — пропускати козаків із сіллю та рибою. У відповідь 10 лютого 1715 р. надійшов царський указ, яким насамперед передбачалося: пробачити вину тільки тим козакам, котрі «покаялися»; повернути їх у місця попереднього проживання; гаран-

тувати, що вони не будуть покарані й відправлені в заслання; надати старшинам «знатні уряди» з урахуванням їх соціального і майнового становища, «вірності» та наявності належних посад у полках; дозволити вести торгівлю з Кримом, окрім низовиків-«зрадників» (тобто тих, які залишилися на антиросійських позиціях); заборонити гетьманові вести приватне листування з останніми, а про їхні звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; в разі виникнення конфліктів між «малоросами» й запорожцями ставити про них до відома київського губернатора.

Однак, як тільки за наказом І. Скоропадського купці, шо їздили торгувати в південні області, почали обминати Запорожжя, тамтешні козаки вдалися до актів помсти. Вони нападали на торговий люд і грабували його поблизу своєї території, а хан підтримував їх у цьому. Ситуація з олешківцями знову загострилася. Взагалі ж «вільне мандрування» колишніх січовиків у «турецькі області» заборонялося. Зокрема, Г. Головкін у листі, від 6 квітня 1715 р., надісланому до гетьмана із Санкт-Петербурга, наказував: «...людей, которые были в измене, и хотя пришли с повинною и в верности учинили вновь присягу, на Запорожье и в Крым и никуда в Турецкую область ни для чего и ни под какими претексты отнюдь не отпускали, и к тому еше приказали за ними прилежно смотреть, дабы они своевольно такожде в тамошніе краи не ездили; ибо довольно им той милости царскаго величества, что вины отпущены, и велено жить по прежнему в домех своих». Проте такого роду царські укази і приписи російських урядовців та гетьманської влади

козаки не виконували, через що знову наражалися на всілякі неприємності.

У 1716 р. на Січі в черговий раз перемогла група, яка підтримувала І. Малашевича, і 3 травня він звернувся до досить впливового в Гетьманщині миргородського полковника Данила Апостола (майбутнього гетьмана Лівобережної України) з листом, у якому «слізно» просив заступитися за січовиків, бути благим і милосердним до Запорозького Війська. Згодом І. Малашевич написав подібне послання й І. Скоропадському. У відповідь же, яка надійшла не скоро, кошовий отаман одержав лише підтвердження попереднього дозволу на переселення в «Малоросію» поодиноким запорожцям, «непричетним до зради», з умовою, що вони служитимуть сердюками і не повертатимуться на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло задовольнити.

Оскільки необхідний для існування провіант у купців діставати ставало дедалі важче, козаки відновили грабіжницькі напади на ближчі землі Російської держави та Речі Посполитої. До того всього хан зобов'язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. А з 1718 р. додався ще один клопіт — ногайці, чабани яких у пошуках кращих пасовиськ заходили на береги Бугу, стикалися з олешківцями, віднімали у козаків землі від пониззя Дніпра й Великого Лиману аж до порогів, переслідували їх за всілякі втрати в майні, отарах та ін. Січовики за все мали відповідати власним «добром», а траплялося, й життям. Коли ж вони зверталися офіційно до місцевого суду, де засідали самі лише мусульмани,

то їм там ніхто не вірив, а отже, — ніколи не виправдовував.

Переслідувала січовиків і влада Речі Посполитої, коли вони приїздили туди торгувати. Зокрема, незважаючи на мирні угоди між Туреччиною та Польщею, брацлавський воєвода схопив кількох козаків і повісив на базарній площі. На прохання Коша втрутитися в цю справу хан аж ніяк не відреагував. Навпаки, він брав під свій захист поляків: «Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами курінними. Після розгляду справи цієї, хоча ляхи за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей (гаманців — близько 6 000 левів або 5 000 карбованців) засуджуємо. Ці гроші ми зараз же від посланців ваших узяли і цим нашим ханським листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете якісь крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і стариків, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винишити і з Коша розігнати велю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від сваволля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй

ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, усіх вас знищу. Про це стократ нагадуючи вам, залишаюсь — Каплан-Гірей-хан з усім панством кримським».

Нестерпні умови життя, непевність становища змушували олешківців усе частіше звертатися зі скаргами до володаря Кримського ханства. Новий (з 1719 р.) хан Саадет-Гірей так дратувався цим постійним невдоволенням, що наказував окремих козаків хапати й продавати в рабство. І ніщо не могло допомогти січовикам, навіть клопотання про їх долю П. Орлика перед монархами багатьох країн, (хіба що, окрім ненависного йому московського царя). «Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов и за вашими милостями, добрыми молодцами, — писав гетьман у вигнанні запорожцям у листі від 11 січня 1721 р., — до цесарскаго величества христіянскаго, до королевскаго величества англинскаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательной Порты Оттоманской, до наяснейшаго хана, его милости и до иных, выехал я шасливо из Штокголму 11 октября, и переправившися Божією помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до наяснейших монархов христіянских, одни з Ганноверу, з дедичного княженія королевскаго величества английскаго, а другіе отсель, из Шліонска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 генваря, до Наяснейшей Порты Оттоманской лист причинный королевскаго величества шведскаго, и до наяснейшего везиря, при себе еще удержал, ожидая лист, также причинный, от королевскаго величества английскаго до

Наяснейшой Порты Оттоманской, который когда отберу, не медля с ним и з листами королевскаго величества шведскаго, отсель туда, куда надлежит, поспешу...»

При цьому єдина вимога П. Орлика до запорожців полягала в тому, шоб вони «абысте в хвалебном своем взятіи статечно и постоянно знайдуючися, на жадные московкіе прелести и неподлинное надеяніе, ушей своих не преклоняли, и сердце свое мужественное от оных отврашали; зде же если бы не дай, Боже, непріятель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединенія потягнул, подлинно б народ весь погубили, в вечную неволю оных и себе самих отдалы, и перед целым светом нестаток свой наказали, чего яко нигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорожком, милой братіи моей, не сподеваюся...»

В 20-х роках напруженість у стосунках між січовиками і ханськими властями зростала. Враховуючи це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів у 1722 р. порушив питання про можливість повернення запорожців у межі Гетьманщини. Однак питання тоді так і залишилося невирішеним. Та й самі кримські татари не бажали цього. Восени 1724 р. навіть стався їх загальний виступ проти хана, якого вони прогнали. Кримчани вимагали: «...Хотя де всем лечь, а запорожцев не отдавать». Таке рішення мотивувалося, зокрема, тим, що козаки добре взнали їх землю і фортеці, а тому, як стануть незалежними від хана, то не тільки зможуть вивести до себе татарські стада худоби, а й дітей «повитягувати» з Криму.

Продовжував утискувати січовиків Петро І. Так, 9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьманові «грамоту» про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру полтавців С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Після того, як 28 січня 1725 р., висловлюючись словами Т. Шевченка, господь «побив Петра, побив ката на наглій дорозі», схожу політику проводила його дружина — імператриця Катерина І (померла в 1727 р.). Зокрема, в рік кончини свого чоловіка вона 22 квітня надіслала азовському генерал-губернаторові Г. П. Чернишову інструкцію «Про управління губернією», де, між іншим, йшлося й про ставлення до запорожців. Інструкцією підтверджувалася заборона торгівлі на Запорожжі «под жестоким наказаніем и отнятіем всего того, с чем кто туда дерзнет пріехать». Згідно з цим документом категорично не дозволялося перетинати козакам-«зрадникам» межі Російської держави; виняток допускався лише для запорожців, які йшли «с повинною или с другими какими письмами или словесными приказами» (таких передбачалося затримувати і сповіщати про них безпосередньо князя М. Голіцина і Сенат). Заборонялося також будь-яке листування «обывателів» з низовиками, які «не повинилися» перед царським урядом. Усі «правопорушники» мали переслідуватися будь-де «в землях императорского величезства», а «в Турецкой области» відповідним особам слід було радити робити це пашам та кримському ханові.

Помітно змінив ситуацію прихід на російський престол імператора Петра II (1727–1730). За його царювання було одержано дозвіл обрати в Україні нового

гетьмана. Ним став згадуваний уже миргородський полковник Д. Апостол (1727–1734). Незабаром до нього потрапив лист кошового отамана Павла Федоріва «з товариством». Вони просили гетьмана поклопотатися перед царем, аби той прийняв їх «під свою високу руку». Запорожці передовсім хотіли забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього, однак, знову нічого не вийшло. Росії було не вигідно ускладнювати через січовиків свої стосунки з Туреччиною. Тому князь М. Голіцин через гетьмана звелів передати низовикам «сидеть непорушно» та «не чинить крымцам и никому из турецких подданых никаких шкод и зацепок». Проте надалі, в очікуванні військових дій проти Порти, царський уряд хотів усе ж мати козаків на своєму боці.

Допоміг останнім змінити своє становище випадок. У грудні 1727 р. друга після хана особа в Криму — калга-султан — прибув на берег Бугу, де полювали на звіра та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чол.). Він наказав їм усе негайно облишити і, нібито з веління самого хана, рушати з ним на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки погодилися на це і почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, шо хан такого наказу нікому не віддавав. З великим військом кримський правитель прибув на місце боїв, заарештував калгу-султана і відправив його із своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обеззброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах.

Дізнавшись про це, «товариство» на всіх річках і лугах Запорожжя вирішило перейти до рішучих дій, причому не тільки проти татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках же спочатку гору взяло «старе» козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, і кошовим уже було обрано К. Гордієнка. Однак наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, сюди прибуло 40 малих суден під проводом давнього і запеклого ворога «бусурманів» Івана Гусака. Зійшовши на берег, прибулі козаки несподівано закували в кайдани К. Гордієнка, а колишнього отамана — Карпа Сидоренка — побили. Потім вони зайшли до церкви, кілька разів перехрестилися перед святими образами і позбирали все, що там було, зокрема, бубни, хоругви, булаву тощо. На території Січі підлеглі І. Гусака розгромили крамниці й шинки, які належали вірменам та грекам, а їхніх господарів примусили тікати в Крим. У заможних олешківців вони відібрали великі гурти різної худоби (наприклад, лише в одного Шишацького, якого тоді не було на Січі, налічувалося 500 голів коней). Підпаливши січові будівлі, всі козаки, разом з майном і худобою, подалися через Дніпро під Кизикерменом на правий берег, а далі — на місце Старої Січі до гирла Чортомлика.

Що ж являла собою Олешківська Січ напередодні відходу з неї низовиків? Д. І. Яворницький навів більш-менш детальний її опис 1728 р., який йому вдалося розшукати в архіві міністерства іноземних справ у Москві: «Нынешняя их Сечь ниже Казикермана в семи милех имеет свое положеніе, над речкою Конскою, в рочише

Олешках, по сю сторону Днепра; а в ней ныне куреней 38, а людей всегда в оной может быть с полторы тысячи; а другіе запорожцы кочуют куренями по рекам Богу, по Великом Ингулу, по Исуни, по Саксагани, по Базавлуку, по Малой и Великой Камянках и по Суре, которыя реки суть по ту сторону Днепра; а по сю сторону по рекам-же Протовчи, по Самаре и по самом Днепре по обоим оного сторонам, взявши от границы по самое устье Днепра и Богу (Бугу); а по оным всем кочевьям и по других малых речках может их, запорожцов, считаться вмногія тысячи людей, толко о подлинном оных числе знать невозможно».

Від себе додамо, що за іншим розшуканим нами архівним документом наприкінці 20-х — на початку 30-х років XVIII ст. запорожців загалом налічувалося близько 20 тис. чоловік.

Перебравшись на Чортомлик низовики обрали Івана Гусака кошовим отаманом і розіслали по всьому Запорожжю звістку про перехід Коша на старе місце. Проте тяжкий час і лихі умови перебування запорожців в Олешках назавжди закарбувалися в пам'яті народній, відбилися в давній історичній думі:

«Заступила чорна хмара
Ту білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...
Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, —
І той лихий день і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати».

Віра Панашенко

НОВА СІЧ (1734–1775 pp.)

Політичне й економічне становище запорожців в умовах Олешківської Січі не відповідало їх історичному покликанню і гальмувало подальший розвиток усього укладу життя. Масове невдоволення своїм існуванням під владою кримського хана плекало думки більшості запорожців про необхідність повернення до рідного краю. Та дорога туди виявилася для них на довго перекритою. Лише 31 серпня 1733 р. у зв'язку з назріванням війни проти Туреччини і необхідністю поповнення військового потенціалу країни їм спеціальною царською грамотою було офіційно дозволено заснувати Нову Січ на р. Підпільній.

Січове військо зайняло запорозькі землі, які раніше належали Чортомлицькій Січі. Згідно з умовою, укладеною влітку 1734 р. в Лубнах між російськими урядовцями й запорожцями, останні визнавали себе підданими російської цариці і підпорядковувалися київському генерал-губернатору, якому підпорядковувалися всі військові підрозділи в Україні. У внутрішньому житті запорожці зберігали за собою право дотримуватися традиційних звичаїв у військовому устрої, господарських справах, судочинстві, побуті.

У березні 1734 р. кілька тисяч козаків приступили до влаштування Січі (поблизу нинішнього с. Покровського Нікопольського р-ну), за якою закріпилася назва Нова Січ. Місце її розташування нагадувало півострів, що з півночі та сходу омивався правим рукавом Дніпра і р. Підпільною, піднімаючись над нею на 5–12 метрів, а з півдня й заходу межував зі степом. Січ являла собою

фортецю, обнесену земляним валом заввишки 3,5 — 4 м. з дубовими палями та баштами по ньому. Навколо пролягав глибокий рів, наповнений водою. Загалом довжина укріплення сягала 4 км, а площа фортифікаційних споруд — близько 40 га.

Посеред фортеці містився майдан, де відбувалися козацькі ради. Там же знаходилися будинок кошового отамана, військова канцелярія, пономарня, курінні комори — скарбниці, далі колом вишикувалися житла січовиків — курені.

До фортеці примикало передмістя, відоме під назвами форштадт, базар, Гасан-Баша. Це був осередок торговельної, господарської і виробничої діяльності запорожців з численними ринковими будівлями, майстернями-зброярнями, кузнями й козацькими дворами. Тут же містилися січова школа, пушкарня, два невеликі земляні укріплення — редути. Отже, Січ була водночас фортецею і військово-адміністративним центром Запорожжя.

1 квітня 1756 р. в Січі сталася велика пожежа, внаслідок якої згоріло багато куренів і громадських будівель. Проблема відбудови Січі наштовхнула на думку про пошук нового місця для неї, оскільки міліла влітку р. Підпільна, що перешкоджало підходові торговельних суден. Козаки облюбували собі Микитин перевіз (нині м. Нікополь). Після відповідного обгрунтування цього питання, переговорів з гетьманом К. Розумовським, обстеження обраної території та узгодження з царським урядом із Сенату надійшло підтвердження (12 січня 1760 р.), що «оному Запорожскому Войску переселится для лучшей их выгоды на требуемое место при Никитином

способно». Однак справа зволікалася. Перенесення Січі та будівництво там фортифікаційних споруд викликало протести з боку Кримського ханства й Туреччини. Зрештою, Катерина II у листі до К. Розумовського (28 травня 1764 р.) виклала свої міркування на проблему місцезнаходження Січі. Вона писала, що при його зміні козацтво «на долгое время в том одном упражнено будет, вместо того, что по нынешним обстоятельствам высочайший нам интерес иногда востребует употребить их к нужным предприятиям в другом месте». Крім того, на це потрібні були чималі кошти. Звідси висновок — «той Сечи Запорожской на новое место перенесение до будущего удобного времени ... отложить». Так і відкладалося аж до знищення Січі у 1775 році.

Запорозькі козаки дотримувалися в період Нової Січі давніх традицій у справі поповнення свого війська. Вони охоче приймали до себе кожного, хто відповідав традиційним умовам щодо вступу до війська і зобов'язувався неухильно дотримуватися норм проживання на Запорожжі. Якщо новоприбулий був католик чи лютеранин, він мусив прийняти православ'я, а віруючий іншої релігії (мусульманин, іудей) — відмовитися від неї і через урочисте хрещення перейти в православну християнську віру. Важливою умовою вступу до лав козацтва був випробувальний термін, протягом якого новоприбулий мав освоїти військові порядки. Прийнятий у козаки обов'язково складав присягу на вірність російському цареві. Це відбувалося в урочистій обстановці у січовій церкві. Новоприйнятого під новим прізвищем, нерідко гумори-

тичного характеру, вписували до одного з обраного ним січового куреня, яких загалом налічувалося 38.

Військо Нової Січі складалося переважно з українців. Разом з тим, тут можна було зустріти вихідців з багатьох країн, представників різних народностей — росіян, поляків, литовців, білорусів, татар, євреїв, калмиків, вірменів, грузинів, болгар, волохів, чорногорців, німців, французів, італійців, іспанців, англійців та ін. На Січі знаходилися ті, у кого не склалося родинне життя, хто втікав від пана, від тяжких повинностей, знедолені, кровно ображені, принижені за свою віру, засуджені, нескорені борці за правду і справедливість, шукачі волі, здобичі пригод, звитяжних дій, слави тощо. «Січ — мати, а Великий Луг — батько, от там треба й проживати, там же треба й умирати», — вважали козаки.

Сімейні козаки допускалися на Запорожжя, однак їм не дозволялося жити безпосередньо в Січі. Тому вони мешкали у слободах чи окремих зимівниках та хуторах. Називали їх зимівчаками, сиднями, гніздюками. Визначеного терміну для перебування в Січі не існувало. Кожен за власним бажанням міг залишити її будь-коли. Певні обмеження діяли тільки під час війни. Козак ішов із Січі в разі його переходу на службу в один з козацьких полків Гетьманщини чи Слобожанщини, коли хотів одружитися і завести своє господарство, зрештою — змінити спосіб життя і відійти від козацьких справ. Бувало й так, що, залишивши Січ і «дізнавшись по чім ківш лиха», козак повертався назад, де його знову приймали до січового товариства. Разом з тим, порядок вільного всту-

пу у Січ і виходу з неї не порушував традиційних правил козацького буття.

Всі козаки — січовики й зимівчаки — становили єдине військо, яке в офіційних паперах йменувалося «славним низовим запорозьким військом і товариством», а ширшому варіанті — «Войско днепровое, кошевое, верховое, низовое и все будучее на полях, на лугах, на полянках, и на всех урочищах морских, днепровых и полевых, и кошевой отаман, старшина и чернь». Неофіційно запорожців іноді називали низовими козаками або низовиками.

У військовому та адміністративно-територіальному управлінні Нової Січі домінували традиційні порядки, що базувалися на вирішальній ролі товариства, громади, миру. Ідеал рівності всіх членів товариства чи громади панував на загальних козацьких радах, у січовому самоврядуванні, в усіх запорозьких школах, при загальних трапезах, розподілі майна, у приватному житті по куренях. У відносинах між членами товариства переважала особиста гідність — хоробрість, розум, досвід, кмітливість, дотепність тощо. Провідна роль товариства, громади на Запорожжі знаходила відображення і в офіційних паперах, де, як правило, зазначалося: «Атаман кошевый войска запорожского низового с товариством», «Мы войско...» У чолобитних на ім'я царя Кіш писав: «Б'ють чолом всепіддані в. і. в. військо Запорозьке низове, отаман кошовий, військова старшина, старики, отамани курінні й усе військо». Російські урядовці в офіційному листуванні із Запорожжям також дотримуватися цього порядку. У 1769 р. граф Рум'янцев, наприклад,

свої ордери починав так: «Господину атаману кошевому войска Запорожского Калнышевскому с войсковою старшиною и товариством» або «Достопочтенные господин кошевой атаман и все общество войска Запорожского». Граф Панін, звертаючись до запорожців, писав: «Высокопочтенный и знаменитый Запорожского войска господин кошевой атаман, войсковые старшины и товарищество и мои приятели».

Загальну кількість козаків Нової Січі визначити досить складно. У «репортації» 1736 р. на ім'я генерал-фельдмаршала графа фон-Мініха зазначалося, що «число строевого запорожскаго войска» сягає 6 тис. чол. У реєстрі 1762 р. Війська Запорозького, яке склало присягу російському імператорові, налічується 3245 рядових козаків, 30 канцеляристів і військових будівничих, 5 військових старшин, 38 курінних отаманів, 2 пушкарі, довбуш, 10 представників духовного чину. На 1774 р. кількість запорожців, «военных и пеших людей», збільшилася до 40 тис. чол. Стільки ж їх було, за свідченнями запорожця Коржа та колишнього священика Г. Крем'янського, і в рік ліквідації Нової Січі. Загалом, за підрахунками Д. І. Яворницького, в часи найбільшого її розквіту стройового війська запорозьких козаків могло набиратися до 10–12 тис. чол., а разом з мешканцями слобід, зимівників і хуторів — близько 100 тис. чол.

Між 1763 і 1774 роками на Січі практикувалося «почесне козакування», коли за бажанням чи забаганкою російських сановників, військових та цивільних чиновників, котрі бували на Запорожжі чи знали про нього у Петербурзі або ж разом з козаками ходили в походи.

їх вписували до курінних компутів. Так, за власним бажанням були записані до козацьких куренів старший радник Петро Веселицький, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншеф граф Петро Панін, генерал-аншеф Іван Глібов, генерал-аншеф граф Петро Девієр, генерал-поручик граф Остерман, генерал-майор Григорій Потьомкін, генерал-майор князь О. О. Прозоровський, польський коронний гетьман граф Ксаверій Браницький та ін. Номінальне зарахування до Запорозького Війська підтверджувалося відповідним атестатом за підписом кошового отамана, скріпленим військовою печаткою. Найвища влада зосереджувалася в руках кошового отамана (або просто — кошового). Як перша особа у війську він був головним військовим, цивільним, судовим і навіть духовним начальником Запорожжя. Кошовий отаман відав військовим скарбом, репрезентував військо у відносинах з урядами інших країн, призначав похідну, наказну й паланкову старшину, затверджував судові вироки. Кошовому отаманові належало право остаточного вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства та звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського жалування, провіанту, військових прибутків і здобичі тощо. На ім'я кошового надходили царські, ханські й духовні грамоти, укази Сенату, ордери гетьмана чи воєначальників, рапорти підлеглих тощо.

Разом з тим, влада кошового отамана у Війську Запорозькому не була абсолютною, оскільки він у своїй діяльності підпорядковувався товариству, громаді, сходкам старшини або козацькій Раді, без відома яких не вирішу-

валася жодна важлива справа. В Новій Січі почастішала практика обрання однієї й тієї самої особи кошовим отаманом на повторний термін. Загальна картина діяльності кошових отаманів у Новій Січі має такий вигляд:

Іван Малашевич обирався на цю посаду у 1734, 1736, 1743 рр.;
Іван Білицький — у 1732, 1735, 1738 рр.;
Яків Тукало — у 1733, 1740 рр.;
Кость Покотило — у 1739 р.;
Степан Гладкий — у 1741 р.;
Семен Єремійович — у 1742 р.;
Яким Ігнатович — у 1744, 1749, 1751–1752, 1754 рр.;
Василь Григорович (Сич) — у 1745, 1746, 1750 рр.;
Павло Семенович Козелецький — у 1747 р.;
Данило (Стефанович) Гладкий — у 1748, 1753, 1757 рр.;
Григорій Федоров (Лантух) — у 1755–1756, 1758, 1761, 1763 рр.;
Олексій Григорович Білицький — у 1759–1760 рр.;
Петро Калнишевський — у 1762, 1765–1775 рр.;
Пилип Федорович (Пилипенко) — у 1764 р.

Отже, кошові отамани Іван Малашевич, Іван Білицький, Данило Гладкий та Василь Григорович обиралися на цю посаду по три, Яким Ігнатович і Григорій Федоров — по п'ять разів, а останній кошовий — Петро Калнишевський удостоївся такої честі 12 разів.

Кошовий писар відав усім діловодством і мав великий вплив на адміністративну діяльність Січі, керував військовою канцелярією та канцеляристами. А. Скальковський називав його генеральним секретарем, або першим міністром війська. Писар складав і підписував усі папери. Посада писаря особливо цінувалася й шанувалася на Запорожжі. Відомо, що за весь час існування Нової Січі на цю посаду обиралися лише чотири особи — Олекса

Сокур (Кривий), Дмитро Романовський, Іван Якович Глоба та Іван Афанасійович Чугуєвець.

Суддя розглядав кримінальні й цивільні справи (вироки, винесені ним, затверджував кошовий отаман, а смертні вироки — козацька рада), виконував функції січового скарбника. Він скріплював срібною печаткою, що була знаком його влади, підпис кошового отамана на документах. На випадок відсутності останнього суддя виконував його обов'язки, і тоді називався наказним кошовим отаманом.

Кошовий осавул здійснював нагляд за командами, які пильнували за порядком у Січі й паланках, контролював виконання судових вироків, відав заготівлею й розподілом провіанту тощо. Знаком його влади була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох кінців. Помічниками осавула обиралися підосавул та обозний.

За кожним, хто займав зазначені вище посади, навіть після звільнення від цих обов'язків зберігався титул старшини. У загальних козацьких радах їм належало перше місце після чинних старшин, у куренях — після курінного отамана. Вони брали участь у таємних радах чи сходках, у воєнний час — командували великими загонами козаків. За ними закріплювався статус стариків.

У документі за 1769 р. до верхнього рівня кошової старшини віднесено також осавула, булавничого, хорунжого, бунчужного і перначника.

Запорозька старшина одержувала пристойну на той час платню з грошей, що надходили від російського уряду, та коштів і натуральних прибутків військового скарбу.

До нижчої групи старшин належали: довбуш — відповідав за військові клейноди (прапори, литаври, сурми), виконував різні розпорядження кошової канцелярії та суду, був помічником осавула; гармаш — відав артилерією, боєприпасами, а також в'язницею; товмач — опікувався перекладами при кошовій канцелярії; кантаржей — відав збором торгового мита, мірами й вагами; шафарі — наглядали за збором мита на перевозах; канцеляристи військової канцелярії; отаман січової школи.

Вищим адміністративним, законодавчим і судовим органом влади у Новій Січі залишалася козацька рада, яка збиралася періодично тричі на рік. Найважливішою була новорічна Рада. Всі козаки із зимівників та інших місць прибували в Січ. Зранку 1 січня на постріл гармати (сигнал збору) у святковому вбранні при шаблях, пістолях, ятаганах, під дзвони січової Покровської церкви та звуки литавр вони поспішали на урочисту службу. Відбувши її, козаки, після святкового обіду в куренях, знову за сигналом гарматного пострілу, збиралися під звуки литавр на січовому майдані. За ними виступала кошова старшина, курінні отамани, військові служителі — кожен зі своїм знаком посадової влади. Посеред площі, знявши шапки, старшина шикувалася в один ряд (за субординацією чинів), кланяючись на чотири боки. Товариство, також без шапок, розташовувалося за курінними отаманами, утворюючи велике козацьке коло. При повному військовому зборі частина козаків займала місце на куренях, валах, дзвіниці.

Раду відкривав молебнем настоятель Покровської церкви. Потім кошовий отаман звертався до козацтва зі

словами: «Пани молодці!» і сповіщав про необхідність перерозподілу всіх озер, урочищ, звіриних і рибних ловів тощо. Поруч стояв військовий писар із шапкою в руках, у якій лежали ярлики із завчасно розписаними для жеребкування угіддями. Кожен курінний отаман брав ярлик, а писар зачитував, що якому куреню дісталося у володіння на наступний рік. Після куренів землю одержувала старшина, потім — духовенство, а за ними — одружені козаки. Позавійськові особи землю на Запорожжі одержували досить рідко. Щорічний перерозподіл земель за жеребами давав можливість забезпечити відносну справедливість у володінні ними, оскільки козакам більш-менш почергово доставалися то більш, то менш родючі землі, то близькі і, отже, безпечні, то далекі угіддя, де більшою була загроза татарських нападів, тощо.

Наступним питанням було переобрання старшини. В разі загальної згоди на повторний термін її врядування козаки викрикували: «Ви добрі пани, пануйте ще над нами!», або під вигуки всього товариства піднімали кошового отамана чи іншого старшину на руки і проголошували вельможним паном. Коли ж такої згоди не було, кошовий кланявся всьому товариству, знімав шапку, клав її на землю, поверх неї — булаву, дякував за виявлену йому честь протягом року і йшов з площі до свого куреня. За ним слідувала військова старшина. Лише той, кому козацтво виявляло довіру вигуками, щоб він не складав своїх повноважень, залишався на майдані.

Потім відбувалися вибори нового кошового отамана. Кожен курінь висував свого кандидата і наполягав на його обранні. Всі претенденти, імена яких вигукували

козаки, мусили йти до своїх куренів, аби власною присутністю не впливати на хід виборів. А на майдані точилися суперечки, що тривали іноді по кілька годин. І лише коли всі схилялися до однієї кандидатури, з десяток козаків йшли до куреня, де сидів претендент в отамани, сповіщали йому рішення ради і виводили на майдан. Тут вручали йому булаву, кладучи при цьому на голову пригорщу землі, і проголошували кошовим отаманом. Останній кланявся на чотири боки і дякував за виявлену честь.

Далі таким же порядком відбувалися вибори судді, писаря та осавула. За звичаєм, новообраний старшина відмовлявся брати знаки посадової влади і приймав їх лише після третього запрошення. Обраному судді вручали печатку, писареві — каламар (чорнильницю), осавулу — бунчук. Наступного дня обиралися гармаш, кантаржей та інші чини. У Новій Січі часто практикувалося обрання одного й того ж старшини на повторний термін по кілька разів.

На загальних козацьких радах розглядалися також питання про військові походи. Традиційно запорожці сходилися для цього на січовий майдан чи збиралися просто в полі, розташовувалися колом. Коли на той час у Січі перебував посол з іншої країни, його також допускали на раду. Вислухавши дипломата і відібравши в нього викладені на папері умови передбачуваного походу, козаки просили його залишити коло. Далі на раді зачитувалися вголос запропоновані умови, і запорожці висловлювали з цього приводу свої думки. Як правило, після довгих суперечок вони або відмовлялися від про-

позиції, або давали свою згоду, підкидаючи вгору шапки. Старшина мусила погоджуватися з рішенням козацтва. Нерідко й запорожці вручали свої письмові умови послу. При досягненні згоди останній виходив у коло і вручав козакам подарунки (як правило, гроші чи коштовності). Запорожці дякували послові і, в свою чергу, дарували йому шубу й шапку. У супроводі козацького посольства, обраного на раді, іноземця виряджали з Січі.

Крім загальних козацьких рад, у Новій Січі широко практикувалися старшинські сходки. Як правило, вони відбувалися біля куреня кошового отамана, куди запрошували військову старшину, стариків і курінних отаманів. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різного роду таємні чи термінові справи. Такі зібрання старшини мали істотний вплив як на позицію кошового отамана, так і на козацьку раду.

Слово «курінь» вживалося на Січі у двох взаємопов'язаних значеннях. Це, по-перше, спеціальне козацьке помешкання і, по-друге, головна військова одиниця Війська Запорозького. Як помешкання курінь (або касарня) був місцем зосередження козаків як військового підрозділу. Відомо, що в курені-будинку проживала частина приписаних до нього запорожців, зокрема, ті, хто відбував службу в січовій залозі. Тут знаходили свій перший притулок і новоприйняті до низового товариства. Кількість його мешканців значно збільшувалася у дні загальних козацьких рад.

Курені будувалися з дубового, липового чи осокорового дерева без внутрішніх перегородок і мали вигляд зали. «Курень строился подобно трапезе, без всяких

чуланов и перегородок, — писав колишній запорожець Микита Корж. — Около стен до самых дверей стояли столы, а около столов, также вокруг, скамьи, на коих садятся казаки обедать». Під час обіду всі козаки, незалежно від віку, сідали за стіл (шось на зразок монастирської трапези), займаючи місце відповідно до часу прийняття кожного з них у Січ. На покуті, під іконами, перед якими горіли лампади, сидів отаман та гості куреня. Стіни будівлі прикрашалися килимами і зброєю (пістолями, шаблями, рушницями), сволоки та одвірки головного входу — різьбленням. Приміщення опалювали кахляними печами.

За часів Нової Січі в устрої козацького війська традиційно зберігалося 38 куренів, кожен з яких об'єднував кілька сот чоловік. Курені служили основою Війська Запорозького. Саме вони залишалися першою й останньою інстанцією у справі прийняття в козацтво. Кожен новоприйнятий у Січ обов'язково мусив з'явитися до одного з куренів. Після співбесіди з отаманом його прізвище вносили до курінного компуту (списку), і відтак він вважався козаком.

Запорожці, які мешкали в куренях, входили до складу військової залоги і виконували відповідні обов'язки: відбували караули, служили в роз'їздних командах, працювали у військових зимівниках, заготовляли сіно й паливо, виконували різні доручення старшини, доставляли в паланки та на форпости офіційні накази із Січі тощо. Козаки, вписані до курінного компуту, брали на себе обітницю послушенства та безшлюбності.

У Війську Запорозькому все було спільною власністю куреня чи громади, навіть харчі. Їх готував курінний кухар — дуже поважна серед козаків особа. Він виконував також функції скарбничого і вважався найголовнішим після курінного отамана.

Частина запорожців, вписаних до курінного компуту, могла проживати в паланках, а з дозволу січової адміністрації — навіть за межами Запорожжя. При цьому вони були зобов'язані з'являтися до куреня, чи куди накажуть, для відбування своєї «черги». В мирний час у куренях, як правило, залишалося зовсім небагато людей. Що ж до загальної кількості козаків кожного куреня, то вона не була чітко регламентованою. Відомий дослідник Нової Січі А. С. Скальковський наводить такі статистичні дані:

Назва куреня	Кількість козаків		
	1759 р.	1765 р.	1769 р.
1	2	3	4
Кущівський	268	460	303
Поповичівський	340	301	314
Васюринський	220	513	339
Ірклiївський	480	482	738
Щербинівський	319	309	399
Титарівський	330	330	179
Шкуринський	338	336	504
Коренівський	410	416	362
Незамаївський	350	347	382
Рогiївський	406	406	388

1	2	3	4
Корсунський	415	402	305
Калніболоцький	265	265	288
Уманський	224	251	478
Дерев'янківський	226	267	330
Нижчестеблїівський	200	180	128
Вищестебліївський	250	208	202
Джереліївський	300	268	250
Переяславський	119	370	302
Полтавський	250	520	506
Мишастівський	265	269	263
Менський	611	448	297
Тимошівський	343	344	312
Величківський	361	360	234
Левушківський	200	288	174
Пластунівський	541	441	269
Дядьківський	327	314	381
Брюховецький	248	279	279
Ведмедівський	218	408	248
Платнірівський	300	301	391
Пашківський	306	306	340
Батуринський	200	318	248
Канівський	550	682	618
Крилівський	511	214	315
Донський	205	205	208
Сергіївський	200	258	215
Коніловський	200	259	196
Іванівський	454	454	382
Кисляківський	220	286	245
Всього	11 769	13 065	12 247

Очолював курінь виборний курінний отаман. Всі отамани становили окрему групу запорозької старшини, яка обиралася щороку на сходках. На отаманів покладалися такі обов'язки: чіткий облік козаків, відповідальність за ведення курінних компутів, за прийом у козаки та відбування ними військової служби, відання курінним майном (зброєю, продовольством) тощо. Вони були також суддями над козаками свого куреня. У них зберігалися ключі від курінної скарбниці. У військові походи вирушали наказні курінні отамани, а в Січі на господарстві залишався повноважний отаман, обраний запорожцями.

Військові сили Запорожжя поділялися на три роди військ — піхоту, кінноту і артилерію. Вважалося, що в піхоті служили тільки бідні козаки, які не спромоглися забезпечити себе конем або втратили його в ході воєнних дій. Беручи участь у російсько-турецьких війнах XVIII ст. в складі російської армії, запорозька піхота мала вирішальне значення в багатьох боях та воєнних сутичках. Запорожці забезпечували оборону фортець, несли прикордонну вахту на сухопутних і морських рубежах.

Переважну частину Запорозького Війська становила кіннота. У рівному безмежному степу кінь був необхідний козакові так само, як човен на морі. Збираючись у військовий похід, кожен козак брав з собою кілька видів вогнепальної та холодної зброї. Найчастіше це були шаблі, рушниці (мушкети), гаківниці, списи, луки, кинджали, ножі, келепи (бойові молотки), якірці (шматки заліза із загостреними кінцями, які розставлялися на шляху просування кінноти противника тощо.

Для воєнних дій на суші чи на морі запорожці мали свою артилерію — близько 50 гармат (армат), дрібнокаліберних фальконетів та мортир (можжир). Переважали в ній невеликі залізні або мідні гармати, зручні для швидкого пересування в степу та використання у невеликих за розмірами чайках. Як правило, гармати, порох і кулі зберігалися в особливому військовому цейхгаузі (пушкарні) або в найпотаємніших місцях. Доглядала за ними артилерійська команда — гармаші, каноніри і хурлети. Майстерність запорозьких артилеристів високо цінували царські воєначальники.

Тактичними одиницями Запорозького війська часів Нової Січі були команди і партії (в ньому не існувало полків і сотень). Військо від 2 до 20 тис. чол. становило команду, яку очолював (залежно від кількісного складу) полковий старшина (писар чи осавул), полковник або військовий старшина. Військовий загін до 2 тис. чол. становив партію, яка формувалася для виконання певного завдання. Очолював її здебільшого військовий старшина. Після виконання поставленого завдання партія припиняла своє існування і вливалася в основну частину діючого Запорозького війська.

З 1734 р., коли запорожці повернулися в рідний край і заснували Нову Січ, царський уряд відновив щорічні виплати їм т. зв. жалування, що складалося із грошей (грошове жалування), борошна й круп (хлібне жалування) і бойових припасів (пороху та свинцю). Часто вживана цифра — 20 тис. руб., що їх нібито визначив царський уряд як щорічну плату за службу на все Запорозьке військо, не відповідає дійсності. Сума грошо-

вого жалування була значно меншою і далеко не стабільною. За статистичними даними, зібраними Д. Яворницьким, грошове жалування царського уряду запорожцям становило: у 1734 р. — 2 тис. руб. відразу ж після повернення на батьківщину і 2660 руб. по прийняттю присяги у Білій Церкві на вірність престолу — загалом 4660 руб.; таку ж суму одержували запорожці щорічно протягом 1735–1736 та 1742–1755 рр. Під час російсько-турецької війни ця плата була збільшена і становила по 7046 руб. у 1737–1738 рр. та по 6150 руб. у 1739–1740 рр. З 1759 р. на клопотання гетьмана К. Розумовського грошове жалування Запорозькому війську було встановлене в сумі 6660 руб., а з 1773 р. — 7419 руб.

Протягом двох перших десятиріч грошове жалування запорожці одержували у Петербурзі або Москві. Для цього із Січі щороку відправлялася депутація з 20 чол. «знатного військового товариства», яка через Київ (з 1750 р. через Глухів, а згодом — Батурин) їхала до столиці, де обдаровувала царських вельмож різними подарунками. Іноді запорожці й самі приймали від них «презенти» — медалі, каптани, сукно, оксамит, шуби тощо. Одержавши грошове жалування, а також папери на хлібне забезпечення, свинець і порох, які відпускалися з кременчуцьких магазинів і доставлялися в Січ «казенными судами и людьми за надлежащим конвоем», козацька депутація залишала столицю.

Розподіл плати у війську здійснювала старшина. Кошти зберігалися у військовій скарбниці з відповідним описом, що мав назву «Особливий військовий скарбець і табель військовий», при січовій церкві. Кошти ро-

зподілялися нерівномірно, більша їх частина діставалася старшині.

Постачалося Запорозьке військо й за рахунок воєнних трофеїв. Нерідко вони складалися із сотень коней, тисяч голів великої рогатої худоби, десятків тисяч овець, значної кількості зброї, одягу, грошей, продовольчих запасів тощо. Російське командування частину воєнної здобичі залишало запорожцям. Однак це було нерегулярне і непевне джерело прибутку.

Край, що відійшов у володіння Нової Січі, відомий під назвою Вольності Війська Запорозького. Межі цієї території визначалися річками: уздовж Південного Бугу (дещо нижче р. Синюхи, що в нього впадає) до Дніпра (трохи нижче р. Орелі), вниз по Дніпру до гирла р. Самари, вздовж р. Орелі (згодом — уздовж р. Самари) до р. Кальміус, за якою починалися землі донських козаків. Територія Північного Причорномор'я між Південним Бугом і Дніпром тривалий час залишалася майже не заселеною, а в степах Лівобережжя вздовж Дніпра до р. Кінські Води кочували татари.

Все Запорожжя поділялося на окремі округи — паланки*, яких на перших порах було п'ять, а згодом утворилися ще три. На правому березі знаходилися три паланки: Інгульська, Кодацька, Бугогардівська; на лівому — п'ять: Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська, Прогноїнська.

---

* Слово «паланка» в перекладі з турецької мови означає невелика фортеця, а на Запорожжі — це адміністративно-територіальна одиниця для управління певною територією козацьких вольностей.

Незадовго до зруйнування Нової Січі з'явилися ще дві паланки — Барвінківська й Личківська, але вони існували дуже короткий час.

Адміністративно-територіальними центрами паланок, як правило, були слободи або містечка, які водночас служили й оборонними пунктами. Тут постійно перебував невеликий гарнізон (гард), знаходилася резиденція начальника гарду-полковника та паланкової старшини — наказного полковника, осавула, писаря, підосавула, які командували окремими козацькими загонами у мирний і воєнний час. Паланкова старшина виконувала адміністративно-фінансові та військові функції, відала податками, судочинством тошо.

Як правило, на паланкових полковників покладався обов'язок стежити за порубіжжям.

За кількістю населення та адміністративно-територіальним устроєм паланки не були рівнозначними. До найбільш заселених з чітко сформованими містами, селами і хуторами належали Кодацька, Самарська, Орельська і Протовчанська паланки. Інші чотири міст і сіл майже не мали, а нечисленне їх населення мешкало в слободах і зимівниках. У цих паланках постійно перебували козацькі команди, які забезпечували сторожу порубіжжя, а з ранньої весни до пізньої осені тут велися промисли — рибальство, мисливство, добування солі, йшла жвава торгівля. На зиму більшість мешканців цих паланок переходила у глиб степу, до зимівників січових козаків.

Найважливішим оборонним пунктом паланки служила укріплена слобода. В ній оселялися одружені козаки та посполиті, більшість яких мали своє господарство. Сло-

боди були переважно в північних паланках — Орельській, Самарській і Протовчанській, причому великі слободи (на 200, 300 і більше дворів) водночас являли собою адміністративно-територіальні центри. Загальна кількість слобід (здебільшого на 100–150 дворів) на Запорожжі часів Нової Січі сягала кількох десятків.

Власником землі у Новій Січі було Військо Запорозьке. Щороку козакам, внесеним до курінних компутів, розподіляли степи й річки для ведення скотарства, риболовлі, полювання, землеробства, бджільництва тощо. Найпоширенішою формою господарювання був зимівник, що відігравав провідну роль в економіці краю.

Земельні ділянки під зимівники відводилися, як правило, Кошем, рідше — паланковим правлінням на прохання козаків. Часто, облюбувавши собі ділянки на берегах річок, у місцях, вигідних для випасу худоби та рільництва, козаки одержували від Коша «паспорт», або «білет», на право користуватися ними. Свій зимівник із належною до нього землею козак міг віддавати в заставу, дарувати, продавати тощо.

Зимівниками називалися невеликі поселення, мешканці яких вели власне господарство. У кожному зимівнику в середньому було по 2–3 хати для людей і ряд господарських будівель для коней, худоби, овець, бджіл, а також для зберігання збіжжя, овочів тощо. Хати стояли посеред великого двору, обнесеного частоколом чи тином, плетеним із лози. Як правило, зимівники споруджувалися на трьох-чотирьох володільців, кожен з яких мав від 3 до 6 козаків, а при них — ще 10 молодиків. Старшим над усіма був господар, тобто управитель.

Багатолюдні взимку (тут могли також зупинятися захожі люди з міст), влітку зимівники значно пустішали. У них проживали сімейні запорожці, втікачі з Гетьманщини, Литви, Польщі, Росії, нежонаті козаки, які залишили службу в Січі, абшитована старшина зі своєю челяддю, наймитами, молодиками. Офіційно козаки, які мешкали в зимівниках, називалися сиднями або гніздюками, жартома — баболюбами і гречкосіями. З них складалося поспільство, що забезпечувало продовольством січових козаків. У разі необхідності гніздюків закликали на війну. Тому кожен одружений козак завжди мусив мати при собі необхідну зброю — рушницю, спис, щаблю. Інколи їх залучали до сторожової служби, відбудови куренів у Січі, спорудження артилерійських та інших військових об'єктів.

Великі господарства належали не виключно старшині. Зимівники заможних козаків за своїми достатками нерідко перевершували старшинські. Всі вони обслуговувалися найманою працею. Число наймитів, молодиків і служителів (нежонатих і сімейних), які проживали на подвір'ї зимівника і працювали на господаря, було різним — від кількох чоловік до кількох десятків.

Обширні пасовиська, чудові луги, численні балки та байраки, лісові масиви — все це сприяло розвиткові скотарства, що стало провідною галуззю господарства на Запорожжі. Головними його напрямами було розведення коней, великої рогатої худоби та овець.

Із збільшенням кількості зимівників та хуторів на Запорожжі поступово значного розвитку набуло й землеробство, зокрема, в Самарській, Кодацькій, Орельській, Протовчанській, Кальміуській, Інгульській і Бугогардів-

ській паланках. Щодо решти трьох паланок, то там земля майже не оброблялась. Значення землеробства зростало. Щодалі частіше за садибою великого зимівника почали з'являтися лани з посівами жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки. Вирощувалися також городина, баштанні культури тощо. Певного поширення у господарствах Запорожжя часів Нової Січі набрало садівництво, бджільництво й тютюнництво.

Важливу роль в економіці Запорожжя часів Нової Січі продовжували відігравати традиційні рибальство та полювання, інтенсивно розвивалося ремесло. Центрами останнього були, насамперед, передмістя Січі, а також ряд паланкових слобід, де майстрові люди — ковалі, котлярі, гармаші, слюсарі, шевці, кравці, гарбарі, гончарі, столяри та інші мали свої майстерні, житлові й торгові будинки. Вони часто об'єднувалися по кілька чоловік (від 3 до 15) і створювали спільні майстерні. Водночас пропонували свої послуги й ремісники-одинаки, які в пошуках заробітку ходили по слободах та зимівниках, де бралися за будь-яку роботу. В ковальському ремеслі вживалося кам'яне вугілля, що видобувалося на території Запорожжя, зокрема, в Аргамаклі. Напівремісничий характер мали й млини, а при декотрих з них — сукновальні. Продукція ремісничого виробництва задовольняла переважно місцеві потреби.

Стабільності економічного становища на Запорожжі сприяв розвиток торгівлі. Особливою колоритністю відзначалася роздрібна торгівля у самій Січі та навколо неї. Головним її осередком був січовий базар, де знаходилися купецький двір і крамниці, що належали війську

і приїжджим купцям. Майже кожен курінь мав тут свій заїзджий двір, крамницю (ятку, будку) або шинок. У відповідних реєстрах за 1762 і 1775 роки значиться, відповідно, 40 та 49 курінних базарних крамниць. Прибуток від них надходив до курінних скарбниць. Були на січовому базарі й будки інших власників, зокрема, січової церкви. Всі вони формували торгові ряди: крамний, м'ясний, шинковий, ковальський, різницький тощо. Кожен з цих рядів мав свого базарного отамана.

Важливе місце в торговельному житті Нової Січі займали шинки (або корчми) та пивниці з льодовнями і льохами. Вони служили надійним джерелом поповнення коштів, оскільки з них збирали «грошовий оклад» до військової скарбниці. Спиртними напоями торгували не лише в січовому осередку, а й у паланках. Так, у 1773 р. в Січі налічувалося 57 шинків, у Протовчанському відомстві — 36, Орельському — 42, Кодацькому — 75, Самарському — 101. У шинках продавалися також бакалійні товари.

Січовий базар був також центром транзитної торгівлі на Запорожжі. Тут продавалися заморські та європейські товари, що привозилися в Січ водними і суходольними шляхами. Із Криму, Туреччини, Греції, країн Близького Сходу по Азовському й Чорному морях, Дніпру та його притоках до Січі прибувало чимало торговельних суден. Тому на р. Підпільній було споруджено гавань (оступ), де, крім козацької флотилії, зосереджувалися й іноземні торговельні судна, галери, томбази. З Варни, Кілії, Очакова та інших міст ними доставляли в Запорожжя рушниці, пістолі, порох, кулі, свинець, конопляні віжки,

шлейки, башлики, вуздечки, свити, китайчані жупани, шапки з кармазиновим верхом, сіль, сукно, сап'ян, строкаті полотна, шовкові тканини, вино, оливу (дерев'яну олію), камфору, ладан, скло, коси, ножі, леза, ножиці, різну бакалію (виноград, родзинки, каву, лимонний сік, горіхи) тошо.

Суходольними шляхами, головним чином Муравським і Чорним, чумацькими возами (мажами і паровицями) та палубцями (криті вози) з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, а також з Польші, Росії, Литви та інших країн привозили на Січ вичинені шкури (овечі та з іншої худоби), сукно, вовну, полотно, порох, свинець, селітру, рушниці, горілку, борошно, будівельні матеріали, рибацькі сіті, нитки для неводів, канати, залізо, смолу, коноплі, крам, одяг, тютюн тощо.

З свого боку запорожці також розвивали зовнішню торгівлю. На Лівобережжя, Слобожанщину і в Білгородську губернію вони вивозили на продаж коней, іншу худобу, продукти тваринництва та промислів. Головними центрами торгівлі запорозьких козаків у Гетьманщині були Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Опішня та інші міста, куди вони прибували на ярмарки в дні храмових свят. Продовжувалася торгівля Запорожжя з Польшею, Кримом та Туреччиною.

У зв'язку з розвитком торгівлі та зростанням потреб у транспортних засобах важливу роль у житті Січі почало відігравати чумацтво. Чумацькі валки (обоз із кількох десятків возів) та гурти козаків на чолі з виборним отаманом доставляли на Запорожжя предмети ремісничого й мануфактурного виробництва, горілку тощо. В

українські міста і села запорозькі чумаки доставляли сіль та рибу. Великі валки утримувалися чумаками-підприємцями.

Православна віра і церква були чи не головним дороговказом у житті запорозького козацтва. Тому повернувшись на батьківщину, запорожці звернулися «в святий град Київ» за благословенням. Митрополит Рафаїл надіслав своє благословення «на заснування Коша» та спорудження церкви св. Покрови (3 квітня 1734 р.) — однієї з перших новобудов у Новій Січі. Наглядав за її будівництвом надісланий з Києво-Межигірського монастиря ієромонах Павло Маркевич, який невдовзі став настоятелем усіх запорозьких церков. Святинями Запорозького краю знову стали Самарський та Нехворощанський монастирі.

Запорожці підкреслено шанобливо, з великим пієтетом ставилися до духовенства. Як правило, Кіш утримував священнослужителів на свій кошт, а козаки, насамперед особи похилого віку, щедро обдаровували їх, відписуючи своє майно на користь церкви. Запорожці робили великі пожертви та різноманітні внески в січову і парафіяльні церкви та монастирі — грошима, книгами, іконами, хрестами, плащаницями, золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, коштовними тканинами тощо.

Церква і духовенство на Січі користувалися особливими правами і привілеями. Запорожці завжди вважали свою церкву незалежною від російської вищої духовної ієрархії, в т. ч. київського митрополита. Вирішальний голос у врегулюванні справ, що стосувалися військової церкви, належав Кошу, вердикт якого запорожці вважали

вищим за рішення київського митрополита, межигірського архимандрита чи начальника запорозьких церков. Ієромонах — управитель запорозькими церквами — вважався членом січової Ради. Та все ж у важливих духовних справах, як, наприклад, побудова нової церкви, Кіш звертався за благословенням до київського митрополита.

Плекаючи релігійні почуття, запорожці двічі на рік (восени і навесні) ходили «на прощу», тобто поклонитися святим місцям, у Києво-Печерську лавру та монастирі — Самарський, Мотронинський, Межигірський, Лебединський і Мошенський. Особливу шану запорожці віддавали Межигірському монастирю, зобов'язавшись (з другої половини XVII ст.) бути його парафіянами і ктиторами. Саме з Межигірського монастиря вони запросили в Січ головного ієромонаха, у віддання межигірських ченців ввірили «шпиталь войсковый», заснований коштом Січі для утримання калік та козаків похилого віку. Ще 1683 р. Січова козацька рада скріпила свої відносини з цією обителлю офіційним актом. Відтоді Межигірський монастир постійно надсилав у Січ з числа своєї братії начальників для всього запорозького духовенства, настоятелів у Самарсько-Миколаївський монастир, ієромонахів, священиків, дияконів, проповідників, півчих до січової Покровської та парафіяльних церков. Власне для церкви св. Покрови з Межигір'я прибували два ієромонахи, один диякон та один чи два уставники.

У 1762 р. січове духовенство складалося з 10 осіб: начальник січової церкви — ієромонах Володимир із Межигірського монастиря, ієромонахи Георгій, Іларій, Ілідор, уставник Леонід, ієродиякони Товія, Віссаріон,

монах Антипа з Києво-Софійського монастиря, ієромонах Діонісій, ієродиякон Салафаїл. Оскільки в Січі могли перебувати лише неодружені духовні особи, Межигірський монастир направляв туди, як правило, ченців.

Зауважимо, що й представники духовенства в Новій Січі могли перебувати лише один рік. Щовересня їх змінювали новоприбулі, і лише декотрим дозволялося залишатися на своїх посадах після переобрання «з ласки войковой». Священнослужителі, які прибували в парафіяльні церкви Запорозького краю, мали з'явитися до начальника запорозьких церков, потім скласти присягу на вірність Кошу, і лише після цього вони одержували відповідну церковну посаду.В парафіяльних церквах могло служити й сімейне духовенство.

Запорозьке козацтво досить суворо обумовлювало свої вимоги до духовенства. Це, зокрема, глибока обізнаність у церковних справах і слові Божому, красномовство, добре поставлений голос (насамперед для дияконів), тверезість. Начальник запорозьких церков був зобов'язаний щонеділі та в святкові дні виголошувати проповіді, причому обов'язково напам'ять і українською мовою. Невідповідних цим вимогам духовних осіб відразу ж відправляли з Січі.

З свого боку, козаки з власної волі чи за військовим присудом йшли в монастир. Відхід січовика у ченці відбувався в одних випадках тихо, непомітно, без будь-якого повідомлення, куди він зник; в інших — гучно, урочисто, з бучними веселощами та пиятикою. Тоді старий запорожець вбирався у найдорожчі шати (одяг, взуття, зброя), наймав музики, закуповував кілька бочок

«п'яного зілля» і кілька возів провізії, брав з собою чимало червінців і відправлявся до монастиря, найчастіше Межигірського поблизу Києва. По дорозі супроводжуючі його пили, їли, танцювали, співали, жартували. Сам «прощальник» міг бешкетувати — перекинути зустрічного воза з горшками чи рибою, відібрати бублики у перекупки й роздати їх веселому гурту, відшкодовуючи потерпілим заподіяні збитки червінцями, які розкидав навколо. Перед ворітьми монастиря запорожець прощався з веселою ватагою, а за брамою — знімав із себе козацьке вбрання і разом з червінцями, що лишилися, віддавав ченцям.

Спосіб життя на Запорожжі — товариство дорослих холостяків у Січі, завжди озброєних і зайнятих або війнами та безперервними сутичками зі своїми вороже настроєними сусідами, або ж промислами в степу та по річках, розсіяних по усамітнених зимівниках тощо — об'єктивно не сприяв розвиткові грамотності й освіти серед січовиків. Однак це зовсім не означало, що запорозька людність являла собою темну, неосвічену масу. Всупереч усьому рівень грамотності козацтва на Запорожжі був, як для того часу, досить високий. Про це, зокрема, свідчать стиль і граматична досконалість документів Коша, значна кількість яких збереглася до наших днів.

Грамотність на Запорожжя приносили «ученые и недоученные спудеи» Києво-Могилянської академії, а також польські, українські, а іноді й російські пани та дворяни, які з різних причин потрапляли до січового товариства. Безперечно, що основний відсоток освічених людей постачала Запорожжю Києво-Могилянська академія.

Діяли на Запорожжі й свої осередки для поширення грамотності. Це насамперед, школи: січова, монастирські та церковно-парафіяльні. Зокрема, в січовій школі вчилися хлопчики: частково сироти, привезені й усиновлені козаками, частково — ті, хто самовільно прибував до Січі, а також «молодики» — діти, яких багаті батьки спеціально віддавали сюди для навчання грамоти й військового мистецтва. Головним її завданням було виробити у дітей уміння досконало читати й писати. Значна увага приділялася також церковному співу та лицарським вправам. «Молодиків», як у школі, так і поза нею, вчили молитися Богу, на коні «реп'яхом» сидіти, добре володіти шаблею, списом, мушкетом.

Керував січовою школою ієромонах-уставщик. Виконуючи обов'язки наставника, він, крім того, дбав про здоров'я учнів, сповідав та причащав хворих, ховав покійників і в своїй діяльності підпорядковувався кошовому отаманові та лікареві, який служив на порубіжжі.

Внутрішній устрій січової школи в загальних рисах відтворював порядки, що були властиві для усього Війська Запорозького. Учні вибирали з-поміж себе двох отаманів — одного для дорослiших, а другого для малолітніх дітей. По завершенню навчального року їх або залишали на обраній посаді, або ж обирали нових. Кошти на утримання школи складалися із сум, які надходили від наказних «батьків», а також із грошей, що їх платили вихованцям за працю на дзвіниці, за читання псалтиря над покійниками, продаж ладану в січовій церкві, за колядування під вікнами січового товариства і привітання його з нагоди свят — Різдва Христового, Нового року

та Великодня. Крім того, на потреби січової школи виділялася частина платні, що її одержувала Січ від російських урядовців.

Правовою підвалиною судочинства в Новій Січі була кругова порука. Відповідальність куреня за всіх приписаних до нього козаків, можливість взяття кожного з них на поруки за допущений проступок (матеріальний, а то й кримінальний), складання присяги на предмет дотримання доброчинності були дійовими елементами правосуддя, завдяки яким більшість судових справ вирішувалася просто і швидко. В Січі дозволялося брати правопорушників на поруки як усім військом, так і окремими духовними особами. Це насамперед стосувалося тих, хто в попередні часи виявив хист у військовій службі та доброчинстві.

Суд і судочинство в Новій Січі були досить своєрідними. Вони базувалися не на офіційно зафіксованих законах (писаних чи друкованих), а на стародавніх військових правових нормах, звичаєвому праві і здоровому глузді. Як зазначав Д. Яворницький, відсутність писаних законів на Запорожжі зумовлювалася історичним розвитком козацтва, яке перебувало у стані безперервних війн та боротьби проти спустошливих татарських нападів, а також прагненням зберегти непорушними козацькі вольності, які під впливом писаних законів могли б втратити свою первісну сутність.

Найтяжчими злочинами на Січі вважалися: вбивство козаком свого товариша чи завдавання йому побоїв у тверезому або нетверезому стані; крадіжки і приховування козацьких речей (за великі крадіжки причетних до

цього осіб засуджували до страти). До значних належали й такі злочини, як статевий зв'язок з жінками (оскільки діяла заборона січовикам на одруження); образа жінок (коли козак знеславлював жінку чи непристойно поводився з нею); зухвалість щодо начальства, насамперед чиновників російського уряду; насильство щодо місцевого населення (коли козак самовільно відбирав у будь-кого коня, скотину чи майно); самовільне відлучення з війська чи пияцтво під час походу проти ворожих сил тощо.

В разі необхідності велося слідство, в ході якого допускалися силові методи («под пристрастием») і навіть тортури. Злочинці підлягали суворому покаранню. За крадіжку або розбійництво «вешали... и у столба убивали... и на кол живых сажали». Смертним вирокам, що неухильно виконувалися, найчастіше підлягали гайдамаки, яких офіційно називали «злонравными и развращенными разбойниками». За наказами російських урядовців та рішеннями старшинських судів їх вішали, підтягували на стовпі, чіпляли ребром на гак тощо.

В роки війни особливо жорстоко карали козаків, які самовільно залишали військо або ухилялися від служби. Так, кошовий отаман П. Калнишевський наказав (10 червня 1770 р.) розшукати козаків Грицька Шинкарку й Михайла Вихра Левушківського куреня та Лазаря Сохненка, Кирила Майка, Пилипа Шандру й Івана Кунпана Іванівського куреня і «по сыску по двести киев дать, а потом посадить до стовпа и содержать под караулом в оного до повороту нашего с походу». Іноді смертний вирок заміняли тілесним каліцтвом, наприклад ламанням ноги чи руки, «чтоб впредь воровать не дерзали».

Варто зазначити, що на Січі не існувало спеціальної посади ката. Його обов'язки щодо злочинця, засудженого до тяжкої кари чи страти, мав виконувати інший злочинець. Коли ж на час винесення вироку такого не було, засудженого тримали у в'язниці доти, доки ще хтось із січовиків не вчинить злочин.

Однією з «легких» форм покарання злодіїв вважалося приковування їх за шию залізним ланцюгом до стовпа, спеціально поставленого посеред площі, або до гармати. Прикутого тримали так доти, доки він не повертав украденого чи відшкодовував заподіяні збитки, однак відпускали його не раніше, як через три доби.

За образу начальства, вбивство людини, не причетної до запорозької громади, а також за грошовий борг козака приковували залізним ланцюгом до гармати і тримали так, аж поки хтось не візьме його на поруки або ж він сам не заплатить свій борг. Іноді злочинця, закутого металевим ланцюгом, саджали до військової пушкарні. Сюди ж потрапляли й тимчасово ув'язнені до судового слідства і вироку, а також іноземці під «честный караул» (наприклад татари), особи, запідозрені у крадіжки коней, та ін.

До злочинів цивільного судочинства належали також справи, які стосувалися взаємних сварок, різного роду потрав чи якоїсь іншої шкоди.

У ряді випадків, насамперед за самовільне підвищення оптових і роздрібних цін на «съестные и питейные» товари, порівняно з діючими в Січі тарифами, допускалося розграбування купецького майна. В останні роки існування Нової Січі, особливо за часів імператриці

Катерини II, практикувалася й нова форма покарання козаків — заслання до Сибіру.

Однак для Запорожжя характерною була незначна кількість злочинів. Мандрівник чи купець, маючи при собі атрибути козацької влади (пернач, значок тощо), безпечно почував себе у запорозьких степах. У самій Січі будь-хто міг залишити свої речі чи гроші просто на вулиці, не хвилюючись, що вони пропадуть. В ідеалі запорожці вбачали суть життя не в накопиченні грошей, коштовностей та іншого багатства. Як правило, неодружені козаки могли за кілька днів, а то й годин витратити придбані ними кошти на бучні бенкети, в яких брали участь усі бажаючі з товариства, а також зустрічні подорожні. При такому ставленні до багатства серед козаків траплялося небагато злочинів, пов'язаних з матеріальними цінностями. Частіше коїлися вони проти особи, однак більшість таких справ улагоджувалася куренями та курінними отаманами і лише невелика їх частина передавалася на суд до Коша.

Найважливішими засобами для убезпечення запорозьких земель від нападів ворога були бекети (пікети), споруджені вздовж порубіжжя редути (шанці) спеціально змонтовані для сигналізації про наближення противника фігури, а також могили. Наблизившись до кримської території, козаки-бекетчики спостерігали за просуванням татар і, в разі їх виступу в похід, негайно сповішали своїх. У 1767 р. запорозькі бекети зосереджувалися на таких 20 постах: на р. Кам'янці (неподалік правого берега Дніпра, поблизу колишньої Кам'янської Січі), в урочищах Темному (напроти Січі), Лисій Гірці (поблизу

Микитина), Городищі (на о. Томаківка), у Голій Пристані, Тарасівці, Біленькому, Хортицькому і Дубовому островах, у Кодацькій паланці, біля гирла Самари, в урочищах Садках, Вільному й Займах, в Лучині, Жуковському, Богдановому, в місцях між річками Ореллю і Самарою. На всіх цих постах налічувалося 3708 козаків.

Сторожова служба запорожців поєднувалася з розвідувальною діяльністю. Найпоширенішими її різновидами були: засилання до Криму чи Туреччини своїх вивідувачів, які збирали достовірні дані про головні події у внутрішньому житті цих країн та плани щодо нападу на українські та російські землі.

Відновлюючи Запорозьку Січ, царський уряд розраховував насамперед на зміцнення своїх стратегічних позицій на півдні, що в умовах назрівання війни проти Туреччини мало неабияке значення. Нова Січ повинна була стати сильним форпостом на порубіжних з Кримським ханством землях, а запорозьке козацтво — важливою допоміжною військовою силою у майбутніх воєнних діях.

Отож, щойно повернувшись у рідний край, запорожці виявилися втягнутими у вир непростих політичних відносин Росії з Туреччиною та Кримом, зокрема, в прикордонні сутички між ворогуючими сторонами. Виступ кримського хана у похід на кубанські землі та Кавказ (червень 1735 р.) прискорив початок російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Запорожці відзначилися в ній при взятті Очакова (1737 р.), у Дністровому поході (1738 р.), відіграли помітну роль в охороні порубіжжя, коли російська армія відходила на зимівлю. У 1739 р. вони взяли участь у поході на Крим, де з найкращого боку виявив себе

загін під командуванням полковника Онисима Білого, який провів російські війська через Сиваш під час відпливу і допоміг зайняти Арабатську фортецю. Під час походу російської армії на Хотин (1739 р.) запорожці, очолювані кошовим отаманом Яковом Тукалом, багато зробили для забезпечення надійної розвідки. Крім того, на своїх легких чайках вони пробиралися аж до Дунаю, де громили турецькі фортеці.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Запорозьке Військо також входило до складу діючої російської армії. У березні 1769 р. в ньому налічувалося 7,5 тис. кінних та 5,8 тис. піших козаків. При цьому головну бойову силу становила кіннота, а піхота забезпечувала сторожову охорону на порубіжному суходолі і частково використовувалася під час походів на чайках, учасники яких здійснювали глибокі рейди до межиріччя Південного Бугу і Дністра, досягали Дунаю, проникали в район Очакова, Акермана, Бендер. У ході кампанії 1770 р. під час рейдів до Хаджибея у червні запорожці оволоділи форштадтом і звільнили понад 5 тис. полонених. Влітку того ж року вони, діючи на чайках під командуванням полковника Третяка, розгромили неподалік гирла Дунаю турецьку флотилію й потопили 11 ворожих кораблів.

У 1771 р. спільно з іншими військами козаки брали участь у штурмі Перекопу, переслідували татарську кінноту в Криму, входили до складу загону, виділеного для прикриття правого флангу другої російської армії під час її просування вглиб Кримського півострова, здійснювали рейди під Очаків, підтримували зв'язок з Першою

російською армією. Очолюваний полковником Колпаком загін запорожців здобув Кафу. Силами козаків забезпечувалася охорона переправи в пониззі Дніпра, через яку велося безперервне постачання Другої російської армії. У травні тисяча запорожців на 19 чайках з Дніпра Чорним морем переправилася на Дунай, де вела бої з морськими силами Порти. Так, 25 серпня козаки атакували турецьку флотилію і захопили чотири галери, три кончебаси та чимало дрібних суден. Успішно діяли запорожці й проти берегових об'єктів ворога, зокрема, під час рейдів на Гирсове (серпень і жовтень).

Навесні 1774 р., як і в попередні роки, з регулярних військ було сформовано передовий корпус, до складу якого зарахували «всім Кошем» і запорожців. Продовжуючи блокаду Очакова і Кінбурна, вони на суходолі вступали в часті сутички з турецькими загонами, а на чайках досягали ворожих фортець і вступали в перестрілку з турецькими кораблями. У червні півторатисячне військо запорожців вирушило у похід на Крим, де зайняло і утримало позицію поблизу Перекопу. Невигідний для Порти перебіг воєнних дій змусив її погодитися на мирні переговори з Росією, і 10 липня 1774 р. було укладено Кючук-Кайнарджійський мирний договір. Успішному для Росії завершенню цієї війни сприяли, безумовно, й звитяжні дії запорожців.

Зацікавлений у використанні запорозького козацтва для охорони південних порубіжних земель Російської імперії та для посилення своїх військ перед загрозою воєн з Туреччиною царський уряд прагнув до постійного контролю над Січчю. З цією метою у 1735 р. поблизу

Нової Січі було споруджено укріплення — Новосіченський ретрашемент, де постійно перебував гарнізон з регулярних полків під командуванням штаб-офіцера, який підпорядковувався київському генерал-губернатору. Особовий склад гарнізону мав сприяти утримуванню козаків в «надлежащем порядке» та забезпечувати неухильне виконання царських указів.

У 1744 р. на Січ було відряджено полковника О. Глібова з тим, аби він остерігав кошового отамана та військову старшину від порубіжних сутичок і стежив, шоб адміністрація Нової Січі беззаперечно підпорядковувалася київському генерал-губернатору. Царські гарнізони стояли ше в ряді пунктів — в Усть-Самарському, або Новобогородицькому, ретрашементі (заснованому ще у 1688 р. В. В. Голіциним і відновленому у 1735 р.), на місці колишньої Чортомлицької Січі, в Кам'янському, Біркутському і Сокальському редутах, по берегах Дніпра.

Після відновлення в Україні інституту гетьманства (1750 р.) Нова Січ підпорядковувалася також адміністрації гетьмана К. Розумовського. Царським указом від 19 жовтня 1750 р. приписувалося «сечевому запорожскому войску с их атаманом и Кошем, такожде с их принадлежностями быть в ведомстве у нашего малороссийскаго гетмана». Відтоді Запорожжя фактично потрапило під подвійну владу — київського генерал-губернатора, з одного боку, і гетьмана — з другого. Останній постійно втручався у внутрішні справи січовиків, зокрема, у процедуру виборів кошового отамана. У червні 1753 р. указом Єлизавети Петрівни запорозьким козакам було заборонено переобирати кошового отамана і військову

старшину без відома гетьмана. Прерогативою останнього став на Запорожжі й військовий суд у кримінальних справах. З 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від кошової старшини передавати до Генерального суду (в Глухові) усіх без винятку запорожців, які брали участь у гайдамацькому русі.

Щоб припинити приплив утікачів на Січ та не допустити прийняття їх у козацтво, царський уряд прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх запорожців і паспортизацію населення підвладних Січі земель. 21 жовтня 1751 р. К. Розумовський розпорядився, шоб кошовий отаман забезпечив ведення іменних списків кожним курінним отаманом з обов'язковою реєстрацією всіх новоприбулих. Водночас заборонялося відпускати будь-кого з куреня без дозволу кошового отамана і без паспорта. За проживання на Запорожжі без цього документа застосовувалося покарання «по тамошнему их войсковому обычаю безпоблажно, дабы и другие, видя то, страх имели».

Такі «пашпорти» видавалися кошовим отаманом і підписувалися комендантом Новосіченського ретрашементу та Микитинського перевозу (як важливого торгового порубіжного пункту з Кримом). В обох цих пунктах велися пропускні записні журнали. Згодом (у 1754 р.) Колегія закордонних справ обмежила право кошової старшини на видачу паспортів. Відтоді остання могла видавати паспорти лише для внутрішнього користування. Закордонні ж документи видавав виключно перекладач Колегії, який перебував на Микитинському перевозі.

Запорозьке козацтво і Січ, зокрема, дедалі очевидніше ставали несумісними з абсолютистським духом Російської

імперії. Невдовзі після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у правлячих колах Росії визріла думка про те, щоб захопити запорозькі землі та впровадити на них кріпосницькі порядки. Наприкінці травня 1775 р. командуючий армією генерал П. Текелій вступив Запорожжя, зайняв усі паланки і слободи. 4 червня один з його загонів підійшов до Січі, оточив її і оволодів укріпленнями. Наступного дня гарнізон Нової Січі капітулював перед царськими військами. Військові регалії, січовий архів та матеріальні цінності були вивезені до столиці Російської імперії. А 3 серпня 1775 р. вийшов маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі.

Жорстокої розправи зазнали запорозькі старшини. Кошового отамана П. Калнишевського ув'язнили в Соловецький монастир, де в холодних мурах монастирської келії він страждав до глибокої старості. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Тобольська.

Наталія Пономаренко,
Григорій Сергієнко

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ
(1775–1828 рр.)

Після розгрому Нової Січі російськими військами під командуванням генерал-поручика Петра Текелія запорожців спіткала нелегка, часом трагічна доля. Частина їх скорилася силі завойовників і залишилася у підданстві Російської імперії, утворивши Військо вірних козаків, перейменоване у Чорноморське козацьке військо. Останнє взяло участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., а після її закінчення було переселене на Кубань (1792), де несло прикордонну службу на Північному Кавказі в сусідстві з волелюбними горцями і перебувало під суворим контролем військових властей Російської імперії.

Інша частина запорожців у пошуках порятунку від царських колонізаторів, які несли українському народові кріпацьку неволю і безправ'я, відійшла на територію так званої «Ханської України» — тобто, на землі, захоплені в давні часи Кримським ханством і Туреччиною, у межиріччі Південного Бугу і Дністра (на півночі їх межею слугувала річка Кодима — права притока Південного Бугу, на півдні вони прилягали до берегів Чорного моря). З дозволу місцевої турецької влади запорожці селилися в безмежних незайманих степах правого берега Південного Бугу, над річками Кодимою (правий берег), Дністром (лівий берег), по обох берегах річок Тилігула і Куяльника (впадають у Чорне море), Кучургана (ліва притока Дністра).

Значна кількість запорожців подалася на Буджак і в дельту Дунаю, де вони займалися риболовством і полюванням. Ця місцевість була знайома їм від часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли запорозьке піше і кінне військо здійснило похід від Січі через Очаківську округу і Буджак аж на Північно-Східну Добруджу, що знаходиться на південь від дельти Дунаю. Чимало козаків ще тоді осіло на проживання у гирлах Дунаю і Дністра. Після захоплення царськими військами Січі запорожці, які не встигли втекти, зверталися до генерал-поручика Петра Текелія з проханням відпустити їх на Тилігул ловити рибу для заробітку. Одну з великих груп запорожців повів туди наказний отаман Андрій Лях. Відхід козаків із Запорожжя тривав не один рік.

За відомостями різних джерел у 1775 р. в турецькі володіння перейшло 5 тис. козаків. У 1776 р. комендантові Кінбурнської фортеці стало відомо, що «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю десять тисяч». Запорожці розселялися в Очаківській окрузі, на Березані, понад Тилігулом, поблизу Хаджибея і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, у Буджаку, між Кілійським, Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю, у Вилковому і Кілії, неподалік Тульчі й Галаца.

Невдовзі, у 1776–1778 рр., питання про статус колишніх запорожців у турецьких володіннях стало предметом розгляду султанського уряду у Стамбулі. Йшлося про те, щоб надати їм землю у пониззі Дністра, в Кучурганах, для заснування Січі та дозволити обирати старшин. Зрештою, такий дозвіл вийшов, і кошовим отаманом став Гнат Коваль, якому було надано звання бунчужного паші. 30 сер-

пня 1778 р. в Очакові, у замку місцевого паші, старшини прийняли присягу, зобов'язавшись служити «турецькому дворові». За відомостями 1781 р., Очаківську округу, а також Буджацькі степи від Дністровського лиману до р. Прут і на північ до м. Бендер і с. Каушани султанський уряд мав намір віддати запорожцям, аби вони завели там «нову Січ» і служили Туреччині.

Російський уряд докладав значних зусиль, щоб повернути запорожців, і вимагав від Туреччини здійснити це у відповідності з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору. На початку 1779 р. з цього приводу між Росією і Туреччиною відбувалися переговори, а 10 березня того ж року вони уклали Айнали-Кавакську конвенцію. Її стаття V (артикул 33) стосувалася запорожців: «Щоб уникнути усіляких нових ускладнень між обома імперіями, Блискуча Порта обіцяє... видати Російському імператорському двору запорозьких козаків, які увійшли до її володінь, якщо вони забажають скористатися амністією, що їм жалує самодержиця всеросійська». В іншому випадку Оттоманська Порта зобов'язується «тих запорозьких козаків на цей бік [правий] Дунаю перевести і оселити в турецьких областях так далеко, скільки можливо буде, від Чорного моря». Фактично, царський уряд визнав цим самим турецьку юрисдикцію над запорожцями. 5 травня 1779 р. вийшов маніфест Катерини II, що оголошував запорожцям амністію і закликав їх повертатися до Російської імперії. Та козаки не йняли віри царським обіцянкам і не хотіли надівати ярма на свої шиї. Масового їх повернення у підданство імператриці не вібулося. Амністією скористалися одиниці.

У серпні 1779 р. почалося переселення козаків з Очаківської округи в інші турецькі землі, але перебралася туди лише незначна їх частина, оскільки Туреччина не була зацікавлена в цій акції й намагалася використати запорожців для тиску на Росію, щоб стримати її проникнення до Чорного моря й на Балкани. Найбільше запорожців розселилося на півдні Бесарабії і в Подунав'ї, особливо у гирлах Дністра та Дунаю. Вся територія, що її зайняли запорожці, перебувала під адміністративним управлінням турецьких урядовців (пашів), резиденції яких знаходилися в Очакові, Акермані, Бендерах і Кодимі.

Тисячі козаків успішно колонізували вільні українські землі й не мали жодного наміру повертатися у підданство-кріпацтво до Російської імперії. Вони відроджували свій традиційний військовий лад — Кіш, що складався з куренів, обирали старшин (отаманів, осавулів, писарів, полковників та ін.), запроваджували власний судоустрій. У 1777 р. з Коша, розташованого на Тилігулі, запорожці відрядили в Стамбул посольство у складі чотирьох старшин — Максима Підручного і Федора Височина (з Ірклівського куреня), Гната Чорного (з Полтавського куреня) Макара Товстого (з Мушківського куреня), яке звернулося з проханням до вселенського патріарха благословити козаків «жити під турком», а також до падишаха султана) — «прийняти їх до себе і надати землі для проживання». На той час українські землі, загарбані Туреччиною, колонізувало близько 20 тис. козаків.

У степах Буджака, на захід від Дністровського лиману, 1782 р. мешкало близько 8 тис. запорожців, які займалися переважно рибальством, мисливством і торгів-

лею. Вони відновили власну військово-адміністративну організацію — Кіш та поділ на курені, що знаходилися в Акермані (Білгороді), над Дністровським лиманом. Звідти запорожці відрядили до Стамбула депутацію із 40 осіб (по одному представникові від кожного куреня) просити султана дати дозвіл на постійне проживання у володіннях Туреччини, виділити «вольності» (землі) для заснування Січі й визначити їх правовий статус. Зокрема, козаків приваблювали землі в дельті Дунаю. Однак вирішення цього питання затягувалося. Частина запорожців навіть переселилася в Банат — володіння Австрійської імперії (1785). Почастішали й випадки повернення їх в Україну.

Тим часом, в умовах підготовки до війни з Росією за Крим, приєднаний останньою до своїх володінь у 1783 р., уряд Туреччини змінив своє ставлення до запорожців і, зрештою, їм було офіційно дозволено влаштувати Січ у дельті Дунаю з тим, шоб використати козацьке військо у майбутніх воєнних діях. Проте аж до самого початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. постійне місце для Січі так і не було визначене. Згадані вище коші над Тилігулом і Дністром залишалися тимчасовими, шо негативно позначалося на формуванні козацького війська, економічному становиші та суспільних відносинах в середовищі української еміграції.

Незважаючи на складні стосунки запорожців з Російською імперією і Туреччиною, геополітика яких диктувалася виключно власними інтересами, запорозьке козацтво й за межами України зберегло себе як самостійну політичну і військову силу. І з цією силою мусили рахуватися обидві імперії. Далеко не останню роль відігравала

підтримка запорожців народом України, звідки не припинявся потік втікачів від кріпацької неволі, які поповнювали козацьку громаду, живили її фізично й духовно.

У серпні 1787 р. вибухнула нова російсько-турецька війна: Оттоманська Порта намагалася відвоювати Крим, а Російська імперія — утвердитися в Причорномор'ї та Приазов'ї, здобути підступи до Кавказу. Насамперед царські війська рушили на Очаківську округу, Бесарабію і Буджак. У їх складі діяло 12,5 тисяч козаків Чорноморського козацького війська. Запорожці ж, які мешкали в турецьких володіннях, воювали в союзі з армією Порти на широкому фронті від Ольвіополя, уздовж берегів Тилігула, до Очакова. Отже, дві частини єдиного колись Війська Запорозького опинилися у ворожих таборах.

Не маючи усталеної військової організації, задунайські запорожці діяли окремими загонами, підлягаючи при цьому турецьким начальникам. У жовтні 1787 р. султан своїм фірманом (указом) повелів «усім розкольникам і колишнім запорозьким козакам, які займаються тепер переважно рибальством у Дунаї, терміново рушати на війну». Незабаром головні сили задунайських запорожців на чолі з кошовим отаманом Якимом Гордовим (понад 1000 чол. піхоти і кінноти) зосередилися в Тузлах. Задунайські козаки, що прибували під Очаків, підпорядковувалися кримському ханові Селім-Гірею. Вони входили до гарнізонів острова Березань і Очакова, прикривали Дніпровський і Бузький лимани. Гребна флотилія бойових човнів задунайців взяла участь у боях за Кінбурнську косу. З південної Бесарабії запорозькі загони здійснили рейд на Поділля і протягом 1788 р. вели бої з царськими військами у різних

районах межиріччя Південного Бугу і Дністра. Під час кампанії 1789 р. задунайці входили до військових гарнізонів Акерманської і Бендерської фортець, а їх гребна флотилія діяла у Дністровському лимані. Воювали вони й під Каушанами, на р. Ларзі та в інших місцях.

Російське командування зверталося до задунайців з закликами перейти на бік царських військ, обіцяло амністію, в разі відмови погрожувало жорстокою розправою. Однак задунайці не вірили царським урядовцям. Тому лише незначна їх частина перейшла до чорноморців. Решта продовжувала воювати й відстоювати свою свободу в чужому краї.

На Дунаї у складі царських військ діяло Чорноморське козацтво на чолі з кошовим отаманом Захаром Чепігою. Чорноморці і задунайці не виявляли взаємної ворожості, не вступали між собою в бої й допомагали передачею розвідувальних даних. Між Захаром Чепігою та задунайськими старшинами в листопаді 1790 р. відбувалися навіть переговори, де знову йшлося про перехід задунайців, яким обіцяли надати права чорноморців, на бік «государині-імператриці». Однак переговори не дали істотних результатів, бо козаки не довіряли царським урядовцям і мали для цього достатньо підстав: згадували події 1775 р., коли царські війська віроломно вторглися на Січ і завдали запорожцям так багато лиха. Безплідними виявилися й переговори між чорноморцями і задунайцями у лютому 1791 р. Однак їхні взаємні симпатії й зустрічі не припинялися, що викликало занепокоєння царського і турецького командування.

За Ясським мирним договором від 29 грудня 1791 р. величезна Російська імперія додала до своїх володінь Очаківську округу, що прилягала до Чорного моря, і таким чином кордон її з Оттоманською Портою проліг уздовж Дністра. Царські війська відійшли з Бесарабії, Молдови і Волощини, а також залишили дельту Дунаю. Туреччина відмовилася видати Росії запорожців, які знайшли притулок у підвладних султанові володіннях. Задунайські ж запорожці здобули у цій війні бойовий досвід і створили свою військову організацію.

З настанням миру задунайські запорожці, навчені гірким досвідом, не повернулися на Буджак, у межиріччя Дністра і Дунаю, де раніше стояв їхній Кіш. Вони звернули увагу на Дунайську дельту та прилеглі до неї землі Добруджі, віддалені від російсько-турецьких кордонів. Там здавна існували поселення донців-некрасівців і липованів (старообрядців) — вихідців з Російської імперії. Свого часу донські козаки під проводом отамана Гната Некрасова брали участь у повстанні, яке очолював Кіндрат Булавін (1707–1708), і після його поразки відійшли на Кубань, а звідти в 40-х роках XVIII ст. перебралися за Дунай, у турецькі володіння. Там вони оселилися й займалися землеробством, рибальством, мисливством. Запорожці мали намір потіснити тамтешнє населення, знайти місце для утворення Коша й розгорнути господарське освоєння краю. Однак мирним шляхом досягти цієї мети виявилося неможливо.

Для влаштування свого першого Коша за Дунаєм запорозькі козаки обрали острів святого Георгія, розташований між Сулинським та Георгіївським гирлами Ду-

наю і Чорним морем. При впадінні в нього Георгіївського гирла утворювався мис(на лівому березі), де на невисокій пішаній косі знаходилося село Катирлез. Саме тут задунайські запорожці й вирішили поставити свій Кіш, витіснивши з Катирлеза некрасівців. Задунайський Кіш існував на цьому місці кілька років (1791–1794), хоча справжньої військової організації там ще не було. Певний час кошовим отаманом у задунайців був Трохим Помело, який під впливом російських агентів намагався організувати повернення запорожців під царський скіпетр. Однак його наміри козаки викрили, і від їх розправи кошовий врятувався лише втечею, спочатку до Галацу, а потім до Одеси.

Кінець запорозького Коша в Катирлезі виявився трагічним: улітку 1794 р. озброєний загін некрасівців напав на невеликий гарнізон запорожців, зруйнував Кіш і знищив немало козаків. Тоді задунайці звернулися до турецьких властей з проханням виділити їм для Коша інше місце, куди б не досягали сили некрасівців.

Незабаром турецький уряд надав у розпорядження запорожців урочище Сеймени на правому боці Дунаю між Гірсовом (Хіршовом) і Браїлою. Там вони й заснували свій Кіш (1795–1803), який відповідно до султанського фірману повністю залежав від місцевих правителів-пашів, зокрема, підпорядковувався владі браїлівського назира. Як свідчать документи, згадуваному вже кошовому отаманові Якимові Гордовому вдалося зібрати до Сеймен чимало козацьких ватаг, розкиданих по всій дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі. У Сейменах козаки жили

не в куренях, а в землянках, тимчасових житлах. Їм не дозволялося будувати фортецю.

Військові сили запорожців Сейменського Коша були використані турецьким урядом для війни із заколотниками, які під керівництвом одного із султанських правителів — Пазван-оглу силоміць захопили місто Відин і встановили свою владу над північно-західними болгарськими землями. Кілька військових експедицій не змогли придушити заколоту, і тому турецький уряд змушений був надати Пазван-оглу звання паші й визнати його правителем Відинського пашалику (1799).

Участь задунайських запорожців у цих внутрішньо-турецьких чварах дорого їм обійшлася: вони втратили майже третину козаків і не змогли збудувати власного Коша. Тому турецькі власті дозволили їм повернутися в Катирлез і там відновити своє поселення. Про це А. О. Скальковський повідомляє так: «У липні 1803 року невідомо, чи за бажанням уряду, чи через місцеві незручності, козаки перейшли до гирла Дунаю, в урочище Гедерлес-Бугазі і, витіснивши старообрядців (російські втікачі), що там жили, розташувалися Кошем і зайняли на узбережжі Чорного моря всі зручні рибні лови». Тут запорожці швидко відновили своє кошове господарство.

Цікаві свідчення про долю задунайського Коша в Катирлезі подав полковник царської армії Іван Ліпранді, який у 1828 р. збирав розвідувальні відомості в Бесарабії про становище козаків за Дунаєм. «Запорожці, — писав він, — жили по Дунаю. Вони мали Січ свою на цій річці, в містечку Сеймени... Звідти ... фірманом (султана) були переведені до берегів Чорного моря, в сусідство до не-

красівців. Їм відведені були землі, там вони побудували містечко, назвали його Едерлезом (від імені протоки) і заснували в ньому Січ. Проте міжусобна боротьба, що виникла в Турецькій імперії, не надовго лишила їх у новому місці. Пехлеван, що схилив до себе некрасівців, наслав їх на запорожців, які залежали від браїльського назира.

Здійснивши напад на Едерлез і розсіяні житла запорожців, некрасівці знищили і спалили Січ, багатьох порубали, інших розігнали. Деякі встигли врятуватися у Браїлу, деякі продовжували поневірятися у селах до Бухарестського миру (1812 рік)».

Таким чином, і другий козацький Кіш у Катирлезі (1803–1805) зруйнували некрасівці, які не бажали поступатися запорожцям зайнятими землями в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі. Турецькі власті, намагаючись використовувати запорожців у власних інтересах, розпалювали їх ворожнечу з некрасівцями, роз'єднували сили козаків, аби вони не стали на перешкоді османському пануванню.

З початком XIX ст. не зазнала змін і геополітика Російської імперії. Як і раніше, вона спрямовувалася на Балкани, у володіння Турецької імперії, під контролем якої перебували протоки Босфор і Дарданели — двері до Середземного моря. Визрівала чергова російсько-турецька війна (1806–1812). Вона розпочалася з масованого вторгнення царських військ під командуванням генерала І. І. Міхельсона в Бесарабію, Молдову та Волощину, які майже відразу, вже в 1806 р., були окуповані.

У той час близько 3000 задунайських козаків мешкало в Браїлівській окрузі, під Ізмаїлом та на островах дельти

Дунаю. Вони становили певну перешкоду для просування царських військ за Дунай. Кошовим отаманом у задунайців був тоді Гнат Коваль, який намагався об'єднати їх у боєздатний легіон. До нього першого й надіслав царський генерал Еммануїл Рішельє листа, у якому пропонував задунайським запорожцям перейти під владу Росії і від імені царя Олександра І обіцяв їм надати землі на Кубані, оголосити повну амністію, повернути права і привілеї. А 15 грудня 1806 р. головнокомандуючий молдавською армією генерал І. І. Міхельсон звернувся до всіх утікачів з Росії, що перебували у Бесарабії, Молдові й Волощині, з відозвою перейти на бік царських військ і обіцяв їм повну амністію. Е. Рішельє отримав наказ формувати з цих людей волонтерські полки. Йшлося також про відновлення козацької Січі, куди задунайці могли б повернутися всім товариством.

На пропозицію І. І. Міхельсона відгукнулося 1000 задунайських козаків. На початку 1807 р. вони відправили до Головної квартири царських військ у Бухаресті депутацію з чотирьох осіб — колишнього писаря Чорноморського козацького війська Івана Підлісецького, осавулів Романа Согучевського і Романа Циганка, значкового товариша Демка Чорнобая — для переговорів щодо виходу задунайських козаків з турецьких територій та їх майбутнього статусу. Тим часом у Кілії формувався волонтерський полк також переважно з числа задунайських запорожців. Свої загони привели сюди задунайські отамани Трохим Гайдабура та Іван Губа. У царських генералів та урядовців склалося враження, що, зрештою,

їм вдалося перетягти на свій бік задунайське козацтво й ослабити турецький опір на Балканах.

18 лютого 1807 р. від імені царського уряду генерал І. І. Міхельсон звернувся до задунайських козаків з відозвою, що дістала назву «маніфесту» й містила заклик до них взяти участь у війні проти Туреччини. Того ж дня І. І. Міхельсон підписав документ, що засвідчував повноваження писаря Івана Підлісецького, якому доручалося збирати козаків Чорноморського і колишнього Запорозького війська в Молдові, Валахії, Бесарабії та інших турецьких областях і формувати Усть-Дунайське Буджацьке військо. Останнє незабаром отримало й козацькі клейноди: стяг, пернач (булаву) і круглу печатку із зображенням прапора, хреста, місяця й сонця та написом по колу: «Печать (войска) Буджацкого Усть-Дунайского. 1807». Обов'язки кошового отамана у цьому війську покладалися на вище згаданого Івана Підлісецького, якому надавалося військове звання майора.

Указом Олександра І Військовій колегії від 20 лютого 1807 р. було затверджено статус Усть-Дунайського Буджацького війська. Воно складалося із 40 куренів, з яких 38 мали традиційні назви; а також додавалися два нових — Болгарський і Сербський. Старшини не обиралися козаками на раді, а призначалися царським командуванням. Перший кошовий отаман — Іван Підлісецький — виходець з польської шляхти, поміщик з Єлисаветградщини. За зловживання владою і знущання над козаками його було виключено з Чорноморського козацького війська. Другий кошовий отаман Хома Бучинський також не козацьких коренів. Він походив з чиновництва, «відзна-

чився» тим, що привласнював козацькі гроші й розтринькував військове майно.

У серпні 1807 р. в Усть-Дунайському Буджацькому війську налічувалося 1387 козаків, які були внесені до спеціально складеного «Списку». Однак задунайських запорожців записано лише 354 особи (25 %), решта — російські втікачі. Військо складалося з піхоти, кінноти і дунайської флотилії бойових човнів. Воно взяло участь у війні проти турецьких військ та задунайських козаків.

Утворення Усть-Дунайського Буджацького війська породжувало серед селян і міщан України численні чутки про відновлення на Дунаї козацької Січі, де не буде кріпацтва й засилля царських урядовців. Туди ринув потік утікачів від царської неволі — кріпосних і державних селян, міської бідноти, солдатів з армії, чорноморських козаків. Безсила зупинити цю людську масу, місцева влада зверталася до царського уряду по допомогу. Питання про втечі за Дунай постало в комітеті міністрів. Новий головнокомандуючий армією, яка діяла в Молдові, генерал О. О. Прозоровський писав, що втікачі прагнуть «перейти в цю нову Січ, шоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись було на Дніпрі».

І тоді царський уряд вирішив ліквідувати Усть-Дунайське Буджацьке військо. Виконуючи царський припис (1807), його кошовий отаман Хома Бучинський, призначений на місце усунутого Івана Підлісецького, зібрав у табір під м. Галацем усть-дунайських козаків і наказав їм: «...Хай, куди хотять, на всі сторони йдуть, бо з нашого Запорожжя нічого не буде...» Частина усть-ду-

найців переселилася на Кубань і вступила до Чорноморського війська. А більшість їх повернулася до задунайського Коша під Браїлу або розійшлася по плавнях дельти Дунаю. Таким чином, наміри царського уряду щодо задунайців зазнали цілковитої невдачі.

Виснаживши свої сили у війні проти Франції (1805–1807), Російська імперія не змогла здолати Туреччину і змушена була укласти з нею Слободзейське перемир'я, що тривало із серпня 1807 до березня 1809 р. За цей час кошовий отаман Гнат Коваль зібрав розпорошені загони і ватаги задунайських козаків до Браїли. Коли воєнні дії відновилися, царські війська оволоділи фортецями Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Манчином. Браїла також була взята в облогу. 21 листопада 1809 р. турецькі війська, що її обороняли, підписали капітуляцію, за умовами якої залишили фортецю. Разом з ними до Рущука (Руса) в Болгарію відступили й задунайські козаки. Кошовим отаманом над ними був тоді Семен Калниболотський.

З фортецею Рущук пов'язані найзначніші події тієї війни: тут зазнали розгрому головні сили Туреччини, а сама фортеця була здобута царськими військами 15 вересня 1810 р. Тоді частина задунайських козаків (близько 300 чол.) потрапила в полон, і була відправлена на заслання в Сибір. Під вартою козаки дійшли до Курської губернії, а в цей час, 16 травня 1812 р., між Росією й Туреччиною було укладено Бухарестський мир, і полонених повернули в Україну: вони розійшлися по своїх домівках і розповідали людям про події за Дунаєм та про життя-буття задунайського козацтва.

За умовами Бухарестського мирного договору Російська і Турецька імперії встановили державний кордон по р. Прут та Кілійському гирлу Дунаю: Бессарабія і Буджак перейшли у володіння російського царя. Всі українські поселення на цих територіях опинилися під владою царської адміністрації, що знаходилася в Одесі. Отож, задунайські козаки, не бажаючи йти у царську неволю, мусили відступити до дельти Дунаю та в Північно-Східну Добруджу, що залишилися у складі Туреччини. Їхні оселі й промисли опинилися в безпосередній близькості з кордоном Російської імперії, урядовці якої так і не відмовилися від нав'язливої ідеї ліквідації задунайського козацтва.

Отаман задунайського Коша в Браїлі Семен Калниболотський звернувся до турецьких пашів (правителів) у Тульчині, Сулині й Бабадазі з проханням знову перевести задунайських козаків у володіння некрасівців, а останніх переселити з дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі в інші місця Турецької імперії. Однак місцеві правителі заявили про своє невтручання в міжусобну боротьбу запорожців та донців за землі. Тоді кошовий отаман спорядив козацькі загони для походу на некрасівців (1812). У цій збройній акції взяли участь і козацькі ватаги рибальських заводів, що діяли в дельті Дунаю. Некрасівці зазнали значних втрат, але свою територію відстояли. Щоправда, надалі вони виявилися неспроможними чинити збройний спротив задунайцям і, зрештою, поступилися їм землями в дельті Дунаю.

Наприкінці 1812 р. задунайські козаки залишили усім Кошем Браїлу й рушили човнами по Дунаю в напрямку

Катирлеза. Проте в Ісакчі їх застала рання й люта зима. Там вони мусили зимувати, терплячи голод і холод. У березні 1813 р., на великий піст, коли Дунай звільнився від крижаного панциря, козаки продовжили свій похід у дельту Дунаю і незабаром прибули в Катирлез, де вони вже двічі влаштовували свій Кіш. Спочатку задунайці мали намір заснувати там постійну Січ і почали було споруджувати водночас з куренями й православну церкву святої Покрови. Однак придатної землі для поселення й господарської діяльності багатьох тисяч людей у Катирлезі виявилось обмаль: навколо розкинулися лише неозорі плавні, болота, заливні землі й ліси. Тому запорожців приваблювали багаті землі Північно-Східної Добруджі, що прилягали до берегів р. Дунавця — південної гілки Георгіївського гирла Дунаю. Місцевість між Дунаєм і причорноморським лиманом Разелм (Разін) виявилася найзручнішою для заснування Січі та влаштування козацьких поселень з перспективою їх зростання. Однак на заваді цьому було те, що там знаходилися некрасівські села Сарикіой, Журилівка, Кучук-Кюстенжі та інші. Все ж після багатьох кривавих сутичок задунайські козаки вийшли на Дунавець, який і став останнім їхнім притулком за Дунаєм.

Облаштування Задунайської Січі почалося навесні 1814 р. Вона була збудована на правому березі р. Дунавець поблизу однойменних сіл Нижній і Верхній Дунавець, мала власний порт-причал для човнів та виходи водою до Георгіївського, Сулінського й Кілійського гирл Дунаю, берегів Чорного моря. Усе це забезпечувало задунайським козакам немалі стратегічні вигоди й певною

мірою гарантувало воєнну безпеку, а багаті землі Добруджі та угіддя дельти Дунаю сприяли розвиткові тут землеробства, скотарства, рибальства, всіляких промислів. На березі р. Дунавця Задунайська Січ проіснувала 14 років (1814–1828).

Територію розселення козаків Задунайської Січі умовно можна поділити на дві частини. Це, по-перше, поля та угіддя, якими безпосередньо володів Кіш: острови дельти Дунаю (Понтіс-Леті, Четал, Святого Георгія і Дранів), а також землі між Георгіївським гирлом Дунаю та річкою Топиця, яка впадала в лиман Розелм, і по-друге, місцевість у Північно-Східній Добруджі між Дунаєм і Чорним морем, що заселялася сімейними козаками й підлягала владі Коша Задунайської Січі (там вони жили в сусідстві з місцевим населенням — молдаванами, волохами, болгарами, греками, звільнялися від державних повинностей, але зобов'язані були служити у козацькому війську).

Загалом площа земель та угідь, що були у користуванні козаків Задунайської Січі, становила 250 тис. десятин (плавні, луки, ліси, озера, лимани, хліборобські лани). У річках і озерах водилася незліченна кількість риби (оселедці, осетри, білуга, сом, стерлядь, щука, короп, карась тощо), на островах — дуже багато дичини (олені, косулі, кабани, різні птахи). Задунайські землі, що простяглися від гір Беш-тепе на заході до лиману Разелм і річки Дунавець, являли собою справжній степ з чорноземними ґрунтами. На південь від Бабадагу оселилася більшість некрасівців, які не побажали перебиратися на береги Мармурового моря, де їм турецький уряд виділив землі.

Вони стали сусідами українських козаків-задунайців і надалі жили з ними в мирі й злагоді, навіть вступали до козацького війська. На захід від місця заснування Січі знаходилися стародавні генуезька і римська фортеці, вали й рови яких, відновлювані свого часу некрасівцями, а потім — запорожцями, стали фортифікаційними прикриттями козацького осередку з півночі й заходу.

В Коші Задунайської Січі перебувала військова залога — близько 10 тис. озброєних козаків, розписаних по куренях. А загалом адміністрації Коша підпорядковувалося не менш як 40 тис. козацького українського населення дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі. Зокрема, у дельті Дунаю знаходилися села Чатали Верхні (острів Понтіс-Леті), Сулін, Катирлез, Івонча, Карагурман, Горгова, Чатали Нижні (острів св. Георгія). Козацькі поселення в Північно-Східній Добруджі — між Георгіївським гирлом Дунаю і річкою Топця (впадала в лиман Разелм) — мали такі назви: Нижній Дунавець, Верхній Дунавець, Кишла, Сомова, Прислав, Каталуй, Пирлиця, Беги-Топе, Махмуди, Сармуси, Середьол, Каліка, Каругіль, Байбуджак, Каранделя, Сарікіой; на захід від р. Топця — Аджилар, а на південь від Бабадагського лиману — Єнісало.

Задунайська Січ з її землями і населенням користувалася в Турецькій імперії певною автономією та економічними пільгами. Турецькі урядовці-паші, які мали свої резиденції в дельті Дунаю і Добруджі, майже не втручалися в суспільне життя задунайського козацтва, але здійснювали нагляд за діяльністю старшин Коша та виконанням ними султанських приписів стосовно військо-

вої служби, зв'язками з урядовцями Російської імперії. Безпосередні стосунки з Кошем Задунайської Січі здійснював через спеціального урядовця — драгомана (перекладача) турецький паша в Тульчі, який мав на це повноваження від султана.

Землі, що відводилися султанськими фірманами (указами) у володіння Задунайської Січі та її населення в дельті Дунаю і Добруджі, звільнялися від державних податків із землеробства, скотарства та рибальства. Натомість задунайські козаки були зобов'язані допомагати турецькій армії військовою силою на випадок війни із сусідніми державами, а також у разі виникнення заколотів і визвольних повстань на терені османських володінь.

За військову службу турецький уряд видавав задунайцям «кормові гроші» — платню і продовольство («таїну»). Річна платня кошовому отаманові становила 3 тис. левів, курінному отаману — 400–600 левів, а на курінь — 1 200 левів. Крім того, в Задунайську Січ надсилалися борошно, зерно сочевиці, оцет, олія. Поряд з продовольством надходили й боєприпаси — порох і свинець. Під час воєнних походів кожний козак отримував по 6 левів на місяць і забезпечувався провіантом з турецьких складів. Військова повинність була особливо обтяжливою для задунайців, які називали її «даниною кров'ю». Турецькі воєначальники посилали козаків у найтяжчі бої з супротивниками султана. А це пригнічувало задунайців найбільше, адже доводилося проливати кров і платити життям за зовсім чужу їм справу.

Суспільна організація козацької общини Задунайської Січі базувалась на традиціях колишнього Запорожжя.

Січ складалася з козацького Коша, де перебувала постійна військова залога й виборна адміністрація (кошові старшини), та округи — навколишніх поселень і слобід українських козаків-колоністів у дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі. Турки називали таких колоністів «райя», що означало господар. Користувалися цим терміном і козаки. Козацькі поселення й слободи перебували під військово-адміністративною протекцією Коша Задунайської Січі. Їхні мешканці поповнювали молодиками січове товариство, постачали йому одяг та продовольство. Неодружених козаків-воїнів, які перебували в Січі, турки іменували по-своєму — «яничарами», тобто людьми, призначеними виключно для війни.

Політична культура в Задунайській Січі, базуючись на давніх звичаях і козацьких традиціях, мала водночас і свої особливості, вироблені в складних умовах еміграції під владою Турецької імперії. Як і на Запорожжі, козацький Кіш складався тут з 38 куренів, паланки — куреня, де жив кошовий отаман і містилася військова канцелярія, та титарні — куреня для духовенства Покровської церкви, що діяла на території Задунайської Січі від початку її заснування. Назви куренів, за традицією, відповідали запорозьким часів Нової Січі.

Головним органом козацької демократії в Задунайській Січі, як і на Запорожжі, залишалася загальна військова рада всього товариства, де вирішувалися усі без винятку важливі питання січового життя. Вона скликалася в будь-який час року при нагальній потребі, а її рішення були обов'язковими для всіх старшин і козаків.

Особливе значення для козацької громади мала елекційна (виборна) військова рада, на якій терміном на один рік обиралися кошові старшини: отаман, писар, осавул. Турецькі власті призначали свого драгомана (перекладача), який жив у Тульчі. Такі ради скликалися в Задунайській Січі щороку 1 жовтня у день престольного свята січової церкви — Покрови Богородиці. На них збиралися всі неодружені козаки. Одружені козаки-райя участі у виборах не брали. Церемоніал проведення елекційних рад був майже такий самий, як і на Запорожжі. Спочатку в церкві відбувався молебень, після чого на майдані перед паланкою (житлом кошового отамана і канцелярією) козаки ставили стіл, накривали його дорогим килимом і розкладали на ньому хрест, євангеліє, хліб та всі військові клейноди: султанські грамоти, бунчук (дерев'яна палиця з прикріпленою позолоченою мідною кулею і китицею з кінського хвоста на вістрі), пірнач (шестопер, жезл) — срібна, мідна або залізна куля, насаджена на палицю довжиною 50–70 см., з вирізаними на поверхні шістьма вертикальними виступами-перами), топуз (довгий і масивний турецький кинджал). Ці регалії Задунайська Січ отримувала від турецького султана як знак визнання урядницьких повноважень обраних козаками старшин.

Учасник елекційних рад задунайський козак Ананій Коломієць розповідав історикові й етнографу Федорові Вовку в Катирлезі про деякі деталі проведення виборів старшин у Задунайській Січі, зокрема, кошового отамана: «...Кошовий поцілує євангеліє і хрест, і далі поцілує хліб і каже: "Спасибі вам, панове отамани, і вам, панове

військові, за хліб, за сіль і за панство... Я тепер не буду вам паном... вибирайте собі кого хочете...” Тоді козаки, як згодні, щоб він знову був, то уговорюють, а як не хочуть, то часом і скажуть: “Хоч би й хотів, то не будеш, пора вже другому бути!”. Десять-п'ятнадцять чоловік кричать: “Того!”, а з другої купи — “того!” Інший і сам не хоче, а другий хотів би, та збоку!.. Отак і стоїть галас, поки вже кого не виберуть... Ну, а там вже обід, гуляння!..»

Влада кошового отамана над товариством козаків не обмежувалася будь-якими канонами чи звичаями. Проте зловживання й авантюризм, аморальність козацького вожака, завдавання шкоди інтересам Січі ставали причинами того, що військова рада достроково скидала кошового отамана з посади й карала за злочини. Демократія тут виявлялася повною мірою.

За статусом турецьких державних урядовців, обраний на військовій раді кошовий отаман Задунайської Січі отримував звання двобунчужного паші, що підносило його авторитет серед місцевих пашів і сераксирів (військових).

На елекційних радах обиралися й писарі, що відали кошовою канцелярією й зберігали військову печатку, на якій було зроблено такий напис: «Начальник буткальських козаків, кошовий». Слово «буткал» — турецьке й означало неодружений, бурлака, голота. Кошова канцелярія вела листування з турецькою адміністрацією, видавала документи старшинам і козакам на виїзд за межі Задунайської Січі. До документів прикладалася печатка поряд з підписом кошового отамана.

Обраний на елекційній раді осавул відав справами озброєння козаків, забезпечення їх боєприпасами, одя-

гом, продовольством, а також займався навчанням молодиків військової справи тощо. На драгомана (перекладача) покладалися обов'язки перекладати султанські фірмани й листи місцевих пашів на українську мову, вести переговори з турецькими урядовцями, стежити за виконанням приписів властей. Ним міг бути лише турок, який володів українською мовою.

Султанський уряд намагався постійно контролювати дії козацтва. Для цього до старшин Коша був приставлений турецький урядовець. Його офіційні повноваження полягали у зборі «харачу» — податку з козаків, які займалися господарською діяльністю за межами «вольностей» (визначених земель), та в тлумаченні урядових розпоряджень і нагляді за політичною ситуацією в Задунайській Січі. Кошовий отаман безпосередньо підпорядковувався паші в Тульчі. Від столичних властей цей урядовець діставав звання козак-баші та мав повноваження в разі потреби втручатися в справи задунайського козацтва.

Так само щороку відбувалися й курінні військові ради. На них козаки обирали курінного отамана, хорунжого (значкового товариша) і кухаря. На першого з них покладалися адміністративні, військові, судові й господарські справи. Помічниками курінного отамана були хорунжий (у військових справах) і кухар (у господарських). Кожний курінь мав свій значок — невеликий за розміром прапор з кольорового сукна, на якому нашивалися білий півмісяць і шість зірок. У той же час турецький уряд не дозволяв Кошу Задунайської Січі мати власний прапор — козацьку корогву як символ військової доблесті.

Своєрідним було й судочинство в Задунайській Січі. Незначні порушення січових порядків і звичаїв розглядалися в куренях отаманами, які й виносили свій присуд щодо покарання винних. У козацьких селах судовими справами займалися громади та обрані ними отамани. Значні кримінальні злочини козаків або старшин розглядали кошовий отаман і військова рада. Система покарань включала в себе грошові штрафи, побиття палицями, смертну кару через повішення. Іноді козацькими судовими справами займалися турецькі паші в Тульчі. Як і на Запорожжі, в Задунайській Січі особливо переслідувалися такі кримінальні злочини: зрада товариства, вбивства, грабежі («добич»), крадіжки, блуд тощо. До смертної кари засуджувались козаки, які втікали до Російської імперії або ходили «на добич» (грабувати місцевих господарів-козаків, молдаван, греків, волохів). В останні роки існування Задунайської Січі кара на смерть вилучалася з юрисдикції кошових отаманів та військових рад. Відповідні справи передавалася на розгляд турецьких пашів у Браїлі та Галаці. Однак козацьке товариство не завжди дотримувалося приписів султанського уряду.

У Задунайській Січі до товариства приймали чоловіків будь-якого соціального стану й національності (жінок туди не допускали). Однак турецький уряд з релігійних мотивів забороняв старшині записувати в козаки мусульман — турків і татар. Як і на Запорожжі, прибулі особи інших релігій мали перейти у православне віросповідання.

А взагалі, за свідченням згадуваного вже Ананія Коломійця, втікачів приймали в січовики без зайвих формальностей і перешкод. При цьому чимало новачків-

козаків отримували інші прізвища, які вражають своїм гумором і вигадливістю: Лалим, Півторак, Костогриз, Люлька, Кінська-Шесть, Машамба, Гайдабура та інші. Зміна прізвищ давала задунайцям можливість не видавати своїх товаришів на вимоги сусідніх держав.

Військова справа в Задунайській Січі не досягала такого високого рівня розвитку, як у Запорозькій, що стояла на сторожі кордонів України й вела постійні виснажливі війни проти татарських, турецьких, польських, російських та інших завойовників. Задунайці не мали ворожого оточення, яке б загрожувало безпосередніми нападами на їхню фортецю над Дунавцем та земельні володіння-вольності. Та власне й турецьких військ у безпосередній близькості до дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі не було.

Задунайська Січ не мала на озброєнні гармат, не тримала кінноти, а її військо складалося виключно з піхотинців. Навколо Коша не виставлялися аванпости і розвідувальна служба. На козацьких радах навіть не обирався обозний, який мав би опікуватися артилерією та постачанням військового спорядження. Турецькі власті пильно стежили за тим, щоб задунайці не порушували приписів султана та місцевих пашів стосовно заборони та утримання артилерії, спорудження оборонних валів навколо Січі, несанкціонованих походів тощо.

Якщо на вимогу султанського уряду задунайські козаки виступали у військові походи, очолював їх кошовий або наказний отаман. Курінні отамани ставали полковниками і залишалися на цих посадах до кінця воєнних дій. У походи споряджалася й похідна православна цер-

ква з священиками. Багаті козаки, які в селах займалися прибутковим господарством, при необхідності йти в похід могли наймати замість себе охочих людей з числа втікачів, що прибували з України за Дунай. Кошова старшина цього не забороняла. За порушення військової дисципліни і звичаїв (особливо пияцтво і грабежі) винні підлягали найсуворішому покаранню.

Задунайське козацьке військо, що налічувало не менш як 10 тис. воїнів, вважалося у той час неабиякою політичною силою на Балканах. Султанський уряд намагався використати його не лише проти Російської імперії, а й для придушення внутрішніх заколотів та національно-визвольних повстань поневолених Туреччиною народів.

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. спалахнуло визвольне повстання в Македонії, і султанський уряд кинув на його придушення козацькі загони. Тоді чимало задунайців, не бажаючи воювати з македонськими патріотами, влилося до Усть-Дунайського Буджацького війська.

У 1815 р. проти турецьких завойовників піднявся народ Сербії. І знову задунайські козаки виявилися втягнутими у братовбивчу війну. За наказом Стамбула вони змушені були здійснити похід через територію Болгарії на Сербію. Під м. Відином (Болгарія) козацький загін, споряджений кошовим отаманом Олександром Сухиною, на чолі з отаманом Поповичівського куреня Іваном брав участь у боях з повстанцями Карагеоргія. Це морально пригнічувало козаків. В одній з тогочасних українських пісень з болем говориться про те, що задунайці мусили

на вимогу турецького царя (султана) воювати з братами-християнами:

Під ним добре жити.
А за все добре, та одно не добре,
Що брат на брата бити!

Тим часом дедалі ширше й могутніше розгортався національно-визвольний рух у Греції. Напередодні великого повстання грецького народу проти панування Туреччини Задунайську Січ відвідав архімандрит Святогірського монастиря, що на горі Афон у Греції, Філарет. З амвону церкви святої Покрови він закликав козаків не воювати з християнами, які піднімаються на боротьбу за свободу, а краще повертатися на свою батьківщину — Україну. На заклик архімандрита відгукнулося близько 800 задунайців, які незабаром на 28 човнах відбули з Дунавця до Одеси. Там місцеві власті дозволили їм поселятися на хуторах, виділивши земельні ділянки для ведення господарства. Це несподіване переселення засвідчило непевність становища задунайців та ознаку політичної кризи в Задунайській Січі.

Щоб примусити козаків воювати проти повсталих греків, волохів, молдаван, болгар, сербів, македонців, турецькі урядовці не зупинялися перед насильством і репресіями. У травні 1821 р. намісник Бесарабії І. М. Інзов у листі до новоросійського генерал-губернатора О. Ф. Ланжерона писав: «Турки примушують некрасівців і запорожців йти проти греків, але оскільки вони не згоджуються, то турки вбивають їх, від чого багато тікають з родинами своїми на наш бік; трупами їх встелені гирла». Тільки під жорс-

током примусом задунайські козаки діяли спільно з турками проти загонів етеристів над річкою Прутом у районі містечка Скулян, а близько 2-х тисяч осіб на чолі з кошовим отаманом Задунайської Січі Никифором Білугою воювали з повстанцями Тудора Владимиреску.

В наступні роки султанський уряд наказав задунайським козакам воювати проти повстанців безпосередньо на терені Греції — на островах Архіпелагу в Іонійському морі. У 1824 р. 700 задунайців, очолюваних кошовим Семеном Морозом, у складі турецького війська взяли участь в облозі грецької фортеці Миссолонги, розташованої на березі Іонійського моря. Під час повернення в Січ козаків спіткало велике нещастя: турецький корабель, на якому вони пливли, натрапив на міну, встановлену грецькими повстанцями, і затонув у Середземному морі неподалік порту Наварина (Пілоса), що знаходиться в бухті півострова Триполіс. Ця трагедія справила гнітюче враження на січове товариство, бо багато задунайців загинуло тоді в морі. У 1825–1826 рр., за часів кошових отаманів Гната Литвина і Василя Головатого, Задунайська Січ мусила виділити для походу в Грецію близько 1000 козаків. У 1826 р., за наказом султана, 200 задунайців було відправлено до Стамбула на військові кораблі, що також мали діяти проти повсталих греків. Січовий священик Лук'ян Куліш з гіркотою говорив тоді козакам, що їхня церква «уся в золоті, а по вікна в крові християнській». Це були чи не найтяжчі роки в усій нещасливій історії Задунайської Січі на чужині.

Остаточне улаштування Задунайської Січі над р. Дунавець, розселення сімейних козаків на значній навко-

лишній території сприяли тому, що султан Туреччини своїм фірманом (грамотою) закріпив за Кошем і підвладним йому населенням землі в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі — близько 500 квадратних верст. Сучасник тих подій — запорожець Микита Корж у спогадах, записаних істориком А. О. Скальковським, свідчив, що турецький уряд дозволив запорожцям поселитися «в гирлі Дунаю, поблизу Чорного моря на кращій і вигіднішій землі, придатній для рибальства і полювання». Ця благодатна земля годилася й для землеробства та скотарства. На ній тоді проживало не менш як 50 тис. осіб, переважно українців, які освоювали нові землі й показували високу культуру господарювання.

В економічному житті задунайських козаків збереглися традиційні форми господарювання, що склалися в Новій Січі та підвладних їй паланках Південної України: рибальство, мисливство, землеробство, скотарство, торгівля. До нових господарських явищ можна віднести дедалі частіший перехід козацтва до землеробства і скотарства, які приносили постійний прибуток, розвиток підприємництва і приватної власності, використання в господарствах найманої праці прийшлих з України людей, практикування заробітків як важливих засобів для прожиття, дальший поділ козаків на багатих (дуків, райя) і бідних (голоту, сірому).

Січове товариство поступово втрачало виключно військовий корпоративний характер, орденську замкненість і набувало форм виробничо-господарської асоціації. Завдяки масовій міграції за Дунай селян і міщан з України в дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі з'явилися

численні села і слободи сімейних козаків, які приписувалися до куренів Коша й займалися виключно господарством і промислами.

Задунайці, які господарювали у селах і слободах, розвивали переважно землеробство та скотарство. У самій Січі головним заняттям козаків залишалося рибальство й мисливство, які давали найбільше прибутків і засобів для існування козацького товариства. Головною економічною асоціацією тут був курінь. Майже всі 38 куренів мали власні общинні рибальські заводи (артілі) із спільними неводами і ятрями, а прибутки від риболовлі ставали загальною власністю січовиків. На рибальських заводах, що становили економічне ядро, навколо якого групувалися ватаги козаків-рибалок, працювали усі козаки по черзі. У придунайському місті Галаці вони купували на ринках дерев'яні бочки та кам'яну сіль для засолювання оселедців, яких виловлювали в Кілійському і Сулінському гирлах Дунаю. Щоправда, їхній спосіб соління оселедців цінився на ринках Європи дещо нижче, ніж голландський.

Рибальські заводи створювали й одружені козаки за межами Коша. Вони були власністю козацьких громад. Однак тоді ж почали з'являтися й приватні заводи, що належали заможним козакам. Як правило, третина їх прибутку залишалася господарям, а дві третини — розподілялися між робітниками-пайщиками. Соціально-економічні відносини там базувалися на кооперативних засадах, а не визиску робітників.

Продукція рибальських заводів не лише задовольняла власні потреби козаків, а й поставлялася на ринки. Вони

торгували нею в Галаці, Ізмаїлі, Браїлі, Рені, Килії, причорноморських містах Туреччини та Болгарії (через козацький порт Сулін), маючи від цього значну вигоду.

Помітне місце в прибутковій економіці Задунайської Січі посідало полювання на дичину. Дельта Дунаю буквально кишіла різноманітним звіром і птаством: там водилися олені, косулі, дикі кабани, вовки, лисиці, лосі, дикі гуси та качки, пелікани тощо. Полювання велося за допомогою вогнепальної та холодної зброї, капканів, сіток, сілець та інших пристроїв. Цим прибутковим промислом козаки займалися переважно в осінньо-зимовий час. Продукція мисливства використовувалась як для власних потреб, так і на продаж.

На території Задунайського Коша діяв шинок, де вільно продавалися спиртні напої (горілка, вино, мед, пиво тощо), виготовлені козаками — знавцями технології. Уроздріб цю продукцію місцевого промислу реалізовували самі січовики: по черзі 4 особи від кожного куреня щодня торгували нею в шинку. Оптовий продаж значної кількості спиртних напоїв нерідко здійснювався через євреїв-відкупників, які навідувалися до Коша з Болгарії, Волощини, Молдови і навіть з більш віддалених країн. Прибуток від торгівлі спиртним повністю йшов на потреби Коша, тобто всього січового товариства.

Незаможні козаки Задунайської Січі масово наймалися на роботу до власників рибальських заводів та місцевих господарів-райя: сіяти, орати, жнивувати, косити трави, доглядати худобу тощо. За свою працю вони отримували від господарів платню й харчування. Нерідко бідніші задунайці в пошуках заробітку відправлялися за

межі січових володінь. Отримавши від кошового отамана письмові дозволи (паспорти), вони поодинці чи групами прямували до Туреччини та підвладних їй країн — Молдови, Волощини, Болгарії, Македонії, Сербії.

Існувало в соціально-економічному житті Задунайської Січі й таке малопривабливе явище, як вихід частини козаків «на добич» (розбій). Добичники нападали на заможних райя (господарів) і власників рибальських заводів, відбирали в них гроші й цінності. Не минали вони й турецьких, валаських, молдавських чи болгарських багатіїв, що викликало серйозні конфлікти між турецькими урядовцями та січовою старшиною Коша. Розбійництвом займалися ватаги козаків, яких штовхали на такий шлях не лише бідність і нестатки, а й традиційне запорозьке молодецтво. Кошові старшини категорично забороняли добичництво й суворо карали за нього, засуджуючи винних козаків до побиття киями, а то й до смерті. Однак повністю припинити розбій вони не могли. Добичництво стало частиною соціально-економічних відносин козацької громади.

Задунайська Січ над річкою Дунавцем знаходилася в надзвичайно мальовничій місцевості дельти Дунаю, яка була дещо схожою на Запорожжя. Аналогії з історичною батьківщиною простежувалися і в об'єктах архітектури. Так, курені, в яких постійно жили козаки, нагадували звичайні українські хати, поділені сіньми на дві половини з трьома вікнами вряд у кожній з видом на південь, а причілками — на захід і схід. У сінях знаходилися піч та казани, в яких кухар готував козакам їжу. В обох половинах куреня устатковувався піл з дерев'яних дошок

для відпочинку, а під вікнами — довгий стіл, дерев'яні лавки для сидіння. На стінах розвішувалася зброя — мушкети, пістолі, шаблі, кинджали, на покуті — ікони. Біля кожного куреня прибудовувалися комори для господарських речей і продуктів, а також знаходилися невеликі ділянки землі під городами і садками. Як і на Запорожжі, курені задунайців вмішали сотню і більше людей. Стіни споруджувалися з лози, чамуру (глини) або дерев'яних колод, дахи вкривалися очеретом.

Виборні кошові старшини проживали в окремій хаті, яку називали паланкою. Краще помешкання в ній відводилося для кошового отамана, дещо скромніші — для писаря і осавула. У паланці містилася також канцелярія Коша. До неї прибудовувалися комори, конюшня і погріб. Уся будівля огороджувалася штахетом.

Титарня — окрема хата для проживання в ній священика і всього церковного причту — дяка, пономаря та інших священнослужителів. Там же зберігалася частина церковного начиння, одяг, різний посуд.

У паланці й титарні були влаштовані власні кухні, де поралися козаки-кухарі.

Побут задунайців органічно поєднував національні українські традиції з турецькими, молдавськими, валаськими, болгарськими елементами, тобто ніс у собі ознаки впливу тих народів, в середовищі яких їм доводилося тривалий час проживати. Це стосувалося одягу, асортименту страв козацької кухні, посуду та інших побутових сфер. Особливо істотні зміни сталися в зовнішньому вигляді та одязі козаків.

Як правило, задунайці носили широкі штани, вправлені в халяви чобіт, синій або червоний суконний капран з овечої вовни (вид свити — довгого піджака), підперезаний червоним поясом, на голови одягали сірі або чорні смушеві шапки. Замість чобіт іноді використовували панчохи й турецькі черевики із задраними носками.

Старшини мали значно кращий одяг. Як повідомляє сучасник — козак Ананій Коломієць, кошовий отаман носив розшиту позументами турецьку куртку (елек) без рукавів, капран з червоного сукна, сині шаровари з тонкого сукна, підперезані персидським поясом, чоботи з широкими халявами, шаблю з дорогоцінною оправою.

Звичайно, єдиної форми одягу в задунайських козаків не існувало, а тому кожний одягав те, що зміг купити за свій заробіток або здобути під час походів як трофей.

Однак нерідко задунайці хизувалися не так гарним одягом, як дорогою зброєю та дивовижними люльками. Ананій Коломієць розповідав: «Був хоч якийсь обідраний, а зброя дорога і хороша!.. Люльки було запорожці обковували ... червінцями-тинфами, а сам без чобіт п'ятами світить...» Матеріальні нестатки для багатьох козаків компенсувалися вірою у своє високе покликання воїна.

Ностальгія за рідною вітчизною — Україною, тяжкі поневіряння на чужині, невдоволення рядом моральних факторів своєї залежності від османських правителів, невлаштованість особистого життя, — все це негативно позначалося на психології задунайського козацтва. Можливо, тому й свої нещастя, біди, сум, горе козаки намагалися втопити в горілці. Пияцтво в задунайців, як і запорожців, було невід'ємним атрибутом їхнього побуту

і навіть вважалося за молодецтво. Тяжко здобуті на заробітках гроші козаки нерідко цілком витрачали на горілку, щоб якось зігріти свої душі. Кошові старшини не стримували пияцтво, як соціальне лихо. До того ж торгівля спиртними напоями в січовому шинку давала Кошу не менше 40 тисяч левів щорічного прибутку. Лише під час воєнних походів козакам суворо заборонялося пити: там вони, нерідко під страхом смерті, мусили дотримуватися тверезості й коритися дисципліні.

Проте пияцтво було чи не єдиною істотною негативною рисою характеру й побуту частини задунайців. Не воно визначало справжнє соціальне обличчя козацької обшини. То ж не випадково, всі історичні джерела й спогади сучасників свідчать про те, що для задунайського січового товариства характерними були високі моральні якості, духовність, освіченість, політична культура.

Козаки-задунайці відзначалися особливою релігійністю і набожністю, дотримувалися православних обрядів і свят. Як уже мовилося, на території Коша діяла православна церква Покрови пресвятої Богородиці Діви Марії — однокупольний дерев'яний храм. Були у задунайців і похідні церкви. У релігійному відношенні Задунайська Січ зберігала повну незалежність: козаки самі обирали собі священика на раді, а їх рукопокладення здійснювали молдавські православні архієреї — митрополити, шо перебували в м. Яссах. У ті часи ясським митрополитом був Гавриїл, за національністю українець.

Настоятелі січової церкви користувалися непорушним авторитетом серед козацького товариства. Так, священик Лук'ян Куліш у своїй церковній проповіді суворо пос-

тавив на вид тій частині січового товариства, яка вела розбійницький спосіб життя — ходила «на добич». Спроба кошового отамана Михайла Литвина зробити пастирю зауваження за надто суворий і різкий тон його проповіді скінчилась тим, що отаманові самому довелося вислухати гіркі докори за послаблення дисципліни у війську й негідну поведінку багатьох січовиків, які ганьбили козацькі звичаї і славу.

Значний вплив на суспільне й духовне життя Задунайської Січі справляли православні монастирі Молдови і Греції. Чимало задунайських старшин і козаків ставали ченцями православного Мирпоянського монастиря в Молдові, де вони закінчували своє життя в молитвах Богові. Зокрема, там доживали свого віку кошовий отаман Михайло Литвин та останній священик Покровської церкви Іустин. Нерідко задунайські січовики й старшини ходили на богомілля на Святу Гору — Афон у Грецію, де частина їх постригалась у ченці православних монастирів, жертвуючи на них значні кошти.

В цілому духовне життя і культура козацтва Задунайської Січі спиралися на давні запорозькі традиції. Водночас вони відзначалися й певними особливостями, що з'явилися внаслідок впливу зарубіжного середовища, творчого засвоєння культурних елементів, запозичених від молдавського, валаського, болгарського та інших балканських народів. У свою чергу українське козацтво несло їм свої культурні надбання.

Українські народні, особливо запорозькі козацькі пісні, думи та перекази супроводжували задунайців у походах, на святах, у щоденному побуті й праці. Крім

того, саме життя спонукало їх до створення власних пісень — своєрідного і неповторного феномену у вітчизняній культурі. Історик та етнограф Федір Вовк зібрав серед української людності дельти Дунаю і Добруджі близько 70 таких творів. Вони відображали нелегке життя задунайських козаків за межами батьківщини, їхню тугу за рідним краєм, що знемагав під п'ятою російських імператорів, оспівували бойові подвиги задунайців, передавали їхнє небажання воювати за інтереси турецьких загарбників на Балканах, містили прокляття на адресу цариці Катерини II за зруйнування Запорозької Січі. Задунайські козацькі пісні відзначалися особливим ліризмом. Вони увійшли до золотого фонду усної творчості українського народу. Взірцем таких творів може служити пісня «Їхав козак за Дунай».

В Задунайській Січі певного поширення набула освіта. За даними одеського ученого А. Д. Бачинського, грамотність серед задунайських козаків у 1809 р. досягала 5–6 відсотків. Цей рівень був досить високий, як для того часу. Зазначимо, що такий відсоток грамотності серед селян Чернігівської, Полтавської і Херсонської губерній зафіксовано статистикою значно пізніше — лише у 80-х роках XIX ст.

Де ж здобували освіту задунайські козаки? Як свідчать історичні джерела, в самій Січі при Покровській церкві існувала школа, в якій діти (хлопчики) сімейних козаків навчалися грамоти та співу. Зокрема, школярі співали під час богослужінь у церковному хорі. Школою (до речі, у ній навчалися грамоті усі бажаючі козаки) опікувалися кошовий писар і священик, які дбали про на-

вчання дітей та їх побут. Крім того, освіту козацькі діти здобували в православних монастирях.

У Коші Задунайської Січі була власна бібліотека, якою відав писар в паланці. Вона складалася з книжок і рукописів переважно духовного та історичного змісту. Там, зокрема, були рукопис анонімної «Історії Русів або Малої Росії», а також перше видання кількох розділів знаменитої «Енеїди» І. П. Котляревського. Книжками міг користуватися кожен козак, який умів і хотів читати. Козаки, більшість яких грамоти все ж не знали, дуже любили слухати читців книг, заохочуючи їх до голосного читання вином та різними подарунками.

Консолідація сил задунайського козацтва з утворенням постійного Коша на р. Дунавець спричинилася до збільшення потоку переселенців — селян і міщан з України за Дунай, на вільні землі, під козацьку юрисдикцію і протекцію. В останні півтора десятиріччя свого існування (1814–1828) Задунайська Січ переживала період політичного й економічного піднесення, систематично поповнювалась тисячами людей, що прагнули до свободи й незалежності.

Прикордонні застави царських військ у Бесарабії і Новоросії виявились неспроможними перешкодити цій масовій еміграції. Задунайська Січ з її демократичним устроєм стала обітованою землею для приниженого й знедоленого люду, поневоленої Російською і Австрійською імперіями.

Здійснюючи експансіоністську загарбницьку політику на Балканах, російський уряд докладав немало зусиль до того, щоб ізолювати й, зрештою, ліквідувати Заду-

найську Січ, яка стояла на перешкоді його планам. З цією метою серед задунайців розповсюджувалися царські маніфести із закликами повертатися на батьківщину, засилалися агенти для відповідної агітації , влаштовувалися на півдні Бесарабії поселення для тих, хто повертався з-за Дунаю. Їм обіцяли земельні наділи, всілякі пільги і райське життя.

Тим часом у Задунайській Січі наростали соціальні суперечності й політична нестабільність. Там поступово утворилися дві партії — заможна, що складалася з розбагатілих січовиків та сімейних господарів (райя) і сіроми — козаків, які не мали ніякого багатства й здобували собі кошти на прожиття тяжкою працею в наймах і на рибних заводах. Заможні задунайці прагнули спокою і міцної стабільної влади, яка б забезпечувала їм можливість успішного господарювання. Тому вони підтримували думку про повернення в Російську імперію, шо обіцяла переселенцям землю і численні пільги. Козацька ж біднота залишалася відданою давнім запорозьким традиціями і не хотіла повертатися в панську неволю. Про розкол серед задунайців було відомо царським урядовцям, які намагалися не упустити нагоди, шоб використати ці суперечності у власних політичних цілях.

У 1827 р. градоначальник Ізмаїла генерал С. О. Тучков звернувся до кошового отамана Задунайської Січі Василя Незамаївського з листом, у якому повідомляв про наближення нової російсько-турецької війни і радив козакам завчасно залишити турецькі володіння й перейти у підданство російського царя. Тоді ж кошовий зібрав курінних отаманів і старшин на раду. Думки її учасників

розділилися: кошовий отаман і більшість курінних отаманів та старшин не виявили бажання повертатися під владу Російської імперії. Але частина старшин на чолі з отаманом Платнирівського куреня Йосипом Гладким схилялася до цього. Суперечності серед січовиків загострювалися.

На свято Покрови 1827 р. у Задунайській Січі відбувалася військова елекційна рада. Напередодні кошовий отаман Василь Незамаївський заявив: «Нехай хто заводив Січ, той і виводить, а я не буду виводити... багато народу запропастимо — турок виріже». На раді він рішуче відмовився від отаманства, і кошовим було обрано Йосипа Гладкого (1789–1866) — вихідця з козаків Полтавщини (с. Мельники Золотоноського повіту), де він залишив дружину й трьох дітей, заможне на ті часи господарство. Його підтримували переважно прийшлі селяни та міщани, які за Дунаєм розбагатіли, мали прибуткові господарства, рибні заводи, вели вигідну торгівлю тощо. Вони майже не зазнали впливу волелюбних запорозьких традицій, а до того ж, відчуваючи ностальгію за покинутою батьківщиною, повірили в правдивість обіцянок царських урядовців щодо майбутнього блискучого влаштування життя на терені Бесарабії. Колишній бондар Йосип Гладкий мріяв про багатство й нагороди та не дбав про долю задунайців, хоча, слід визнати, користувався серед них повагою за хоробрість і розум.

Очоливши Кіш, Йосип Гладкий зав'язав листування з генералом С. О. Тучковим і поступово готував козаків до переходу у володіння Російської імперії та ліквідації Задунайської Січі на догоду царським сановникам. Над

козацьким гніздом за Дунаєм збиралися чорні хмари, які несли йому смертельну небезпеку.

Нова російсько-турецька війна, що розпочалася 14 квітня 1828 р., внесла корективи в обстановку на Балканах, які стали головним театром бойових дій. Великий візир Туреччини за наказом султана вимагав від керівництва Задунайської Січі, шоб воно направило до Сілістрії (фортеця на правому боці Дунаю в межах Болгарії) для військових потреб 13 тисяч козаків-задунайців. Однак сформувати таке військо кошовому отаманові не вдалося, оскільки охочих воювати не виявлялося. Лише після третього султанського фірману Йосип Гладкий, який уже готувався до переходу під російську протекцію, мусив зібрати 2 тис. козаків і привів їх до Сілістрії. Цим самим він, як то кажуть, убивав двох зайців: по-перше, виконував султанський наказ, і, по-друге, позбавлявся небажаних для себе опонентів. Адже більшість цих козаків не мала бажання повертатися під царську владу, а тому перебувала в опозиції до задумів кошового, чим, звичайно, могла перешкодити їх здійсненню.

Про вихід Коша Задунайської Січі в межі Російської імперії Йосип Гладкий, як уже мовилося, вів переговори з царськими урядовцями ще до початку війни. Тепер же, коли вона йшла, зносини його з російським командуванням набували стратегічного значення: задунайські козаки, які добре знали місцевість дельти Дунаю і Добруджі, мали стати провідниками для царських полків при форсуванні ними Дунаю та просуванні до Сілістрії — місця зосередження головних сил турецької армії.

Приготування до виходу Коша з Дунавця здійснювалися в обстановці глибокої таємності із застосуванням різних тактичних хитрощів. У Сілістрії кошовий Йосип Гладкий заявив візирю про свій намір повернутися в Січ і продовжувати збирати козаків, розпорошених у плавнях дельти Дунаю та в Добруджі, з тим, щоб при наближенні бойових дій до території козацького Коша перевезти всіх задунайців човнами через Георгіївське гирло Дунаю і Чорне море до Андріанополя і там шукати нове місце для заснування Січі. Цією вигадкою вдалося приспати пильність турецьких властей, які повірили кошовому отаманові й не посилили нагляду за станом справ у Задунайській Січі.

Погожого весняного дня 9 травня 1828 р. кошовий отаман Йосип Гладкий та його однодумці-старшини з кількома сотнями задунайських козаків, забравши церковний престол, образи, військові клейноди, канцелярський архів, рушили на човнах по Георгіївському гирлу Дунаю в бік Чорного моря. Дізнавшись про вихід задунайців усього Коша з турецьких володінь, до них приєдналися жителі сіл Верхнього Дунавця (Райя) і Карагурмана, а також чимало козаків, які в той час ловили рибу в гирлах та озерах дельти Дунаю. Оскільки війна не тривала ще й місяця, турецький флот не встиг навіть заблокувати дунайські гирла (Георгіївське, Сулінське і Кілійське). Тому флотилія задунайців у складі 68 човнів, завантажених переважно людьми загалом близько 1 000 душ, половина з яких були задунайські козаки, а решта — жінки та діти) і незначним домашнім скарбом безперешкодно вийшла в Чорне море й за дві доби — о 4-й

годині дня 11 травня — прибула до Кілії. Там козацьку депутацію на чолі з Йосипом Гладким прийняв російський комендант Кілійського гирла. Він і видав їй дозвіл на прохід човнами до Ізмаїла, де перебував генерал-майор С. О. Тучков — градоначальник і завідуючий закордонними справами російської армії, головний організатор агітаційно-розкладницької роботи в Задунайській Січі. Там же в Ізмаїлі, куди задунайці прибули 13 травня, старшини і козаки присягнули на підданство Російській імперії, передавши царським урядовцям січові клейноди і регалії — бунчук, пернач кошового отамана, печатку, прапори, султанський фірман про затвердження кошового отамана. Все це означало, що Задунайська Січ фактично і юридично перейшла під владу й протекцію Російської імперії.

З 14 травня 1828 р. всі прибулі з-за Дунаю перебували в карантині м. Ізмаїла, а 20 травня сюди пожалував сам імператор Микола I, щоб зустрітися з кошовим отаманом, старшинами та козаками-задунайцями. За свідченням газети «Одесский вестник» від 23 травня 1828 р., «монарх отаману цих вихідців пожалував золоту медаль із своїм портретом. Милість государя-імператора викликала в запорожців почуття найщирішої подяки. Вони поклялися служити Росії із старанністю і вірністю проти всіх її супротивників». Тоді ж імператор офіційно оголосив «прощення» усім запорожцям, які покинули царську державу й пішли служити султанові Туреччини: «Бог вас прощає, вітчизна прощає і я прощаю».

Тим часом царські війська готувалися до форсування Дунаю поблизу Ісакчі й Сатунова. 27 травня 1828 р.

задунайці на чолі з кошовим отаманом допомогли їм своїми човнами переправитися на правий берег ріки. Після цього вони провели підрозділи російської армії до Тульчі, Сілістрії та інших турецьких фортець і сприяли здобуттю їх, за що отримали царські нагороди.

Трагічна доля спіткала задунайських козаків і населення, що залишалися в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі після відходу Коша. Як тільки по краю рознеслася звістка про те, що кошовий отаман зі своїми прибічниками і частиною задунайських козаків разом з родинами рушив назустріч царським військам у Кілійське гирло Дунаю, в колишній козацькій республіці почалася паніка: люди, боячись помсти з боку турків, ховалися в плавнях, намагалися втекти від розправи на човнах, готувалися до оборони, шукали захисту в місцевого населення. Один із свідків цих подій — задунайський козак, у якого в ті дні загинув батько, пізніше розповідав, що коли «турки дізналися про зраду Гладкого і перехід його з частиною козаків до Росії, то набігли з різних місць і почали різати запорожців, де тільки їх зустрічали. Убивали з великою жорстокістю всіх, хто траплявся їм під руки, порятунку не було нікому, кров лилася рікою. Відчайдушні зойки, несамовиті крики і голосіння не спиняли диких бузувірів. Нещасні запорожці проклинали Гладкого, з вини якого була їм ця загибель». Тоді загинуло понад 1 000 козаків, а також дітей і жінок. Лише наближення царських військ примусило турків припинити терор і тікати. Та вони встигли пограбувати й спалити Задунайську Січ над Дунавцем.

Феномен тривалого існування Задунайської Січі за межами України важко переоцінити. В турецьких володіннях, серед населення Бесарабії, Молдови і Волощини, українські козаки, вихідці з легендарного Запорожжя, вистояли і зберегли його славні традиції, державно-політичну та військову організацію, економічну общину. Задунайська Січ, попри всі негативні моменти, пов'язані з її існуванням під протекторатом Туреччини, послужила своєрідним мостом дружби та історичних зв'язків українського народу з народами Балканського півострова.

Історична діяльність козацтва Задунайської Січі дістала своє відображення в українських народних піснях, думах і переказах. Вона стала основою для створення талановитим композитором і співаком С. С. Гулаком-Артемовським першої української національної опери «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.). У 1990 р. перша українська Задунайська експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця відвідала історичні місця Задунайської Січі в Тульчинській області сусідньої Румунії. На території села Верхній Дунавець її учасники встановили і освятили пам'ятний знак, що вказує на місце розташування Задунайської Січі. В сучасному селі Верхній Дунавець налічується понад 100 дворів, де живуть переважно українці — спадкоємці задунайських козаків, діє православна Покровська церква, названа так на честь колишньої козацької. Задунайські українці понад 200 років зберігають свою мову, культуру, традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.

2. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.

3. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.

4. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.

5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. — К., 1994.

6. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. — Одеса, 1994.

7. Богуш П. Микитинська Січ і початок Визвольної війни українського народу // Запорозька старовина. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1995.

8. Бойко В. Запорожці за Дунаєм // Пам'ятки України. — 1991. — No 6.

9. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. — К., 1990.

10. Голобуцкий В. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки. — 1949. — Т. 30.

11. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. — К., 1961.

12. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

13. Грушевський М. Байда Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. — К., 1909.

14. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7.

15. Гурбик А. О. Томаківська Січ: проблема хронологічної локації // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали VI Всеукраїнських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1997.

16. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі: друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1994.

17. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К., 1954.

18. Эварницкий Д. Могилы двух кошевых атаманов // Исторический вестник. — 1877. — Т. 29.

19. Эварницкий Д. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья. — К., 1884.

20. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. — СПб., 1890.

21. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — No 10.

22. Жуковський М. П. Микитинська Січ (про початки літочислення м. Нікополя) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1995.

23. Запорожці: До історії козацької культури. — К., 1993.

24. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.; Запоріжжя, 1997.

25. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запорожжя (XVIII сторіччя). — Дніпропетровськ, 1931.

26. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. — 1883. — No 1–4.

27. Корж Н. А. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда села Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1886.

28. Ленченко В. Остання козацька столиця на Дніпрі // Пам'ятки України. — 1989. — No 2.

29. Ленченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — No 1.

30. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

31. Мицик Ю. А. Запорізька Січ // Її слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989.

32. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьких козаків. — Дніпропетровськ, 1991.

33. Мицик Ю. А. З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1996.

34. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. — К., 1992.

35. Нудьга Г. Республіка козаків: Середньовічна Європа про Січ та козаків. — Львів, 1991.

36. Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Укр. істор. журнал. — 1992. — No 2.

37. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. — К., 1894.

38. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Україна. — 1929. — Кн. 34. — No 5—6.

39. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // Укр. істор. журнал. — 1992. — No 12.

40. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991.

41. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

42. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская Старина. — 1882. — No 4.

43. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально—політичний портрет. — К.,1995.

44. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

45. Сокульський А. Л. Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995.

46. Телегін Д. Січі низового Дніпра: зберегти для майбутніх поколінь // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадшина. — Вип. II. — К., 1993.

47. Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. — К., 1992.

48. Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1992.

49. Чухліб Т. В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Польсько-українські студії. Вип. І. — К., 1993.

50. Щербак В. О. Роль Запорозької Січі у формуванні козацтва на Україні // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній науці та музейній практиці. Матеріали республіканської наукової конференції. — Дніпропетровськ, 1990.

51. Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. істор. журнал. — 1995. — No 5.

52. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV— середина XVII ст.). — К., 1997.

53. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1990—1991. — Т. 1—3.

ІЛЮСТРАЦІЇ

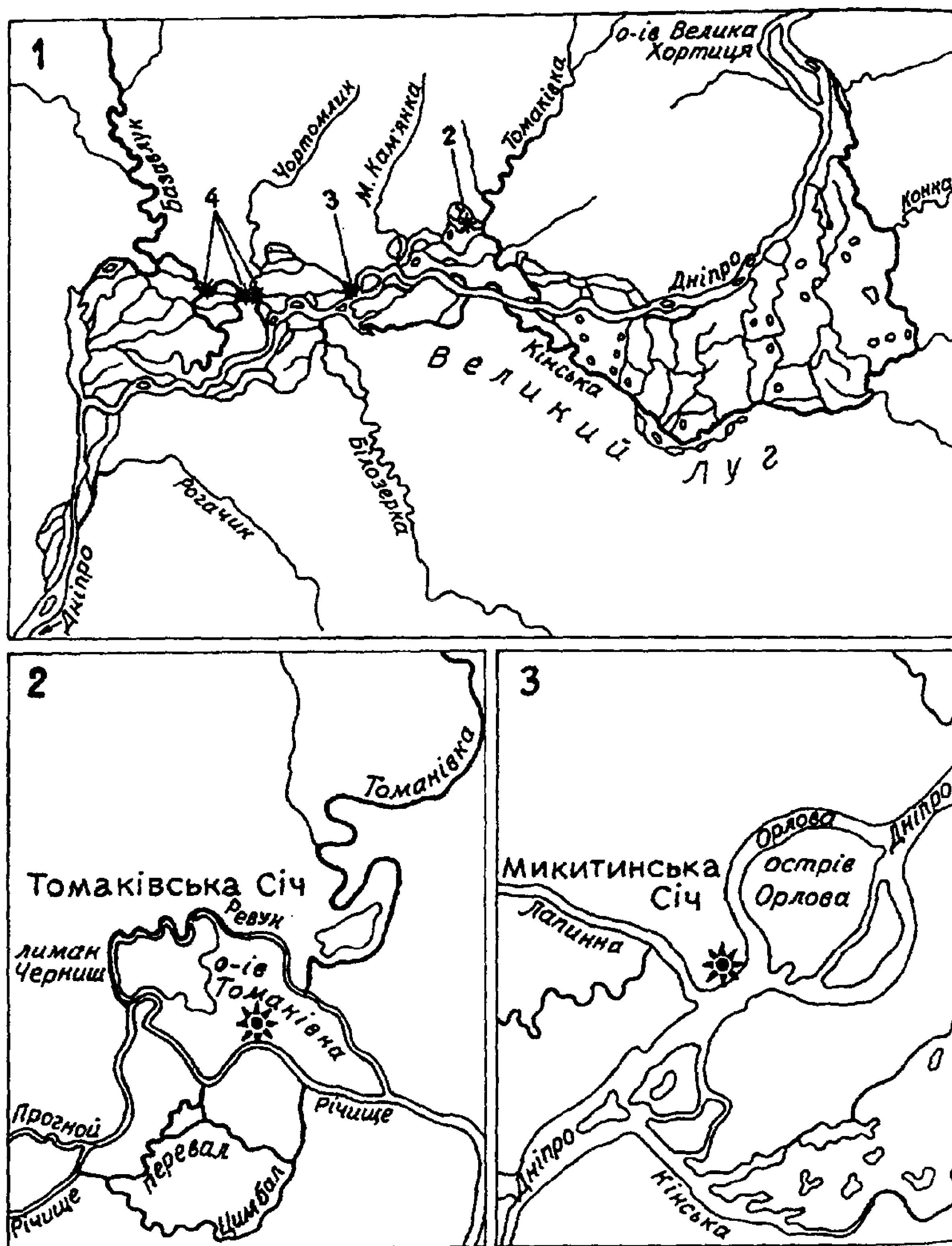

1. Картосхема розташування козацьких січей (автор В. Щербак, художник Н. Пасюк).

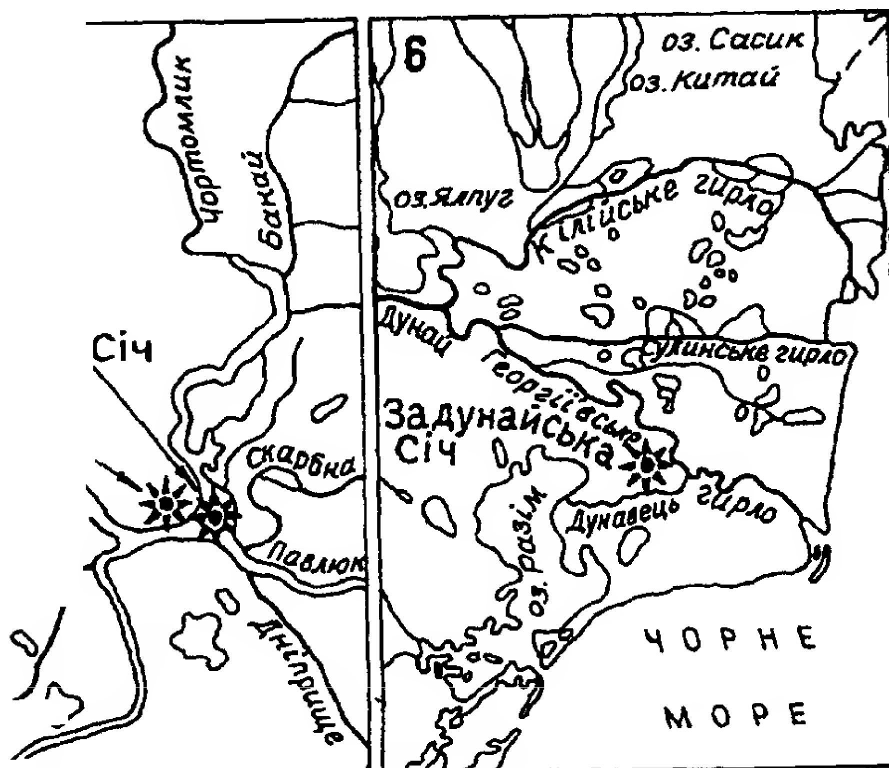
Чортомлик
Бакай
Січ
Скарбна
Павлюк
Дніприще
б
оз. Сасик
оз. Китай
оз. Ялпуг
Кілійське гирло
Дунай
Сулинське гирло
Георгіївське
Задунайська Січ
Дунавець
гирло
оз. Разім
ЧОРНЕ
МОРЕ

Кам'янка
Кам'янська Січ
Інгулець
Дніпро
Олешківська Січ

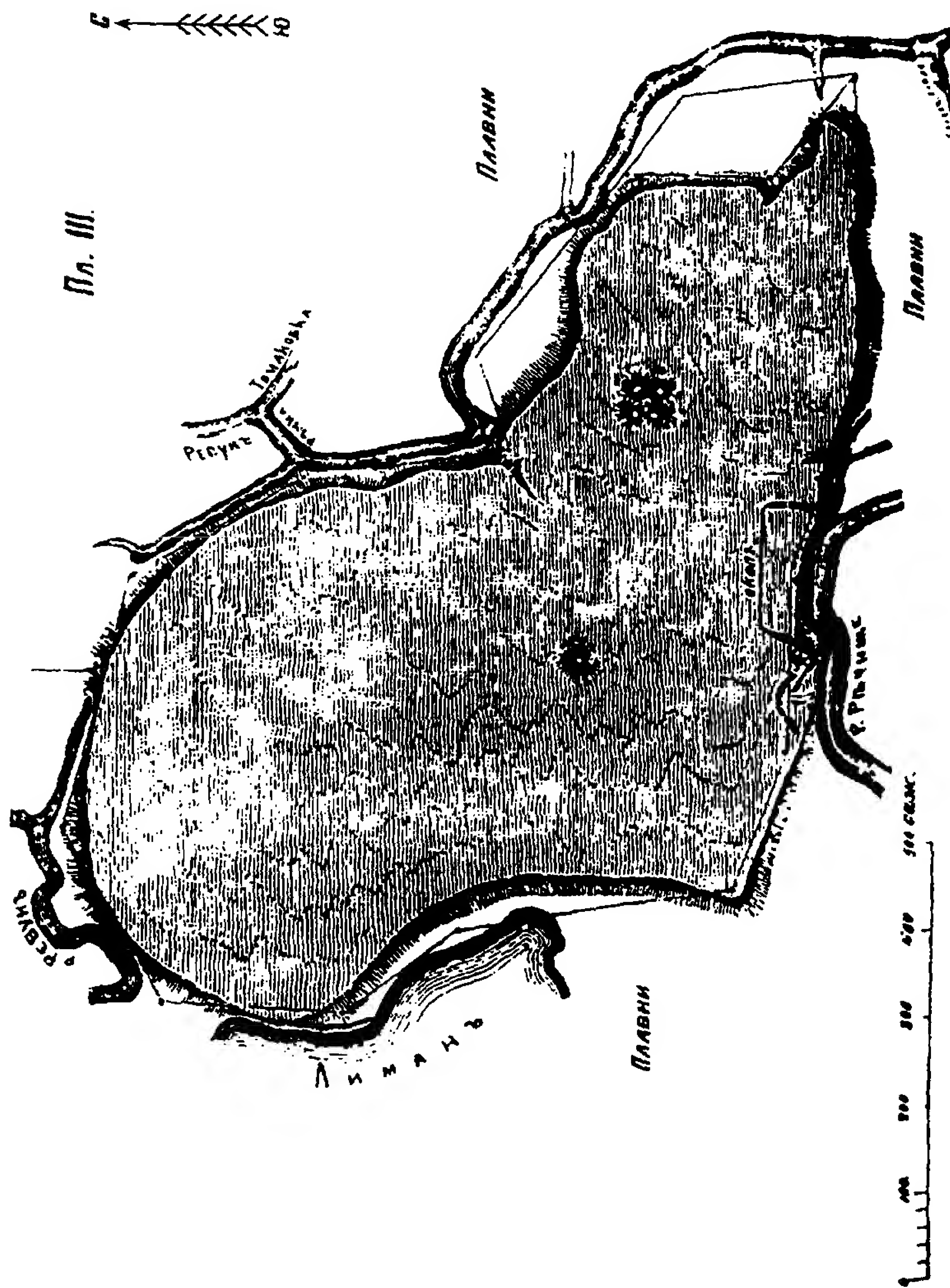

2. План острова Томаківка XIX ст.

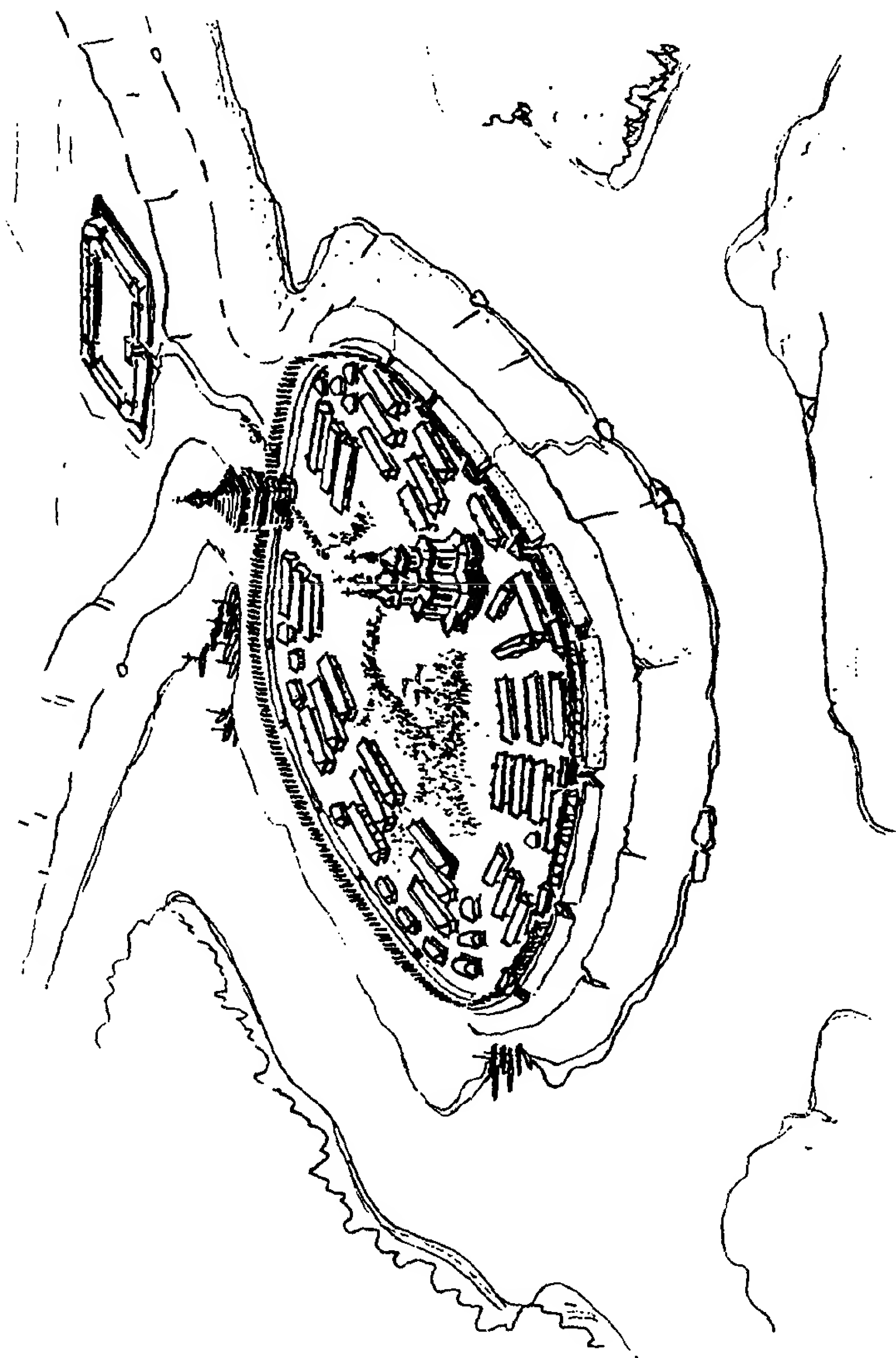

3. Чортомлицька Січ. Малюнок В. Ленченка

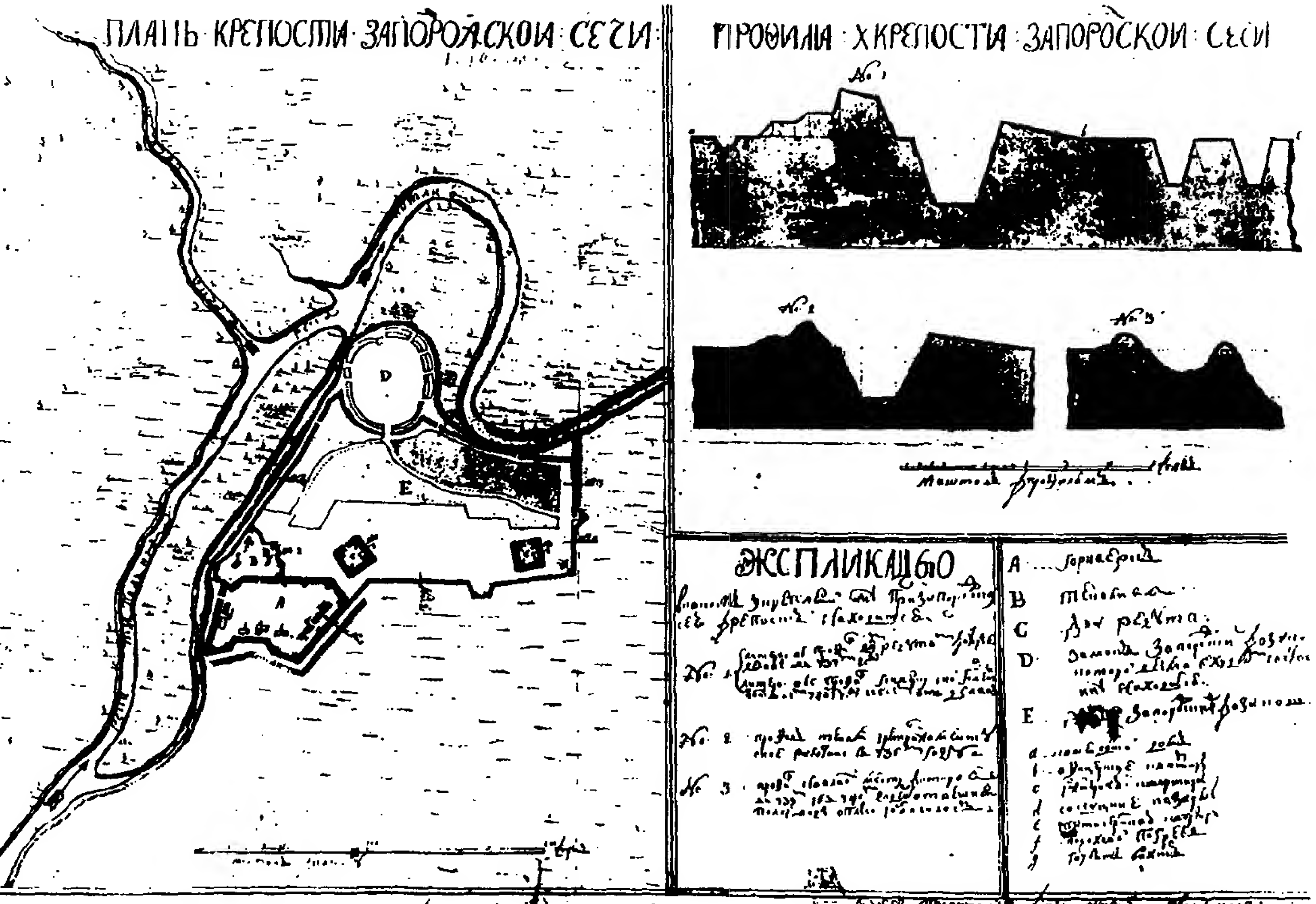

4. План Запорозької Січі 1740 р., складений С. Мишецьким

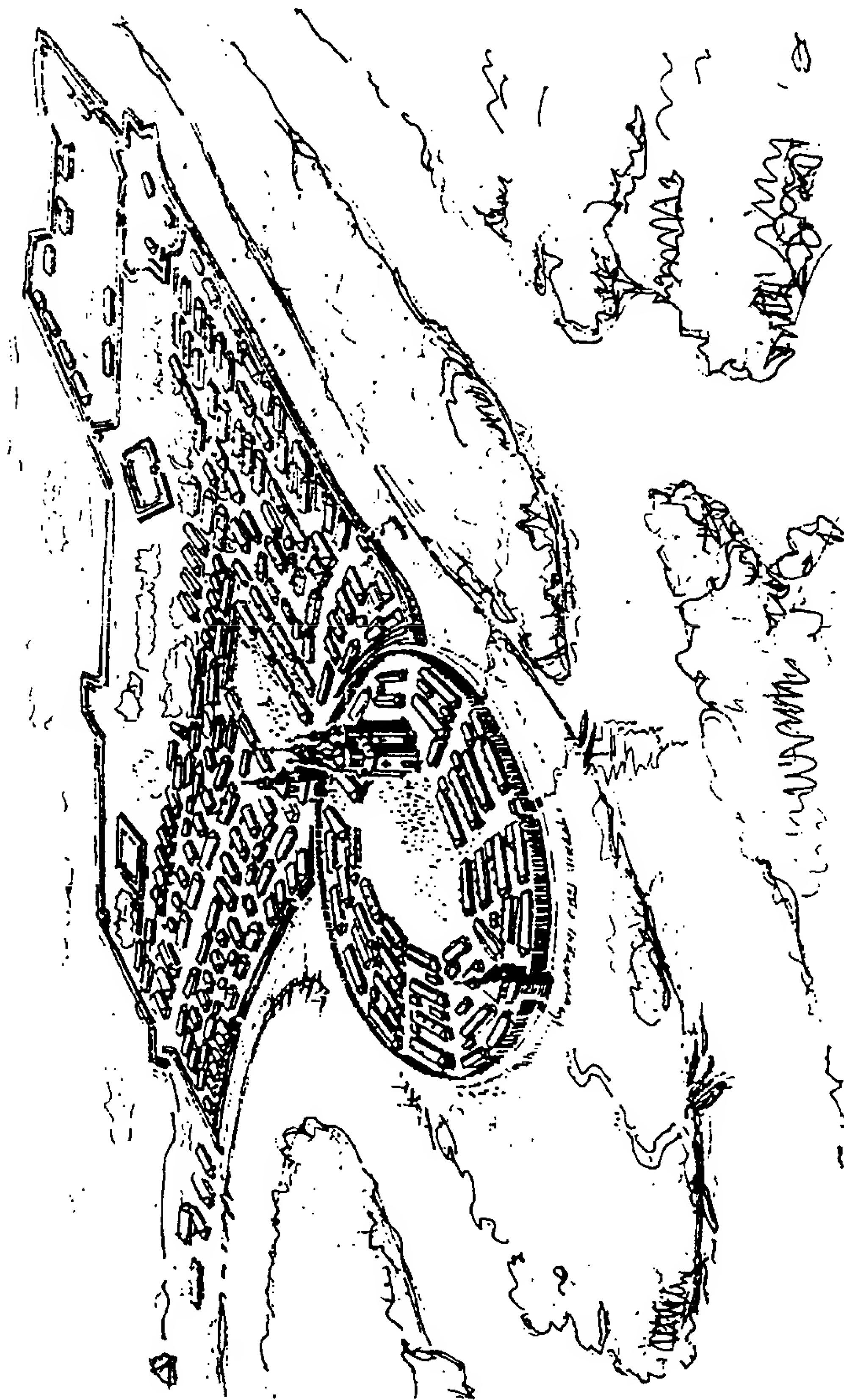

5. Запорозька Січ у середині XVIII ст. Малюнок В. Ленченка

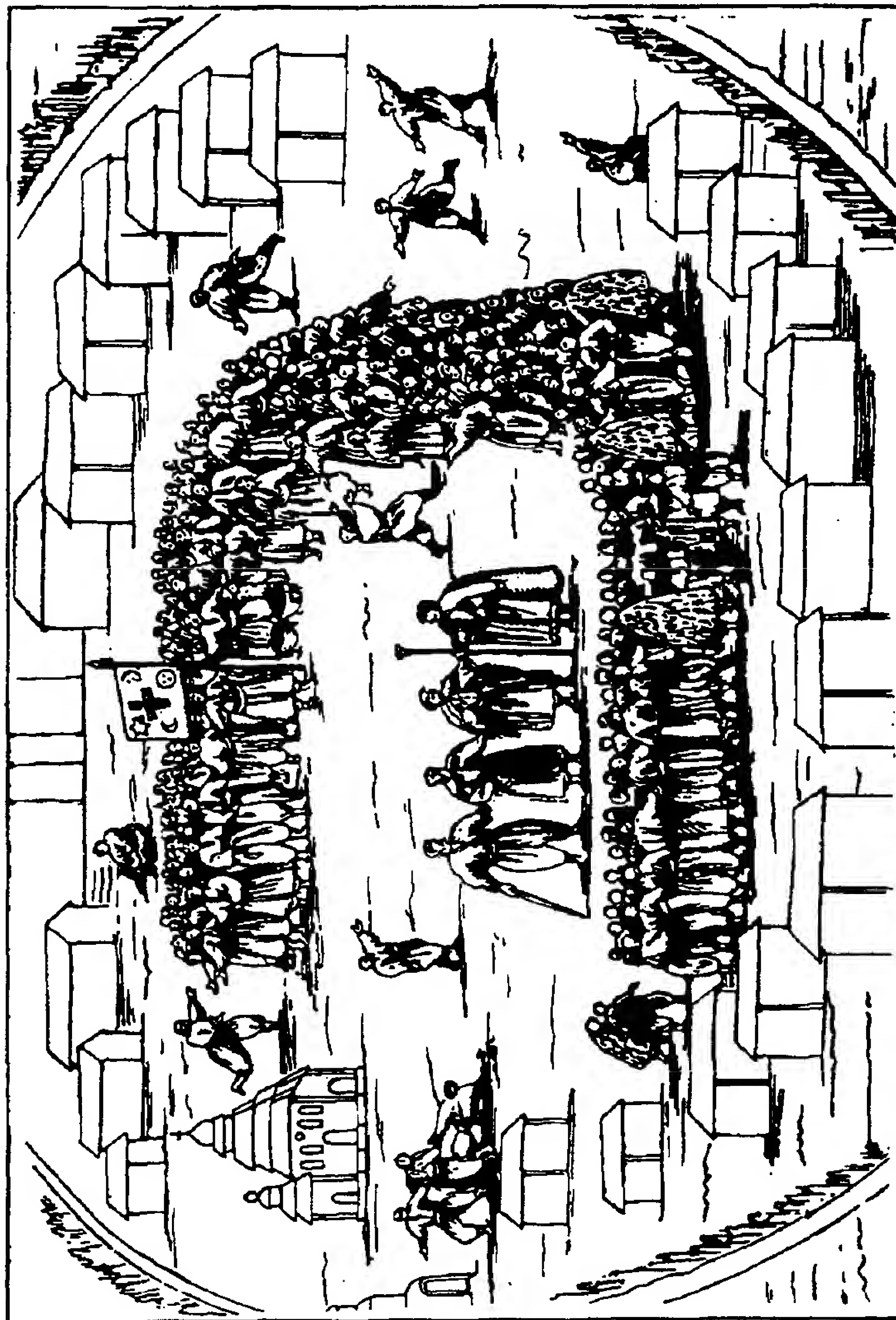

6. Вибори кошового отамана в Січі Запорозькій. Малюнок О. Рігельмана (XVIII ст.)

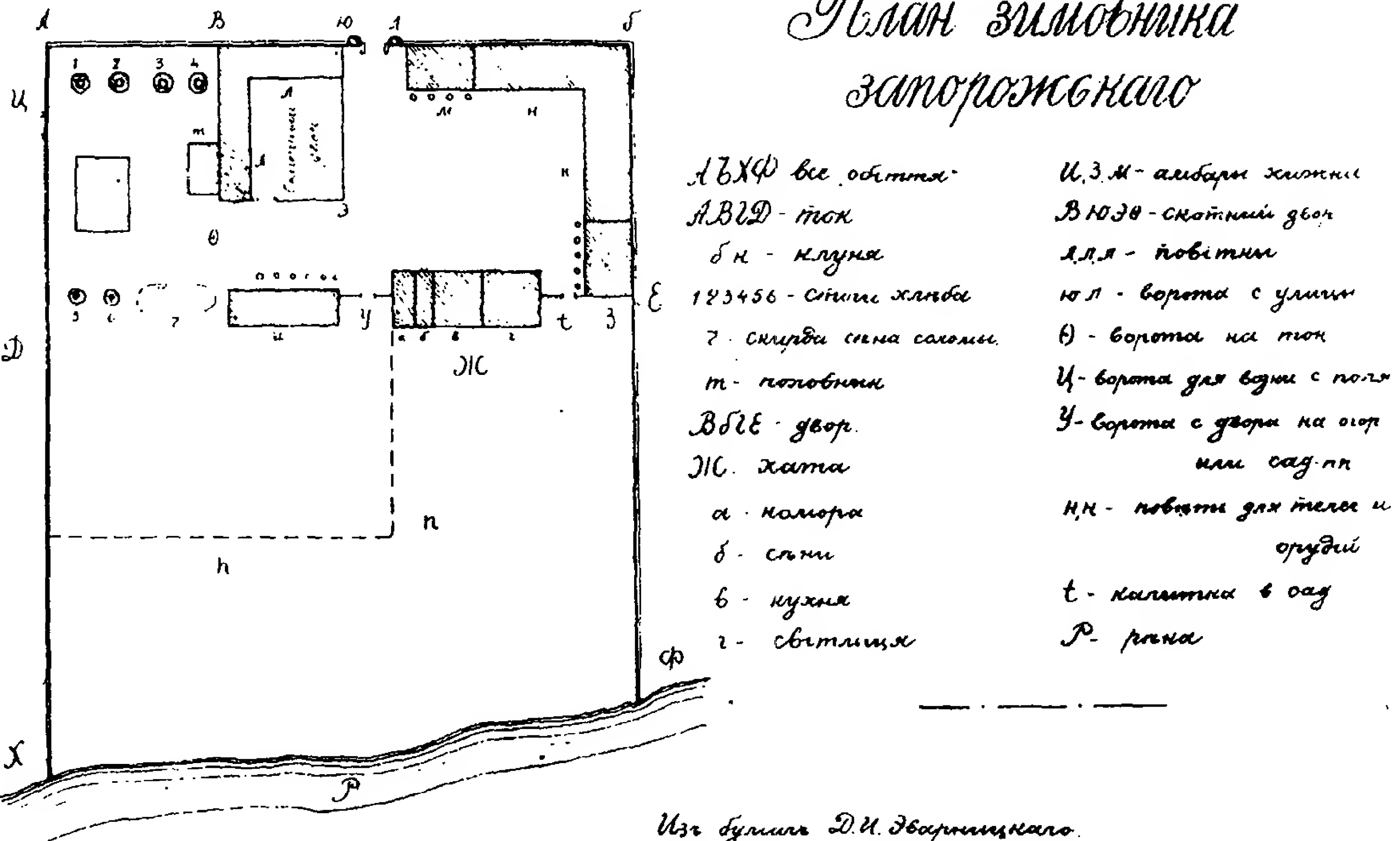

7. План запорозького зимівника. Реконструкція Д. Яворницького (XIX ст.)

Список ілюстрацій

ЗМІСТ

Науково-популярне видання

Серія
«КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА»

КОЗАЦЬКІ СІЧІ
(нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.)

Художник *О. Руденко.*
Редактор *О. Галата.*
Набір підготувала *Л. Дубич.*
Оригінал-макет підготував *О. Мостяєв*

Інститут історії України НАН України.
Науково-дослідний інститут козацтва.
252001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, кімн. 509
Тел.: 229-06-53. Тел./Факс: 229-62-63.

Друкарня ВАТ «Мотор Січ»
Зак. 1575—500